Lachman Joo Shangloo
Degree examination
class
Partab College
Srinagar.

جس کتاب پر پنجاب یونیورسٹی کی مُہر ثبت نہ ہو اُس کی خریداری جائز نہیں

پنجاب یونیورسٹی لاہور

بی۔ اے کورس (فارسی)

یعنی

فارسی زبان کا نصاب اُمیدواران امتحان بی۔ اے کیلئے

جس کو

سینٹ پنجاب یونیورسٹی نے مقرر فرمایا

اور جو

صاحب رجسٹرار کے حکم سے

سنہ ۱۹۲۰ء میں

مفید عام پریس لاہور میں باہتمام لالہ موتی رام منیجر چھپا

فہرست مضامین

حصۂ نظم

حصهٔ نثر

۷۸۶

انتخاب

از مثنوی مولنا جلال الدین رومی قدس سرہ العزیز

آغازِ دفترِ اوّل

بشنو از نے چوں حکایت مے کند — وز جدائیہا شکایت مے کند

کز نیستاں تا مرا ببریدہ اند — از نفیرم مرد و زن نالیدہ اند

سینہ خواہم شرحہ شرحہ از فراق — تا بگویم شرحِ دردِ اشتیاق

ہر کسے کو دور ماند از اصلِ خویش — باز جوید روزگارِ وصلِ خویش

من بہر جمعیتے نالاں شدم — جفتِ خوش حالان و بد حالاں شدم

ہر کسے از ظنِّ خود شد یارِ من — وز درونِ من نجست اسرارِ من

سرِّ من از نالۂ من دور نیست — لیک چشم و گوش را آں نور نیست

تن ز جان و جاں ز تن مستور نیست — لیک کس را دیدِ جاں دستور نیست

آتش است ایں بانگِ نائے نیست باد — ہر کہ ایں آتش ندارد نیست باد

آتشِ عشق است کاندر نے فتاد — جوششِ عشق است کاندر مے فتاد

نے حریفِ ہر کہ از یارے برید — پردہ ہایش پردہ ہائے ما درید

ہمچو نے زہرے و تریاقے کہ دید — ہمچو نے دمساز و مشتاقے کہ دید

نے حدیثِ راہِ پُرخوں مے کند — قصہ ہائے عشقِ مجنوں مے کند

دو دهاں داریم گویا ہمچو نے ‌ ‌ ‌ یک دهاں پنہانست در لبہاے وے

یک دهاں نالاں شده سوے شما ‌ ‌ ‌ ہاے و ہوئے فگنده در سما

لیک داند ہر که او را منظر است ‌ ‌ ‌ کایں فغانِ ایں سری ہم زاں سر است

دمدمہ ایں نائے از دمہاے اوست ‌ ‌ ‌ ہاے و ہوئے روح از ہیہاے وست

محرم ایں ہوش جز بیہوش نیست ‌ ‌ ‌ مر زباں را مشتری جز گوش نیست

گر نبودے نالهٔ نے را ثمر ‌ ‌ ‌ نے جہاں را پُر نہ کردے از شکر

در غمِ ما روزہا بیگاه شد ‌ ‌ ‌ روزہا با سوزہا ہمراه شد

روزہا گر رفت گو رو باک نیست ‌ ‌ ‌ تو بماں اے آنکه چوں تو پاک نیست

ہر که جز ماہی ز آبش سیر شد ‌ ‌ ‌ ہر که بے روزیست روزش دیر شد

در نیابد حالِ پختہ ہیچ خام ‌ ‌ ‌ پس سخن کوتاه باید والسلام

باده در جوشش گدائے جوشِ ماست ‌ ‌ ‌ چرخ در گردش اسیرِ ہوشِ ماست

باده از ما مست شد نے ما ازو ‌ ‌ ‌ قالب از ما ہست شد نے ما ازو

بر سماعِ راست ہر تن چیر نیست ‌ ‌ ‌ طعمهٔ ہر مرغکے انجیر نیست

بند بگسل باش آزاد اے پسر ‌ ‌ ‌ چند باشی بندِ سیم و بندِ زر

گر بریزی بحر را در کوزهٔ ‌ ‌ ‌ چند گنجد قسمتِ یک روزهٔ

کاسهٔ چشمِ حریصاں پُر نشد ‌ ‌ ‌ تا صدف قانع نہ شد پُر دُر نشد

ہر کرا جامہ ز عشقے چاک شد ‌ ‌ ‌ او ز حرص و عیب کلّی پاک شد

شاد باش اے عشقِ خوش سوداے ما ‌ ‌ ‌ اے طبیبِ جملہ علتہاے ما

اے دواے نخوت و ناموسِ ما ‌ ‌ ‌ اے تو افلاطون و جالینوسِ ما

جسمِ خاک از عشق بر افلاک شد — کوہ در رقص آمد و چالاک شد
عشق جانِ طور آمد عاشقا — طور مست و خرّ موسیٰ صعقا
سرِّ پنہاں ست اندر زیر و بم — فاش اگر گویم جہاں برہم زنم
بالبِ دمسازِ خود گر جفتمے — ہمچو نے من گفتنیہا گفتمے
ہر کہ او از ہم زبانے شد جدا — بے نوا شد گرچہ دارد صد نوا
چونکہ گل رفت و گلستاں در گزشت — نشنوی زیں پس ز بلبل سرگزشت
چونکہ گل رفت و گلستاں شد خراب — بوے گل را از کہ جویم از گلاب
جملہ معشوق ست و عاشق پردۂ — زندہ معشوق ست و عاشق مردۂ
چوں نباشد عشق را پروائے او — او چو مرغے ماند بے پروائے او
پرّ و بالِ ما کمندِ عشق اوست — مو کشانش مے کشد تا کوے دوست
من چہ گویم ہوش دارم پیش و پس — چوں نباشد نورِ یارم پیش و پس
نورِ او در یمن و یسر و تحت و فوق — بر سر و بر گردنم مانندِ طوق
عشق خواہد کایں سخن بیروں بود — آئینہ ات غماز نبود چوں بود
آئینہ ات دانی چرا غماز نیست — زانکہ زنگار از رخش ممتاز نیست
آئینہ کز زنگ و آلائش جداست — پُر شعاعِ نورِ خورشیدِ خداست
رو تو زنگار از رخِ او پاک کن — بعد ازاں آں نور را ادراک کن
ایں حقیقت را شنو از گوش دل — تا بروں آئی بہ کلی ز آب و گل
فہم اگر دارید جاں را رہ دہید — بعد ازاں از شوق پا در رہ نہید

حکایت عاشق شدنِ بادشاه بر کنیزک و خریدنِ او آن کنیزک را و بیمار شدنِ کنیزک و درمانِ بیمارئے او

بشنوید اے دوستاں ایں داستاں / خود حقیقت نقدِ حالِ ماست آں
نقدِ حالِ خویش را گر پے بریم / ہم ز دنیا ہم ز عقبےٰ برخوریم
بود شاہے در زمانے پیش ازیں / ملکِ دُنیا بودش و ہم ملکِ دیں
اتفاقاً شاہ شد روزے سوار / با خواصِ خویش از بہرِ شکار
بہرِ صیدے مے شد اندر کوہ و دشت / ناگہاں در دامِ عشق او صید گشت
یک کنیزک دید شہ بر شاہ راہ / شد غلامِ آں کنیزک جانِ شاہ
مرغِ جانش در قفس چوں مے طپید / داد مال و آں کنیزک را خرید
چوں خرید او را و برخوردار شُد / آں کنیزک از قضا بیمار شُد
آں یکے خر داشت پالانش نبود / یافت پالاں گرگ خر را در رُبود
کوزہ بودش آب مے نامد بدست / آب را چوں یافت خود کوزہ شکست
شہ طبیباں جمع کرد از چپ و راست / گفت جانِ ہر دو در دستِ شماست
جانِ من سہل است جانِ جانم اوست / دردمند و خستہ ام درمانم اوست
ہر کہ درماں کرد مر جانِ مرا / بُرد گنج و دُرّ و مرجانِ مرا
جملہ گفتندش کہ جانبازی کنیم / فہم گرد آریم و انبازی کنیم
ہر یکے از ما مسیحِ عالمیست / ہر الم را در کفِ ما مرہمے است

گر خدا خواہد نگفتند از بطر
ترکِ استثنا مرادم قسوتے ست

اے بسا نا وردہ استثنا بگفت
جانِ او با جانِ استثناست جفت

ہر چہ کردند از علاج و از دوا
گشت رنج افزون و حاجت ناروا

چوں قضا آید طبیب ابلہ شود
واں دوا در نفعِ خود گمرہ شود

آں کنیزک از مرض چوں موے شد
چشمِ شاہ از اشکِ خوں چوں جوے شد

از قضا سرکنگبیں صفرا فزود
روغنِ بادام خشکی مے نمود

از ہلیلہ قبض شد اطلاق رفت
آب آتش را مدد شد ہمچو نفت

سستیٔ دل شد فزون و خواب کم
سوزشِ چشم و دلِ پر درد و غم

پس خدا بنمودشاں عجزِ بشر

عاجز شدنِ طبیباں از معالجۂ کنیزک و ظاہر شدن بر بادشاہ و روے آوردنِ او بدرگاہِ بادشاہِ حقیقی

شربت و ادویہ و اسبابِ او
از طبیباں ریخت یکسر آب رو

شہ چو عجزِ آں طبیباں را بدید
پا برہنہ جانبِ مسجد دوید

رفت در مسجد سوے محراب شد
سجدہ گاہ از اشکِ شہ پر آب شد

چوں بخویش آمد ز غرقابِ فنا
خوش زباں بکشاد در مدح و ثنا

کاے کمینہ بخششت ملکِ جہاں
من چہ گویم چوں تو مے دانی نہاں

حالِ ما و ایں طبیباں سر بسر
پیشِ لطفِ عامِ تو باشد ہدر

اے ہمیشہ حاجتِ ما را پناہ　　بار دیگر ما غلط کردیم راہ

لیک گفتی گرچہ میدانم سرت　　زود ہم پیدا کنش بر ظاہرت

چوں بر آورد از میانِ جاں خروش　　اندر آمد بحرِ بخشایش بجوش

درمیانِ گریہ خوابش در ربود　　دید در خواب او کہ پیرے رو نمود

گفت اے شہ مژدہ حاجاتت رواست　　گر غریبے آیدت فردا ز ماست

چونکہ آید او حکیمِ حاذق است　　صادقش داں کو امین و صادق است

در علاجش سحرِ مطلق را ببیں　　در مزاجش قدرتِ حق را ببیں

خفتہ بود ایں خواب دید آگاہ شُد　　گشتہ مملوکِ کنیزک شاہ شُد

چوں رسید آں وعدہ گاہ و روز شُد　　آفتاب از شرق اختر سوز شُد

بود اندر منظرہ شہ منتظر　　تا ببیند آنچہ بنمودند سر

دید شخصے کاملے پُر مایۂ　　آفتابے درمیانِ سایۂ

میرسید از دور مانندِ ہلال　　نیست بود و ہست بر شکلِ خیال

نیست وش باشد خیال اندر جہاں　　تو جہانے بر خیالے بیں رواں

بر خیالے صلحِ شان و جنگِ شاں　　بر خیالے نامِ شان و ننگِ شاں

آں خیالاتے کہ دامِ اولیاست　　عکسِ مہرویانِ بستانِ خداست

آں خیالے را کہ شہ در خواب دید　　در رُخِ مہماں ہمے آمد پدید

نورِ حق ظاہر بود اندر ولی　　نیک بیں باشی اگر اہلِ دلی

آں ولئے حق چو پیدا شد ز دور　　از سراپایش ہمے میریخت نور

شہ بجائے حاجباں پیش رفت　　پیشِ آں مہمانِ غیبِ خویش رفت

ضیفِ غیبی را چو استقبال کرد چوں شکر گوئی کہ پیوست او بورد
ہر دو بحرے آشنا آموختہ ہر دو جاں بے دوختن بر دوختہ
آں یکے چوں تشنہ و آں دیگر چو آب آں یکے مخمور و آں دیگر شراب
گفت معشوقم تو بودستی نہ آں لیک کار از کار خیزد در جہاں
اے مرا تو مصطفےٰ من چوں عمرؓ از برائے خدمتت بندم کمر

در خواستنِ توفیقِ رعایتِ ادب و وخامتِ بے ادبی

از خدا جوئیم توفیقِ ادب بے ادب محروم ماند از لطفِ رب
بے ادب تنہا نہ خود را داشت بد بلکہ آتش در ہمہ آفاق زد
مائدہ از آسماں در میرسید بے شرے و بیع و بے گفت و شنید
درمیانِ قومِ موسےٰ چند کس بے ادب گفتند کو سیر و عدس
منقطع شد خوان و نان از آسماں ماند رنجِ زرع و بیل و داس ماں
باز عیسےٰ چوں شفاعت کرد حق خواں فرستاد و غنیمت بر طبق
مائدہ از آسماں شد عائدہ چونکہ گفت أَنزِلْ عَلَيْنَا مَائِدَة
باز گستاخاں ادب بگذاشتند چوں گدایاں زلّہا برداشتند
کرد عیسےٰ لابہ ایشاں را کہ ایں دایم است و کم نگردد از زمیں
بدگمانی کردن و حرص آوری کفر باشد نزدِ خوانِ مہتری
زاں گدا رویانِ نادیدہ ز آز آں درِ رحمت بر ایشاں شد فراز
نان و خوان از آسماں شد منقطع بعد ازاں زاں خواں نشد کس منتفع

ابر برناید پئے منع زکات
وز زنا افتد وبا اندر جہات

ہرچہ بر تو آید از ظلماتِ غم
آں ز بے باکی و گستاخی ست ہم

ہر کہ بے باکی کند در راہِ دوست
رہزنِ مرداں شد و نامرد اوست

از ادب پرنور گشت است ایں فلک
وز ادب معصوم و پاک آمد ملک

بد ز گستاخی کسوفِ آفتاب
شد عزازیلے ز جرأت ردِّ باب

ہر کہ گستاخی کند اندر طریق
گردد اندر وادئے حیرت غریق

حالِ شاہ و میہماں بر گو تمام
زانکہ پایانے ندارد ایں کلام

ملاقاتِ بادشاہ با طبیبِ الٰہی کہ در خوابش دیدہ بود و بشارت بقدوم او دادہ شدہ بود

شہ چو پیشِ میہمانِ خویش رفت
شاہ بود او لیک بس درویش رفت

دست بکشاد و کنارانش گرفت
ہمچو عشق اندر دل و جانش گرفت

دست و پیشانیش بوسیدن گرفت
وز مقام و راہ پرسیدن گرفت

پرس پرساں میکشیدش تا بصدر
گفت گنجے یافتم آخر بہ صبر

صبر تلخ آمد ولیکن عاقبت
میوۂ شیریں دہد پُر منفعت

گفت اے نورِ حق و دفعِ حرج
معنیِ الصَّبْرُ مِفْتَاحُ الْفَرَج

اے لقائے تو جوابِ ہر سوال
مشکل از تو حل شود بے قیل و قال

ترجمانِ ہرچہ ما را در دل ست
دستگیرِ ہر کہ پایش در گل ست

مرحبا یا مجتبیٰ یا مرتضیٰ — اِنْ تَغِبْ جاءَ القضا ضاقَ الفضا

اَنْتَ مولی القوم مَنْ لا یشتہی — قَدْ رَدیٰ کلّا لئن لم ینتہ

بُردنِ بادشاہ طبیبِ غیبی را بر سرِ بیمار

چوں گزشت آں مجلس و خوانِ کرم — دستِ او بگرفت و برد اندر حرم

قصّۂ رنجور و رنجوری بخواند — بعد ازاں در پیشِ رنجورش نشاند

رنگِ روے و نبض و قارورہ بدید — ہم علاماتش ہم اسبابش شنید

گفت ہر دارو کہ ایشاں کردہ اند — آں عمارت نیست ویراں کردہ اند

بے خبر بودند از حالِ درون — اَسْتَعِیْذُ اللہ مِمّا یفترُون

دید رنج و کشف شد بروے نہفت — لیک پنہاں کرد و با سلطاں نگفت

رنجش از صفرا و از سودا نبود — بوے ہر ہیزم پدید آید ز دُود

دید از زاریش کو زارِ دل است — تن خوش است و او گرفتارِ دل است

عاشقی پیداست از زاریٔ دل — نیست بیماری چو بیمارئ دل

علّتِ عاشق زِ علّتہا جداست — عشق اصطرلابِ اسرارِ خداست

عاشقی گر زیں سر و گر زاں سر است — عاقبت مارا بداں شہ رہبر است

چوں قلم اندر نوشتن مے شتافت — چوں بعشق آمد قلم بر خود شگافت

چوں سخن در وصفِ ایں حالت رسید — ہم قلم بشکست و ہم کاغذ درید

عقل در شرحش چو خر در گل بخفت — شرحِ عشق و عاشقی ہم عشق گفت

آفتاب آمد دلیلِ آفتاب — گر دلیلت باید از وے رو متاب

از وی ار سایہ نشانے می دہد — شمس ہر دم نورِ جانے می دہد
سایہ خواب آرد ترا ہمچوں سمر — چوں بر آید شمس قد خاب القمر
خود غریبے در جہاں چوں شمس نیست — شمسِ جاں باقی است کورا امس نیست
شمس در خارج اگرچہ ہست فرد — مثلِ او ہم مے تواں تصویر کرد
لیک آں شمسے کہ شد ہستش اثیر — نبودش در ذہن و در خارج نظیر
در تصور ذاتِ او را گنج کو — تا در آید در تصور مثلِ او
شمسِ تبریزی کہ نورِ مطلق است — آفتاب است و ز انوارِ حق است
چوں حدیثِ روئے شمس الدیں رسید — شمسِ چارم آسماں سر درکشید
واجب آمد چوں کہ بردم نامِ او — شرح کردن رمزے از انعامِ او
ایں نفس جاں دامنم برتافتہ ست — بوے پیراہانِ یوسف یافتہ ست
کز برائے حقِ صحبت سالہا — باز گو رمزے ازاں خوش حالہا
تا زمین و آسماں خنداں شود — عقل و روح و دیدہ صد چنداں شود
گفتمش اے دور افتادہ از حبیب — ہمچو بیمارے کہ دور است از طبیب
لَا تُکَلِّفْنِی فَاِنِّی فِی الْفَنَا — کَلَّتْ اَفْہَامِی فَلَا اُحْصِی ثَنَا
کُلُّ شَیْءٍ قَالَہٗ غَیْرُ الْمُفِیق — اِنْ تَکَلَّفْ اَوْ تَصَلَّفْ لَا یَلِیق
ہر چہ گوید موافق چوں نبود — از تکلف نیک نا لائق نمود
من چہ گویم یک رگم ہشیار نیست — شرح آں یارے کہ آں را یار نیست
خود ثنا گفتن ز من ترکِ ثنا ست — کایں دلیلِ ہستی و ہستی خطا ست
شرح ایں ہجران ایں خونِ جگر — ایں زماں بگذار تا وقتِ دگر

قَالَ اَطْعِمْنِی فَاِنِّی جَائِعٌ — فَاعْتَجِلْ فَالْوَقْتُ سَیْفٌ قَاطِعٌ

صوفی ابن الوقت باشد اے رفیق — نیست فردا گفتن از شرطِ طریق

صوفی ابن الحال باشد در مثال — گرچہ ہر دو فارغ اند از ماہ و سال

تو مگر خود مردِ صوفی نیستی — نقد را از نسیہ خیزد نیستی

گفتمش پوشیدہ خوشتر سرِّ یار — خود تو در ضمنِ حکایت گوش دار

خوشتر آں باشد کہ سرِّ دلبراں — گفتہ آید در حدیثِ دیگراں

گفت مکشوف و برہنہ بے غلول — باز گو رنجم مدہ اے بو الفضول

باز گو اسرار و رمزِ مرسلیں — آشکارا بہ کہ پنہاں سرِّ دیں

پردہ بردار و برہنہ گو کہ من — مے نگنجم با صنم در پیرہن

گفتم ار عریاں شود او در عیاں — نے تو مانی نے کنارت نے میاں

آرزو مے خواہ ولیک اندازہ خواہ — برنتابد کوہ را یک برگِ کاہ

آفتابے کز وے ایں عالم فروخت — اندکے گر پیش تابد جملہ سوخت

تا نگردد خونِ دل جانِ جہاں — لب بدوز و دیدہ بربند ایں زماں

بیش ازیں آشوب و خونریزی مجو — بیش ازیں از شمسِ تبریزی مگو

ایں ندارد آخر از آغاز گو — رو تمامِ آں حکایت باز گو

خلوت طلبیدنِ طبیب از پادشاہ جہتِ دریافتِ مرضِ کنیزک

چوں حکیم از ایں مرض آگاہ شد — وز دروں ہمداستانِ شاہ شد

گفت اے شہ خلوتے کن خانہ را — دور کن ہم خویش و ہم بیگانہ را

کس ندارد گوش در دہلیزہا | تا بپرسم از کنیزک چیزہا
خانہ خالی کرد شاہ و شد بروں | تا بخواند بر کنیزک او فسوں
خانہ خالی کرد و یک دیّار نہ | جز طبیب و جز ہماں بیمار نہ
باکنیزک گفت شہرِ تو کجاست | کہ علاجِ اہلِ ہر شہرے جداست
وندر آں شہر از قرابت کیستت | خویشی و پیوستگی از چیستت
دست بر نبضش نہاد و یک بیک | باز مے پرسید از جورِ فلک
چوں کسے را خار در پایش خلد | پائے خود را بر سرِ زانو نہد
وز سرِ سوزن ہمی جوید سرش | ور نیابد مے کند بالب ترش
خار در پا شد چنیں دشواریاب | خار در دل چوں بود وادہ جواب
خارِ دل را گر بدیدے ہر خسے | کے غماں را دست بودے بر کسے
کس بزیرِ دُمِّ خر خارے نہد | خر نداند دفعِ او بر مے جہد
خر زبہرِ دفعِ خار از سوز و درد | جفتہ مے انداخت صد جا زخم کرد
آں لگد کے دفعِ خارِ او کند | حاذقے باید کہ بر مرکز تند
بر جہد واں خار محکم تر کند | عاقلے باید کہ خارے بر کند
آں حکیمِ خارچیں استاد بود | دست مے زد جا بجا مے آزمود
زآں کنیزک بر طریقِ داستاں | باز مے پرسید حال و داستاں
با حکیم او رازہا مے گفت فاش | از مقام و خواجگان و شہر تاش
سوئے قصہ گفتنش میداشت گوش | سوئے نبض و جستنش میداشت ہوش
تا کہ نبض از نام کے گردد جہاں | او بود مقصودِ جانش در جہاں

دوستانِ شہرِ خود را برشمرد
بعد ازاں شہرِ دگر را نام بُرد

گفت چوں بیروں شدی از شہرِ خویش
درکدامیں شہرے بودی تو بیش

نامِ شہرے گفت وز‌اں ہم درگذشت
رنگِ روو نبضِ او دیگر نگشت

خواجگان و شہرہا را یک بیک
باز گفتا ز جائے از نان و نمک

شہر شہر و خانہ خانہ قصہ کرد
نے رگش جنبید و نے رخ گشت زرد

نبضِ او بر حالِ خود بُد بے گزند
تا بپرسید از سمرقندِ چو قند

آہ سردے برکشید آں ماہ روے
آب از چشمش رواں شد ہمچو جوے

گفت بازرگانم آنجا آورید
خواجۂ زرگر دراں شہرم خرید

در برِ خود داشت شش ماہ و فروخت
چوں بگفت این ز آتش غم برفروخت

نبض جست و روے سرخ و زرد شد
کز سمرقندے زرگر فرد شد

چوں ز رنجور آں حکیم ایں راز یافت
اصلِ آں درد و بلا را باز یافت

گفت کوے او کدام ست و گذر
او سرِ پل گفت و کوے غاتفر

گفت آنکہ آں حکیمِ با صواب
آں کنیزک را کہ رستی از عذاب

چونکہ دانستم کہ رنجت چیست زود
در علاجت سحرہا خواہم نمود

شاد باش و ایمن و فارغ کہ من
آں کنم با تو کہ باراں با چمن

من غمِ تو مے خورم تو غم مخور
بر تو من مشفق ترم از صد پدر

ہاں وہاں ایں راز را با کس مگوے
گرچہ شاہ از تو کند بس جستجوے

تا توانی پیشِ کس مکشاے راز
بر کسے ایں در مکن زنہار باز

چونکہ اسرارت نہاں در دل شود
آں مرادت زود تر حاصل شود

گفت پیغمبر ہر آں کو سر نہفت — زود گردد با مرادِ خویش جفت
دانہ چوں اندر زمیں پنہاں شود — بعد ازاں سرسبزئ بستاں شود
زر و نقرہ گر نبودندے نہاں — پرورش کے یافتندے زیرِ کاں
وعدہا و لطف ہائے آں حکیم — کرد آں رنجور را ایمن ز بیم
وعدہا باشد حقیقی دلپذیر — وعدہا باشد مجازی تاسہ گیر
وعدۂ اہلِ کرم گنجِ رواں — وعدۂ نا اہل شد رنجِ رواں
وعدہا باید وفا کردن تمام — ور نخواہی کرد باشی سرد و خام

دریافتنِ آں طبیبِ الٰہی رنجِ کنیزک را و بشاہ وانمودن

آں حکیمِ مہرباں چوں راز یافت — صورتِ رنجِ کنیزک باز یافت
بعد ازاں برخاست عزمِ شاہ کرد — شاہ را زاں شمۂ آگاہ کرد
شاہ گفت اکنوں بگو تدبیر چیست — در چنیں غم موجبِ تاخیر چیست
گفت تدبیر آں بود کاں مرد را — حاضر آریم از پئے ایں درد را
قاصدے بفرست کاخبارش کند — طالبِ ایں فضل و ایثارش کند
مردِ زرگر را بخواں زاں شہرِ دور — با زر و خلعت بدہ او را غرور
تا شود محبوبِ تو خوش دل بدو — گردد آساں ایں ہمہ مشکل بدو
چوں بہ بیند سیم و زر آں بینوا — بہرِ زر گردد ز خان و ماں جدا
زر خرد را والہ و شیدا کند — خاصہ مفلس را کہ خوش رسوا کند
زر اگرچہ عقل می آرد و لیک — مردِ عاقل باید او را نیک نیک

فرستادنِ پادشاه رسولاں بسمرقند در طلبِ آں زرگر

چونکه سلطاں از حکیم آں را شنید   پندِ او را از دل و از جاں گزید

گفت فرمانِ ترا فرماں کنم   ہر چہ گوئی آنچناں کن آں کنم

پس فرستاد آں طرف یک دو رسول   حاذقان و کافیان و بس عدول

تا سمرقند آمدند آں دو امیر   پیشِ آں زرگر ز شاہنشہ بشیر

کاے لطیفِ استادِ کامل معرفت   فاش اندر شہرہا از تو صفت

نک فلاں شہ از برائے زرگری   اختیارت کرد زیرا مہتری

اینک ایں خلعت بگیر و زر و سیم   چوں بیائی خاص باشی و ندیم

مرد مال و خلعتِ بسیار دید   غره شد از شہر و فرزنداں برید

اندر آمد شادماں در راه مرد   بے خبر کاں شاه قصدِ جانش کرد

اسپ تازی بر نشست و شاد تاخت   خونبہائے خویش را خلعت شناخت

اے شده اندر سفر با صد رضا   خود بپائے خویش تا سوء القضا

در خیالش ملک و عز و سروری   گفت عزرائیل رو آرے بری

چوں رسید از راه آں مردِ غریب   اندر آوردش به پیشِ شہ طبیب

پیشِ شاہنشاه بردش خوش بناز   تا بسوزد بر سرِ شمعِ طراز

شاه دید او را و بس تعظیم کرد   مخزنِ زر را بدو تسلیم کرد

پس بفرمودش کہ بر سازد ز زر   از سوار و طوق و خلخال و کمر

ہم ز انواعِ اوانی بے عدد   کاں چناں در بزمِ شاہنشہ سزد

زر گرفت آں مرد و شد مشغولِ کا — بے خبر از حالتِ ایں کارزار
پس حکیمش گفت کاے سلطانِ مہ — آں کنیزک را بایں خواجہ بدہ
تا کنیزک در وصالش خوش شود — آبِ وصلش دفعِ ایں آتش شود
شہ بدو بخشید آں مہ روے را — جفت کرد آں ہر دو صحبت جوے را
مدتِ شش ماہ مے راندند کام — تا بہ صحت آمد آں دختر تمام
بعد ازاں از بہرِ او شربت بساخت — تا بخورد و پیشِ دختر مے گداخت
چوں ز رنجوری جمالِ او نماند — جانِ دختر در وبالِ او نماند
چونکہ زشت و ناخوش و رخ زرد شد — اندک اندک در دلِ او سرد شد
عشقہاے کز پئے رنگے بود — عشق نبود عاقبت ننگے بود
کاشکے اے ننگ بودے یکسری — تا نرفتے بروے ایں بد داوری
خوں دوید از چشمِ ہمچوں جوے او — دشمنِ جانِ وے آمد روے او
دشمنِ طاؤس آمد پرِّ او — اے بسا شہ را بکشتہ فرِّ او
چونکہ زرگر از مرض بدحال شد — وز گدازش شخصِ او چوں نال شد
گفت من آں آہوم کز نافِ من — ریخت آں صیاد خونِ صافِ من
اے من آں روباہِ صحرا کز کمیں — سر بریدندم برائے پوستیں
اے من آں پیلے کہ زخمِ پیلباں — ریخت خونم از براے استخواں
آنکہ کشتستم پئے مادونِ من — مے نداند کہ نخسپد خونِ من
برمن است امروز فردا بروے است — خونِ چوں من کس چنیں ضائع کے است
گرچہ دیوار افگند سایہ دراز — باز گردد سوے او آں سایہ باز

این جہاں کوه است و فعلِ ما ندا / سوے ما آید نداہا را صدا

این بگفت و رفت در دم زیرِ خاک / آں کنیزک شد ز درد و رنج پاک

زانکه عشقِ مردگاں پاینده نیست / چونکه مرده سوے ما آینده نیست

عشقِ زنده در روان و در بصر / ہر دمے باشد ز غنچہ تازه تر

عشقِ آں زنده گزیں کو باقی ست / وز شرابِ جانفزایت ساقی ست

عشقِ آں بگزیں که جمله انبیا / یافتند از عشقِ او کار و کیا

تو مگو ما را بداں شه بار نیست / بر کریماں کارہا دشوار نیست

در بیانِ آنکه کشتنِ مردِ زرگر باشارۂ الٰہی بوده نه بخیالِ باطل

کشتنِ آں مرد بر دستِ حکیم / نے پئے امید بود و نے ز بیم

او نه کشتش از برائے طبعِ شاه / تا نیامد امر و الہام از اِلٰہ

آں پسر را کش خضر ببرید حلق / سرِّ آں را در نیابد عام خلق

آنکه از حق یابد او وحی و خطاب / ہر چه فرماید بود عینِ صواب

آنکه جاں بخشد اگر بکشد رواست / نائب است و دستِ او دستِ خداست

ہمچو اسمٰعیل پیشش سر بنه / شاد و خنداں پیشِ تیغش جاں بده

تا بماند جانت خنداں تا ابد / ہمچو جانِ پاکِ احمد با احد

عاشقاں جامِ فرح آنگه کشند / که بدستِ خویش خوباں شاں کشند

شاه آں خوں از پئے شہوت نکرد / تو رہا کن بدگمانی و نبرد

تو گماں کردی که کرد آلودگی / در صفا غش کے ہلد پالودگی

بگذر از ظنِّ خطا اے بدگماں　　اِنَّ بَعضَ الظَّنِّ اِثمٌ را بخواں

بہرِ آنست ایں ریاضت ویں جفا　　تا بر آرد کورہ از نقرہ جفا

بہرِ آں ست امتحانِ نیک و بد　　تا بجوشد بر سر آرد زر زبد

گر نبودے کارش الہامِ الٰہ　　او سگے بودے درانندہ نہ شاہ

پاک بود از شہوت و حرص و ہوا　　نیک کرد او لیک نیکِ بدنما

گر خضر در بحر کشتی را شکست　　صد درستی در شکستِ خضر ہست

وہمِ موسیٰ با ہمہ نور و ہنر　　شد ازاں محجوب تو بے پر مپر

آں گلِ سرخ است تو خونش مخواں　　مستِ عقل ست او تو مجنونش مداں

گر بدے خونِ مسلماں کامِ او　　کافرم گر بردمے من نامِ او

مے بلرزد عرش از مدحِ شقی　　بدگماں گردد ز مدحش مُتّقی

شاہ بود و شاہ بس آگاہ بود　　خاصہ بود و خاصۂ اللہ بود

آں کسے را کش چنیں شاہے کشد　　سوئے تخت و بہتریں جاہے کشد

قہرِ خاصے از برائے لطفِ عام　　شرع میدارد روا بگذار گام

نیم جاں بستاند و صد جاں دہد　　آنچہ در وہمت نیاید آں دہد

گر ندیدے سودِ او در قہرِ او　　کے شدے آں لطفِ مطلق قہر جو

طفل می لرزد ز نیشِ احتجام　　مادرِ مشفق دراں غم شاد کام

تو قیاس از خویشش میگیری ولیک　　دور دور افتادۂ بنگر تو نیک

پیشتر آ تا بگویم قصۂ
بو کہ یابی از بیانم حصۂ

حکایتِ مردِ بقّال و روغن ریختن طوطی

بود بقالے مرا ورا طوطئے　　خوش نوا و سبز و گویا طوطئے
بر دکاں بودے نگهبانِ دکاں　　نکته گفتے با همه سوداگراں
در خطابِ آدمی ناطق بُدے　　در نوائے طوطیاں حاذق بُدے
خواجه روزے سوے خانه رفته بود　　بر دکاں طوطی نگهبانی نمود
ق
گربهٔ بر جست ناگه از دکاں　　بهر موشے طوطیک از بیمِ جاں
جست از صدرِ دکاں سوئے گریخت　　شیشه ہائے روغنِ بادام ریخت
از سوے خانه بیامد خواجه اش　　بر دکاں بنشست فارغ شاد و خوش
دید پر روغن دکان و جاش چرب　　بر سرش زد گشت طوطی کل ز ضرب
روزکے چندے سخن کوتاه کرد　　مردِ بقال از ندامت آه کرد
ریش بر میکند و میگفت اے دریغ　　کافتابِ نعمتم شد زیرِ میغ
دستِ من بشکسته بودے آں زماں　　چوں زدم من بر سرِ آں خوش زباں
هدیه ہا می داد هر درویش را　　تا بیابد نطقِ مرغِ خویش را
بعد سه روز و سه شب حیران و زار　　بر دکاں بنشسته بد نومید وار
با هزاراں غصه و غم گشت جفت　　کاے عجب ایں مرغ کے آید بگفت
مے نمود آں مرغ را هر گوں شگفت　　وز تعجب لب بدنداں میگرفت
دمبدم میگفت از هر در سخن　　تا که باشد کاندر آید در سخن
بر امیدِ آنکه مرغ آید بگفت　　چشمِ او را با صور میگرد جفت

ناگہانے جو لقیئے مے گزشت — باسرِ بے مو بسانِ طاس و طشت
طوطی اندر گفت آمد در زماں — بانگ بروے زد بگفتش کاے فلاں
گرچہ اے کل باکلاں آمیختی — تو مگر از شیشہ روغن ریختی
از قیاسش خندہ آمد خلق را — کہ چو خود پنداشت صاحب دلق را
کارِ پاکاں را قیاس از خود مگیر — گرچہ ماند در نوشتن شیر و شیر

آغاز دفترِ دوم مثنوی مولوی معنوی

مدتے ایں مثنوی تاخیر شد — مہلتے بایست تا خوں شیر شد
تا نزاید بختِ تو فرزندِ نو — خوں نگردد شیرِ شیریں خوش شنو
چوں ضیاء الحق حسام الدین عناں — باز گردانید ز اوجِ آسماں
چوں بمعراجِ حقائق رفتہ بود — بے بہارش غنچہ ہا نشگفتہ بود
چوں ز دریا سوئے ساحل بازگشت — چنگِ شعرِ مثنوی با ساز گشت
مثنوی کہ صیقلِ ارواح بود — بازگشتنش روزِ استفتاح بود
مطلعِ تاریخ ایں سودا و سود — سالِ ہجرت ششصد و شصت و دو بود
بلبلے زینجا برفت و بازگشت — بہر صید ایں معانی بازگشت
ساعدِ شہ مسکنِ ایں باز باد — تا ابد بر خلق ایں در باز باد
آفتِ ایں در ہوا و شہوت است — ورنہ ایں جا شربت اندر شربت است
ایں دہاں بربند تا بینی عیاں — چشم بندِ آنجہان و ایں جہاں
اے دہاں تو خود دہانِ دوزخی — وے جہاں تو بر مثالِ برزخی
نورِ باقی پہلوئے دنیائے دوں — شیرِ صافی پہلوئے جوہائے خوں

چوں درو گامے زنی بے احتیاط — شیر تو خوں مے شود از اختلاط
یک قدم زد آدم اندر ذوقِ نفس — شد فراقِ صدرِ جنت طوقِ نفس
ہمچو دیو از وے فرشتہ میگریخت — بہرِ نانے آب چشم از چشم ریخت
گرچہ یک مو بد گنہ کو جستہ بود — لیک آں مو در دو دیدہ رستہ بود
بود آدم دیدۂ نورِ قدیم — موے در دیدہ بود کوہِ عظیم
گر دراں حالت بکردے مشورت — در پشیمانی نگفتے معذرت
زانکہ با عقلے چو عقلے جفت شد — مانعِ بد فعلی و بد گفت شد
نفس چوں با نفسِ دیگر یار شد — عقلِ جزوی عاطل و بیکار شد
چوں ز تنہائی تو نومیدی شوی — زیرِ ظلِّ یارِ خورشیدے شوی
رو بجو یارِ خدائی را تو زود — چوں چناں کردی خدا یارِ تو بود
آنکہ در خلوت نظر بر دوختست — آخر آں را ہم ز یار آموختست
خلوت از اغیار باید نے ز یار — پوستیں بہرِ دے آمد نے بہار
عقل با عقلِ دگر دوتا شود — نور افزوں گشت و رہ پیدا شود
نفس با نفسِ دگر خنداں شود — ظلمت افزوں گشت رہ پنہاں شود
یار چشمِ تست اے مردِ شکار — از خس و خاشاک او را پاک دار
ہیں بجاروبِ زباں گردے مکن — چشم را از خس رہ آوردے مکن
چونکہ مومن آئینہ مومن بود — روے او ز آلودگی ایمن بود
یار آئینہ است جاں را در حزن — بر رخِ آئینہ اے جاں دم مزن
تا نپوشد روے خود را در دمت — دم فرو خوردن بباید ہر دمت

کم زخاکی چونکہ خاکی یار یافت — از بہارے صد ہزار انوار یافت
آں درختے کو شود با یار جفت — از ہوائے خوش ز سر تا پا شگفت
در خزاں چوں دید او یارِ خلاف — در کشید او زود سر زیرِ لحاف
گفت یارِ بد بلا آشفتن است — چونکہ او آمد طریقم خفتن است
پس بخسپم باشم از اصحابِ کہف — بہ ز دقیانوس باشد خوابِ کہف
یقظہ شاں مصروفِ دقیانوس بود — خوابِ شاں سرمایۂ ناموس بود
خواب بیداریست چوں با دانش است — وائے بیدارے کہ با ناداں نشست
چونکہ زاغاں خیمہ بر گلشن زدند — بلبلاں پنہاں شدند و تن زدند
زانکہ بے گلزار بلبل خامش است — غیبتِ خورشید بیداری کش است
آفتابا ترکِ ایں گلشن کند — تا کہ تحت الارض را روشن کند
آفتابِ معرفت را نقل نیست — مشرقِ او غیرِ جان و عقل نیست
خاصہ خورشیدِ کمالے کاں سریست — روز و شب کردار او روشنگریست
مطلعِ شمس آ اگر اسکندری — بعد ازاں ہر جا روی نیکو فری
بعد ازاں ہر جا شوی مشرق شود — شرقہا بر مغربت عاشق شود
حسِ خفاشت سوئے مغرب دواں — حسِ دُر پاشت سوئے مشرق رواں
راہِ حس راہِ خرانست اے سوار — اے خراں را تو مزاحم شرم دار
پنجِ حسے ہست جز ایں پنج حس — آں چو زرِ سرخ و ایں حسہا چو مس
اندراں بازار کاہلِ محشر اند — حسِ مس را چو حسِ زر کے خرند
حسِ ابداں قوتِ ظلمت می خورد — حسِ جاں از آفتابے میچرد

اے بہ پردہ رخت جسمہا سوئے غیب
دست چوں موسیٰ بروں آر ز جیب

اے صفاتت آفتاب معرفت
وآفتاب چرخ بند یک صفت

گاہ خورشید و گہے دریا شوی
گاہ کوہ قاف و گہ عنقا شوی

تو نہ ایں باشی نہ آں در ذات خویش
اے فزوں از وہمہا و ز بیش بیش

روح با علم ست و با عقل است یار
روح را با تازی و ترکی چہ کار

از تو اے بے نقش با چندیں صور
ہم مشبہ ہم موحد خیرہ سر

گہ مشبہ را موحد مے کنی
گہ موحد را بہ صدرہ مے زنی

گہ ترا گوید ز مستی بو الحسن
یا صغیر السن یا رطب البدن

گاہ نقش خویش ویراں مے کند
از پئے تنزیہ جاناں مے کند

چشم حس را ہست مذہب اعتزال
دیدۂ عقل است سنّی در خصال

سخرۂ حسّ اند اہل اعتزال
خویش را سنّی نمایند از ضلال

ہر کہ در حس ماند او معتزلی است
گرچہ گوید سنیم از جاہلی است

ہر کہ بیروں شد ز حس سنّی وے است
اہل بینش چشم حسّ خویش بشت

ہر کہ از حسّ خدا دید آیتے
در حق او ہست بہتر طاعتے

گر بدیدے حسّ حیواں شاہ را
پس بدیدے گاؤ و خر اللہ را

گر نبودے حسّ دیگر مر ترا
جز حس حیواں ز بیرون ہوا

پس بنی آدم مکرم کے بدے
کے بہ حسّ مشترک محرم شدے

نا مصور یا مصور گفتنت
باطل آمد نے ز صورت رفتنت

نامصور یا مصور پیش اوست
کو ہمہ مغز است و بیروں شد ز پوست

گر تو کوری نیست بر اعمیٰ حرج ورنہ رو کالصّبر مفتاح الفرج

پردہ ہائے دیدہ را داروے صبر ہم بسوزد ہم بسازد شرح صدر

آئینہ دل چوں شود صافی و پاک نقشہا بینی بروں از آب و خاک

ہم بہ بینی نقش و ہم نقاش را فرش دولت را و ہم فراش را

چوں خلیل آمد خلیل یار من صورتش بت معنئے او بت شکن

شکر یزداں را کہ چوں او شد پدید در خیال او خیال حق رسید

خاک درگاہت دلم را مے فریفت خاک بر وے کو ز خاکت می شکیفت

گفتم ار خوبم پذیرم ایں از و ورنہ خود خندید بر من زشت رو

چارہ آں باشد کہ خود را بنگرم در خور آئینم یا نا در خورم

او جمیل است و محبٌّ للجمال کے جوان نو گزیند پیر زال

طیّبات از بہر کہ للطیّبین خوبروے را کند جذب ایں یقین

خوب خوبی را کند جذب ایں بداں طیّبات و طیّبین بر وے بخواں

در ہر آں چیزے کہ تو ناظر شوی می کند با جنس سیر معنوی

در جہاں ہر چیز چیزے جذب کرد گرم گرمی را کشید و سرد سرد

قسم باطل باطلاں را میکشند باقیاں از باقیاں ہم سرخوش اند

ناریاں مر ناریاں را جاذب اند نوریاں مر نوریاں را طالب اند

صاف را مر صافیاں طالب شوند دُرد را ہم تیرگاں جاذب شوند

زنگ را ہم زنگیاں جویاں شوند روم را ہم رومیاں پویاں شوند

چشم چوں بستی ترا جاں کند نیست چشم را از نور روزن صبر نیست

تا سۂ تو جذبِ نورِ چشم بود | تا بہ پیوندد بہ نورِ روز زود

چشم باز ار تا سہ گیرد مر ترا | دانکہ چشمِ دل بہ بستی بر کشا

آں تقاضائے دو چشمِ دل شناس | کو ہمے جوید ضیائے بے قیاس

چوں فراقِ آں دو نورے بے ثبات | تا سہ آورد و کشادی چشمہات

پس فراقِ آں دو نورِ پائیدار | تا سہ مے آرد مر آں را پاس دار

او چو مے خواند مرا مے بنگرم | لایق جذبم و یا بد پیکرم

گر لطیفے زشت را در پے کند | تسخرے باشد کہ او بروے کند

کے ببینم نقشِ خود را اے عجب | تا چہ رنگم ہمچو روزم یا چو شب

نقشِ جانِ خویش می جستم بسے | ہیچ مے ننمود نقشم از کسے

گفتم آخر آئنہ از بہرِ چیست | تا ببیند ہر کسے کو چیست کیست

آئنہ آہن برائے پوستہاست | آئینہ سیمائے جاں سنگیں بہاست

آئنہ جان نیست الا روئے یار | روئے آں یارے کہ باشد زاں دیار

گفتم اے دل آئنہ کل را بجو | رو بدریا کار بر ناید زجوے

زیں طلب بندہ بکوئے تو رسید | دردِ مریم را بخرمابن کشید

دیدۂ تو چوں دلم را دیدہ شد | صد دلِ نادیدہ غرقِ دیدہ شد

آئنہ کلی ترا دیدم ز دود | دیدم اندر خاطرش نقشِ تو بود

گفتم آخر خویش را من یافتم | در دو چشمش راہِ روشن یافتم

گفت وہم کاں خیالِ تست ہاں | ذاتِ خود را از خیالِ خود بداں

نقشِ من از چشمِ تو آواز داد | کہ منم تو تو منی در اتحاد

کاندرین چشم منیر بے زوال   از حقائق راه کم یابد خیال
ور دو چشم غیربین تو نقش خود   گر ببینی آن خیالی دان و رد
زانکه سرمهٔ نیستی در دل کشد   باده از تصویر شیطان مے چشد
چشم او خانهٔ خیال است و عدم   نیستها را هست بیند لاجرم
چشم من چون سرمه دید از ذوالجلال   خانهٔ هستی ست نے خانهٔ خیال
تا یکے مو باشد از هستی تو   در خیالت گم شود مستئ تو
تا یکے مو باشد از تو پیش چشم   در خیالت گوهرے باشد چو پشم
پشم را آنگه شناسی از گهر   کز خیال خود کنی کلی گذر

انکار کردن موسیٰ علیہ السلام بر مناجات شبان

دید موسے یک شبانے را براه   کو همے گفت اے خدا و اے اله
تو کجائی تا شوم من چاکرت   چارقت دوزم کنم شانه سرت
تو کجائی تا که خدمتها کنم   جامه‌ات را دوزم و بخیه زنم
جامه‌ات شویم شپشهاات کشم   شیر پیشت آورم اے محتشم
ور ترا بیمارئے آید بپیش   من ترا غمخوار باشم همچو خویش
دستکت بوسم بمالم پایکت   وقت خواب آید بروبم جایکت
گر ببینم خانه‌ات را من دوام   روغن و شیرت بیارم صبح و شام
هم پنیر و نانهاے روغنیں   خمرها جغراتهاے نازنیں
سازم و آرم به پیشت صبح و شام   از من آوردن ز تو خوردن طعام
اے فداے تو همه بزهاے من   وے بیادت هیهی و هیهاے من

زین نمط بیہودہ میگفت آن شبان | گفت موسیٰ با کیستت اے فلان

گفت با آن کس کہ ما را آفرید | این زمین و چرخ ازو آمد پدید

گفت موسیٰ ہاے خیرہ سر شدے | خود مسلمان ناشدہ کافر شدے

این چہ ژاژست این چہ کفرست و فشار | پنبۂ اندر دہان خود فشار

گند کفرِ تو جہان را گندہ کرد | کفرِ تو دیبائے دین را ژندہ کرد

چارق و پاتابہ لائق مر تراست | آفتابے را چنینہا کے رواست

گر نہ بندی زین سخن تو حلق را | آتشے آید بسوزد خلق را

آتشے گر نامدست این دود چیست | جان سیہ گشتہ روان مردود چیست

گر ہمیدانی کہ یزدان داورست | ژاژ و گستاخی ترا چون باورست

دوستیٔ بے خرد خود دشمنیست | حق تعالیٰ زین چنین خدمت غنیست

با کہ میگوئی تو این با عم و خال | جسم و حاجت در صفاتِ ذوالجلال

شیر او نوشد کہ در نشو و نماست | چارق او پوشد کہ او محتاجِ پاست

ور برائے بندہ است این گفتگو | آنکہ حق گفت او منست و من خود او

آنکہ گفت اِنّی مَرِضتُ لَم تَعُد | من شدم رنجور او تنہا نہ شد

آنکہ بے یسمع و بے یبصر شدست | در حقِ آن بندہ این ہم بیہدہ ست

بے ادب گفتن سخن با خاصِ حق | دل بمیراند سیہ دارد ورق

گر تو مردے را بخوانی فاطمہ | گرچہ یک جنس اند مرد و زن ہمہ

قصدِ خونِ تو کند تا ممکن ست | گرچہ خوش خوے و حلیم و مومن است

فاطمہ مدح ست در حقِّ زنان | مرد را گوئی بود زخمِ سنان

دست و پا در حقِ ما آسائش ست ‖ در حقِ پاکئ حق آلائش ست

لم یلد لم یولد اورا لائق ست ‖ والد و مولود را او خالق است

ہر چہ جسم آمد ولادت وصفِ اوست ‖ ہر چہ مولود ست او زینسوے جوست

آنکہ از کون و فساد ست و مہین ‖ حادث ست و محدثے خواہد یقین

گفت اے موسےٰ دہانم دوختی ‖ وز پشیمانی تو جانم سوختی

جامہ را بدرید و آہے کرد تفت ‖ سر نہاد اندر بیابانے و رفت

وحی آمدن از حق تعالیٰ بعتابِ موسیٰ بجہت شبان

وحی آمد سوے موسےٰ از خدا ‖ بندۂ ما را ز ما کردی جدا

تو برائے وصل کردن آمدی ‖ نے برائے فصل کردن آمدی

تا توانی پا منہ اندر فراق ‖ اَبْغَضُ الْاَشْیَاءِ عِنْدِی الطَّلَاق

ہر کسے را سیرتے بنہادہ ایم ‖ ہر کسے را اصطلاحے دادہ ایم

در حقِ او مدح و در حقِ تو ذم ‖ در حقِ او شہد و در حقِ تو سم

در حقِ او نور و در حقِ تو نار ‖ در حقِ او ورد و در حقِ تو خار

در حقِ او نیک و در حقِ تو بد ‖ در حقِ او خوب و در حقِ تو رد

ما بری از پاک و ناپاکی ہمہ ‖ از گران جانی و چالاکی ہمہ

من نکردم خلق تا سودے کنم ‖ بلکہ تا بر بندگاں جودے کنم

ہندیان را اصطلاحِ ہند مدح ‖ سندیان را اصطلاحِ سند مدح

من نگردم پاک از تسبیحِ شاں ‖ پاک ہم ایشاں شوند و درفشاں

ما برون را ننگریم و قال را / ما درون را بنگریم و حال را
ناظرِ قلبیم اگر خاشع بود / گرچہ گفتِ لفظِ نا خاضع بود
زانکہ دل جوہر بود گفتن عرض / پس طفیل آمد عرض جوہر غرض
چند ازیں الفاظ و اضمار و مجاز / سوز خواہم سوز با آں سوز ساز
آتشے از عشق در جاں بر فروز / سر بسر فکر و عبادت را بسوز
موسیا آداب داناں دیگر اند / سوختہ جان و رواناں دیگر اند
عاشقاں را ہر نفس سوزیدنیست / بر دہِ ویراں خراج و عشر نیست
گر خطا گوید ورا خاطی مگو / گر شود پر خوں شہید آں را مشو
خوں شہیداں را ز آب اولیٰ تر است / ایں خطا از صد صواب اولیٰ تر است
در درونِ کعبہ رسمِ قبلہ نیست / چہ غم ار غواص را پاچیلہ نیست
تو ز سرمستاں قلاوزی مجو / جامہ چاکاں را چہ فرمائی رفو
ملتِ عشق از ہمہ دینہا جداست / عاشقاں را ملت و مذہب خداست
لعل را گر مُہر نبود باک نیست / عشق در دریائے غم غمناک نیست

وحی آمدن بموسیٰ علیہ السلام از بہرِ عذر خواستنِ آں شبان

بعد ازاں در سرِ موسیٰ حق نہفت / رازہائے کاں نمی آید بگفت
بر دلِ موسے سخن ہا ریختند / دیدن و گفتن بہم آمیختند
چند بیخود گشت و چند آمد بخود / چند پرید از ازل سوئے ابد
بعد ازاں گر شرح گویم ابلہی است / زانکہ شرح ایں ورائے آگہی است

گر بگویم عقلها را بر کند ور نویسم بس قلمها بشکند
ور بگویم شرحہاے معتبر تا قیامت باشد آں بس مختصر
لاجرم کوتاه کردم من زباں گر تو خواہی از درونِ خود بخواں
چونکہ موسےٰ ایں عتاب از حق شنید در بیاباں در پئے چوپاں دوید
بر نشانِ پاے آں سرگشتہ راند گرد از پردہ بیاباں بر فشاند
گامِ پاے مردمِ شوریدہ خود ہم ز گامِ دیگراں پیدا بود
یکقدم چوں رُخ ز بالا تا نشیب یکقدم چوں پیل رفتہ بر اریب
گاہ چوں موجے برافرازاں علم گاہ چوں ماہی روانہ بر شکم
گاہ بر خاکے نوشتہ حالِ خود ہمچو رمالے کہ رملے بر زند
گاہ حیراں ایستادہ گہ دواں گاہ غلطاں ہمچو گوے از صولجاں
عاقبت دریافت او را و بدید گفت مژدہ دہ کہ دستوری رسید
ہیچ آدابے و ترتیبے مجو ہر چہ می خواہد دلِ تنگت بگو
کفرِ تو دین است و دینت نورِ جاں ایمنی وز تو جہانے در اماں
اے معافِ یَفْعَلُ اللهُ مَا یَشَاء بے محابا رو زباں را بر کشا
گفت اے موسےٰ از آں بگزشتہ ام من کنوں در خونِ دل آغشتہ ام
من ز سدرہ منتہا بگذشتہ ام صد ہزاراں سالہ زانسو گشتہ ام
تازیانہ برزدی اسپم بگشت گنبدی کرد و ز گردوں بر گذشت
محرمِ ناسوتِ ما لاہوت باد آفریں بر دست و بر بازوت باد
حالِ من اکنوں بروں از گفتن است آنچہ می گویم نہ احوالِ من است

نقش مے بینی کہ در آئینہ ایست
نقشِ تست آں نقش برآئینہ نیست

دم کہ مردِ نائی اندر نائے کرد
در خورِ نائی ست نے درخوردِ مرد

ہان وہاں گر حمد گوئی در سپاس
ہمچو نافرجام آں چوپاں شناس

حمدِ تو نسبت بتو گر بہتر ست
لیک آں نسبت بحق ہم ابتر ست

کاشکے بہتر نبودے مرترا
دردِ او دلسوز بودے مرترا

چند گوئی چوں عصا بر داشتند
کایں نبود است آنچہ مے پنداشتند

ایں قبولِ ذکرِ تو از رحمت است
چوں نمازِ مستحاضہ رخصت است

با نمازِ او بیالودست خوں
ذکرِ تو آلودۂ تشبیہ و چوں

خون پلید است و بآبے میرود
ایں پلیدی جہل قایم ترشود

کاں بغیرِ آبِ لطفِ کردگار
کم نگردد از درونِ مردِ کار

در سجودت کاش رو گردانئے
معنئ سُبحان ربّی دانئے

کاے سجودم چوں وجودم ناسزا
مربدی را تو نکوئی دہ جزا

ایں زمیں از حلمِ حق دارد اثر
تا نجاست برد و گلہا داد بر

تا بپوشد او پلیدیہائے ما
در عوض بر روید از وے غنچہا

پس چو کافر دید کو در داد و جود
کمتر و بے مایہ تر از خاک بود

از وجودِ او گل و میوہ نرست
جز فسادِ جملہ پاکی ہا نجست

گفت واپس رفتہ ام من در ذہاب
حسرتا یا لیتنی کُنتُ تراب

کاش از خاکی سفر نگزیدمے
ہمچو خاکی دانۂ مے چیدمے

چوں سفر کردم مرا راہ آزمود
زیں سفر کردن رہ آوردم چہ بود

زاں ہمہ میلش سوے خاک است کو / در سفر سودے نہ بیند پیش رو
راے واپس کردنش از حرص و آز / رفتے درده کردنش صدق و نیاز
ہر گیا را کش بود میلِ عُلا / در مزید است و حیات ست و نما
چونکہ گرداند سر سوے زمیں / در کمی و خشکی و نقص و غبیں
میلِ روحت چوں سوے بالا بود / در تزاید مرجعت آنجا بود
ورنگونساری سرت سوے زمیں / آفلی حق لا اُحبُّ الافلین

حکایتِ آں اعرابی و ریگ در جوال کردن و ملامت دانشمند

یک حکایت بشنو اے صاحب قبول / در بیانِ جہل و عقلِ بوالفضول
یک عرابی بار کرده اشترے / یک جوالِ زفت از دانہ پُرے
یک جوالِ دیگرش از ریگ پُر / ہر دو را او بار کرده بر شُتر
او نشستہ بر سر ہر دو جوال / یک حدیث انداز کرد او را سوال
از وطن پرسید و آورد ش بگفت / وندر آں پرسش بسے دُرہا بسفت
بعد ازاں گفتش کہ ایں ہر دو جوال / چیست آگنده بگو مصدوقِ حال
گفت اندر یک جوالم گندم است / در دگر ریگے نہ قوتِ مردم ست
گفت تو چوں بار کردی ایں رمال / گفت تا تنہا نماند آں جوال
گفت نیمِ گندمِ آں تنگ را / در دگر ریز از پے پاسنگ را
تا سبک گردد جوال و ہم شُتر / گفت شاباش اے حکیم اہل و حر
ایں چنیں فکرِ دقیق و راے خوب / تو چنیں عریاں پیاده در لغوب

رحمتش آمد بر حکیم و عزم کرد | رکش بر اشتر بر نشاند نیک مرد
باز گفتش اے حکیمِ خوش سخن | شمۂ از حالِ خود ہم شرح کن
اینچنیں عقل و کفایت کہ تراست | تو وزیری یا شہی برگوے راست
گفت ایں ہر دو نیم از عامہ ام | بنگر اندر حال و اندر جامہ ام
گفت اشتر چند داری چند گاو | گفت نے این و نہ آں مارا مکاو
گفت رختت چیست بارے در دکاں | گفت مارا کو دکان و کو مکاں
نیست قوت و نے رخوت نے قماش | نے مطاع و نیست مطبخ نیست آش
گفت پس از نقد پرسم نقد چند | کہ توئی تنہا رو و محبوب پند
کیمیاے مسِ عالم با تو است | عقل و دانش را گہر تو بر نوشت
گنجہا بنہادہ باشی ہر مکاں | نیست عاقل تر ز تو کس در جہاں
گفت واللہ نیست یا وجہ العرب | در ہمہ ملکم وجوہ قوتِ شب
پا برہنہ تن برہنہ مے دوم | ہر کہ نانے مے دہد آنجا روم
مر مرا زیں حکمت و فضل و ہنر | نیست حاصل جز خیال و دردِ سر
پس عرب گفتش کہ شو دور از برم | تا نبارد شومئے تو بر سرم
دور بر آں حکمتِ شومت ز من | نطقِ تو شوم ست بر اہلِ زمن
یا تو آں سو رو و من ایں سو میروم | ور ترا رہ پیشِ من واپس شدم
یک جوالم گندم و دیگر ز ریگ | بہ بود زیں حیلہ ہائے مردہ ریگ
کیں جوالِ گندم و ریگم یقیں | بہ بود زاں حکمتِ تو اے رہیں
احمقی ام بس مبارک احمقی ست | کہ دلم با برگ و جانم متقی ست

گر تو خواہی کیں شقاوت کم شود   جہد کن تا از تو حکمت کم شود

حکمتے کز طبع آید وز خیال   حکمتے نے فیضِ نورِ ذوالجلال

حکمتِ دنیا فزاید ظن و شک   حکمتِ دینی برد فوقِ فلک

روبہانِ زیرکِ آخر زماں   بر فزوده خویش بر پیشینیاں

حیلہ آموزاں جگرہا سوختہ   حیلہا و مکرہا آموختہ

صبر و ایثار و سخاے نفس و جود   باد داده کاں بود اکسیرِ سود

فکر آں باشد کہ بکشاید رہے   راه آں باشد کہ پیش آید شہے

شاه آں باشد کہ از خود شہ بود   نے بہ مخزنہا و گوہر شہ شود

تا بماند شاہیِ او سرمدی   ہمچو عزّ و ملک و دینِ احمدی

تا قیامت نیست شرعش را زوال
گشتہ دور از ملکِ او عینُ الکمال

مثنوی مطلع الانوار امیر خسرو دہلوی

در مفاتحِ فیض اماثل از مال و مقابحِ قبض انامل
از آمال و فتحِ باب ابر دستانے کہ قطرہ قطرہ گرد کنند و
دریا دریا بر کراں ریزند لب تر نکنند و ماجرائے بے آبی کہ اگر
قطرۂ از کفِ ایشان بچکد چشمہاے سائل را از کاوکاو بکنند

تجربہ کردم ز ہر اندیشۂ / نیست نکوتر ز سخا پیشۂ
سیم کہ اندر کفِ مردم دہند / آخر از آں بہ کہ بخاکش نہند
زر نبود چوں بمغاک اندراست / خاک بود ہرچہ بخاک اندراست
ہرچہ نخوردی و نہادی چو مور / خاک خورد روزیئے تو خاکِ گور
خاص ز بہرِ کرم آمد درم / بیں گزرِ قافیہ آہنگ کرم — قافیہ اشتراک
جانورے کو بجز از مردم است / در علفِ یک شکمِ خود گم است
آدمی است آنکہ ز نیروے کار / ق / پر کند او صد شکم و صد ہزار

کودگران راسبب بیغمی است
آنکہ زدادن کف بخشندہ بست
مشت چو شد بستہ زناچیز و چیز
مرد بسردی کف والا نہ بست
بستہ بود پنجۂ اہل جذام
راد چو کف بست کجا بیشی است
بستہ نخواہد گرہِ خود قلم
گرچہ کشائی گرہِ مرد و زن
خامہ تراش است بہر جا سرے
تیرگراں راست ببازار نام زبازار
تیشہ کہ یکسر سوے خود رانیش
ارّہ صفت قسمتی و راست باش
لطف بجائے است کہ دوری بود
کیست کریم آنکہ بہ مسکیں دہد
ہرچہ توانگر بتوانا فگند
آنکہ دہد پُر بہ پُر و کم بہ کم
گر توئی از راہِ کرم زرفشاں
خاک برآں سے کہ زکشتِ خراب
ہرچہ بہ نسبت افشاند کسے

حال چو اینست پس او آدمی است
کے زند از خوش دلی انگشتِ دست
دست نیاری زد و انگشت نیز
گر نفسے وی کفِ دریا بہ بست
گرچہ بریزد نگشاید تمام
بندِ قلم موجبِ درویشی است
شد بجوانمردی ازیں رو علم
بہ کہ نہ بندی گرہِ خویشتن
زانکہ تراشد بسوے دیگرے
زانکہ تراشند سوے خود مدام
خندہ زند ارّہ دندانیش
نے ہمہ چوں تیشہ سوئے خود تراش
برزن و فرزند ضروری بود
نہ انپئے شہرت نپئے دیں دہد
داں کہ گہر باز بدریا فگند
ز اہلِ نفاق است نہ ز اہلِ کرم
پُر بگدا کم بتوانگر فشاں
رفت بدریا و فرو ریخت آب
بخل ز اسراف نکوتر بسے

گرچه عطا در همه جا دلکش است
هرچه بهنجار بود آں خوش است

دیده که از سرمه دلیلش دهند
سُرمه نه از چمچه مبیلش دهند

دادنِ مکرم شرفے شُد بلند
دادنِ مسرف بزه و ریشخند

آنکه دوم جامه ندارد بپوست
بے خرد است ار دهد آں را به دوست

شقه که بخشید بمردِ فقیر
رحم مکن گر نمرد گو بمیر

صحنِ چمن شد چو خرابی نشاں
باغ بود برهنه و خوں فشاں

زانکه توانگر بزر است و منال
گر همه بدهد بود اسرافِ مال

از دو یکے چشمِ کرم راست نور
وازسه یکے قسمتِ خیر الامور

پُردلی آں به که بطاقت بود
پُردلی از وام حماقت بود

آنکه بخشش نهد از باده روے
وام ستاں باشد و بدره بخوے

وانکه گرش خنده زنی جاے هست
بخششِ دیوانه و طفل است و مست

بیخردند ایں همه و هست بد
گر همه خود خیر کنند بے خرد

زشت بود مست در اسرافِ زر
مے بجوانمردی و او بے خبر

اے که سخاوت همه درمے کنی
ده که اگر مے نخوری کے کنی

جود نه از پُرّیِ مال است و بس
قسمتے از قدر منال است و بس

حکمِ سخا نیست ز بسیار چیز
از درمے دانگ و ز دانگے پشیز

کیست سخی آنکه روانت دهد
هرچه دهد هم بزبانت دهد

کس نه روش زآبِ رواں ترکند
کانچه بباید همه را ترکند

نیست تقاضاے جوانمرد جنگ
شاخ چو پخته است چه حاجت بسنگ

پیل خورد چوں علفِ شیر بزور — بسکه فتد بهرهٔ کنجشک و مور

شیر که بخششش همه خنداں دہد — قوتِ کلاغ از بنِ دنداں دہد

عربدهٔ سفله که احسانش نیست — غلغلِ ابریست که بارانش نیست

عشوهٔ زرّاق بگنجینه در — عکسِ در مہاست بآئینه در

برگذر از مدخلِ عشوه فروش — کو فگند لقمهٔ لب را بگوش

خواجه که لوزینه بگوش آیدش — کے بدہاں لذّتِ نوش آیدش

وانکه شد از عشوه دہاں عشوه خر — چوں بطِ کور است بکوراب در

کس نکند مایهٔ مدخل تراش — جز مَلِک و شحنه بخشم و خراش

تا نخورد تیشهٔ پولاد سنگ — قے نکند زر ز جگرگاہِ تنگ

آنکه بدادنِ دلِ تنگش بود — تنگ دہد ہرچه بجنگش دہد

کوزه که باریک بود باب و نے — زو ہمه باریک رود آب و مے

دادنِ مدخل که نباشد بسے — میل نباشد که پذیرد کسے

شیشه گلابے که چکاند بکس — ہم بدو سه قطره بگوید بس

دستِ جوانمرد بود گنج بار — دستِ نگوں ہیچ نگیرد قرار

ق

دست ستانست ستاننده را — دست نگون است رساننده را

یعنی اگر مے دہی از کف درست — سجده کند دست به پیشت نخست

سر نہد از دامنِ پُر آدمی — پلّه چو پر گشت ببوسد زمی

پیش فشاننده که ریزد بروں — گردد چیننده ضرورت نگوں

گرم روی کن که برآئی بلند — کز خنکی در زمیں افتی نژند

شعلہ کشد سر سوے بالا ز خاک قطرہ نگونسار فتد در مغاک
یا بدہ آنچت دہد اختر فراز یا مستان آنچہ ستانند باز
منزلِ مہماں نبود ہر درے بارِ عزیزاں نکشد ہر خرے
خس کہ کند پرسشِ گرمت مگیر کاتشِ خاشاک بود زود میر
بوم بشب طعمہ خورد دزد وار باز رود طبل زناں در شکار
مردِ دلیر ارچہ زخوں گاہِ سیر سُرخ کند روے خود و روے غیر
کارِ جوانمرد نہ رُخ زردیست مردمی در زیرِ جوانمردیست
دور بود سفلہ ز جود و غزا ہمچو خس از غرق و خر از آشنا
مے طلبی از فلکِ شیشہ گوں کاسہ ستاں دار و صراحی نگوں
سوختہ شاخے کہ ندارد نمے ریختہ دستے کہ ندارد خمے
ہر چہ کہ امروز توانگر دہد روزِ دگر عاقبتش بر دہد
قطرۂ باراں کہ بصحرا کم است چوں برسد وقتِ جو و گندم است
ہر چہ دہی مزد طلب کن نہ نام نام خود اُفتد بلبِ خاص و عام
باش درختے کہ بر آرد ز شاخ سایۂ خود از برگ بیابی فراخ
نامِ سخی برشد و پرواز کرد زانکہ ز خود لنگرِ زر باز کرد
نامِ بخیلاں بزمیں ماند پست زانکہ زدش سنگِ گراں ہر کہ ہست
ہر چہ کرم بہرِ خدا گستری مزد بری نامِ نکو بر سری
وانچہ بنامے کنی از خویش دور حاصلِ نامِ تو چہ باشد غرور
زر زپئے نام نہ بخشد کریم نام ستاں ہیچ ستاند لئیم

سائلِ کژ بین بفریب و فسوں ｜ دم دہد و مال ستاند ز دوں
از خود آنکس کہ توانگر بود ｜ زر دہد و نام خرد خر بود
آنکہ دمت داد مسیح است اگر ｜ مردہ نہ ہیچ دمش را مخر
لیک چو درویش نفس راند و بس ｜ عیسیٔ جاں دانش و بستاں نفس
وانچہ دہی چونکہ دہندہ خداست ｜ منتِ بیہودہ نہادن خطاست
وانکہ متاعیش بمنت دہی ｜ اجرتِ باریست کہ بروے نہی
بارکہ مزدور چو پیلے برد ｜ یک من و یک دانگ بمیلے برد
دانگ تو چوں کوہ بہ گردن نہد ｜ تاب کہ آرد کہ بداں تن نہد
ہرچہ دہی میدہ و منت منہ ｜ وانچہ پشیماں شوی آں خود مدہ
پیشتر از داد کن اندیشہ یاد ｜ تا نشوی بیش پشیماں ز داد
کار کہ اندیشہ کنی پیش ازاں ｜ ہیچ پشیماں نشوی بیش ازاں
ہرچہ کہ نتوانی ازاں خواستن ｜ زشت بود دادن و وا خواستن
کس ز زمیں باز نہ لیسد لعاب ｜ قطرہ کے از خاک رود بر سحاب
طفل بود کز خردِ ناتواں ｜ ہرچہ دہد باز ستاند رواں
نیست دریں وقت خود آں آدمی ｜ کو برساند بدلے خرمی
محترمانند دریں روزگار ｜ تنگ دل و ظالم و افسوس خوار
گاہِ سخا از پئے نانِ زبوں ｜ کبر نگنجد بدو عالم دروں
دانۂ شاں مرغ ندارد امید ｜ کاسۂ شاں نے سیہ و نے سفید
نقشِ درمِ شاں ز تمنا کے دل ｜ مقلۂ دیدہ ست و سویدائے دل

گرچه خدا شاں زر و نعمت سپرد
دولت شاں داد و گدائی نبرد
پاک روانے که در دل زدند
خطِّ ہبا بر ہمه حاصل زدند
چوں دلِ پاک از کرم آراستند
مال چه باشد که ز جاں خاستند

حکایتِ جوانمردانِ تشنه که شربتِ آبِ زندگانی را فدای آبخورِ یک دیگر کردند و خود با خشک جانی خشک آوردند و خشک گشتند

کعبه روِ چند بگرمای تیز
تشنه فتادند بدشتِ حجیز
چوں بقدم طاقتِ گامے نماند
خوں بجسد جرعۂ جامے نماند
دودِ اجل خاست ز ہر بندِ شاں
بیخودی از پاے درافگند شاں
بر تنِ تفسیده قفاے زدند
زانوۓ مردن سر و پاے زدند
ناگه ز اطرافِ بیابان و دشت
ناقه سوارے سوے ایشاں گذشت
سوزشِ شاں دید و درونش بسوخت
از تفِ ہر سوخته خونش بسوخت
گریه کناں آمد از اشتر فرود
بر سرِ ہر تشنه رواں کرد رود
شربتے از مطہره در طاس ریخت
زانچه خضر بر لبِ الیاس ریخت
پیشِ یکے برد که ایں را بگیر
چشمۂ حیواں خور و تشنه ممیر
او طرفے کرد اشارت بیار
کوست ز من تشنه تر او را سپار

چوں شوے او بُرد چناں کوثرے — کرد رواں او بسوے دیگرے
جست چنیں ہر یک از ایثارِ خویش — مرگِ خود و زندگیِ یارِ خویش
دور چو ساقی ز سر آغاز کرد — چشمِ حریفاں قدرے باز کرد
مستِ نخستیں کہ نخورد آں شراب — گشت مزاج از سکر آتش خراب
خواجہ صلا گفت و جوابش نبود — خاک شد آں تشنہ کہ آبش نبود
بردگراں برد چو آں آبِ سرد — آں ہمہ را نیز نماند آب خورد
آب نہ زد کاتشِ شاں مُردہ بود — جاں ز میاں زحمتِ خود بردہ بود
شربتِ خود خورد وتف از دل نشاند — وآنچہ ز لب خورد ز مژگاں فشاند
ماند بحیرت ز چناں مردئے — کیںت جداگانہ جوانمردئے
ہست جوانمردِ درم صد ہزار — کار چو با جاں فتد آنجاست کار
اے کہ نداری روشِ آں سراں — چند چو خسرو صفتِ دیگراں

حکایتِ خطا کردنِ بادشاہے از تیرِ بے خطا زدن بر بیگناہے

تاجورے از ملکانِ دیار — صبحدمے رفت بعزمِ شکار
رخش بروں راند بصحرا و دشت — صید کناں سوے دہے میگذشت
بود یکے کودکِ بیوہ سرشت — برسرِ آں راہ نگہبانِ کشت
تا گہ از آنجا کہ قضا رفتہ بود — طفل ز آسیبِ صبا خفتہ بود

دیدشه از دور دراں خرد سال — در نظرش مرغ نمود از خیال
بازِ پیچ سوزاں که در آورد عرق — جست بر آں سوخته خرمن چو برق
فتنه محاباے بلائے نکرد — کرد خطائے و خطائے نکرد
مرکبِ دولت چو بداں سو کشید — باز بدنبالهٔ تیہو کشید
خسته دلے دید جگر سوخته — تیرِ ہلاکش بزمیں دوخته
داد ز پیکانِ قضا آب خورد — قطرهٔ آبیش بجا کرده سرد
مانده زباں بسته بداں داوری — با دلِ بدخو به زباں آوری
گه بتاسف لبِ خنداں گزید — گاه سرِ انگشت بدنداں گزید
یافت خبر مادرِ سینه کباب — خوں شدہ‌ش از سوزِ جگر گوشه آب
بر سرِ آں خاکئے خونی نهاد — خاک بسر کرده در آمد چو باد
آه چناں کرد که صحرا بسوخت — هر که دلش داد دلش را بسوخت
شاه چو دید آں شغبِ دردناک — گرم فرو جست ز توسن بخاک
طشت طلب کرد و یکے تیغِ تیز — طشتِ دگر کرد بر و گنج ریز
تیغ سیاست بسرِ خویش برد — در نظرِ بیوهٔ درویش برد
گفت بکُشش ماتمِ خود سور کن — وامِ خود از گردنِ من دور کن
ور گنهم را به غلط ره بری — مزد ز یزداں نه یکے ده بری
حکمِ قضا را برضا در پذیر — جرمِ بمن بخش بها در پذیر
ایں زر و ایں طشت مسلم تراست — ویں ده اگر شهر شود هم تراست
شه که بتسلیم سرے پیش کرد — تیغ شفیعِ گنهِ خویش کرد

زاں زر و پولاد کہ پیوستہ گشت / راہِ خصومت ز میاں بستہ گشت

زال چو دید آں روشِ عدل و رائے / بختے از آں بیخودی آمد بجائے

گفت کہ خوں ریختہ گیر از تو زود / مردہ من زندہ نگردد چہ سود

تو کہ غلط زخم زدی خوں بود / من کہ بعمدا کشمت چوں بود

نزدِ خدا جرمِ تو ناچیز باد / من ز تو راضی شدم او نیز باد

اے کہ ترا شحنۂ دیں کردہ اند / داد چنیں کن کہ چنیں کردہ اند

رابطۂ خسروی از داد بند / تا کنی آوازہ چو خسرو بلند

حکایتِ آب ریختگیٔ شیر فروش و آب بردگیٔ رمۂ وے

داشت شبانے رمہ در کوہسار / پیر و جواں گشتہ از و شیر خوار

شیر کہ از بز بسبو ریختے / آب در آں شیر در آمیختے

بردے از آں آب ملمع بشیر / نقرۂ چوں شیر ز برنا و پیر

روزے از آں کوہ بصحرائے خاک / سیل در آمد رمہ را برد پاک

آنکہ جہاں سوختۂ شیر کرد / سوختہ شد ناگہ از آں شیرِ سرد

شیرِ خنک از تف و تابش بسوخت / جملۂ آں شیر ز آبش بسوخت

خواجہ چو شد با غم و آزار جفت / کار شناسیش در آں کار گفت

کاں ہمہ آب تو کہ در شیر بود / شد ہمہ سیل و رمہ را در ربود

مردِ شباں زآں سخن آمد ستوه
مانده سر افگنده چو سیلابِ کوه

خسروا گر دیں طلبی از خدائے
زیں دلِ خائن بدیانت گرائے

حکایتِ زنِ پارسا که از نظرِ بادشاه چشمِ زخمش رسید و چشمِ جهاں بینِ خود را فدائے پارسائیِ خود گردانید

تاجورے از سرِ قصرِ بلند
پیش و پسِ شهر نظر مے فگند

دید بتے در پسِ دیوارِ قصر
زهره شگافِ همه خوبانِ عصر

شاه که آں دید قرارش نماند
قاعدهٔ صبر بکارش نماند

گرم فرستاد پیامے برو
تا فگند دست بکامے درو

کرد بت از پاکیِ دامانِ خویش
دامنِ خود پردهٔ سامانِ خویش

رفت پسِ پرده بسے گفتگوے
کام نیامد بسوے کام جوے

شه که شدش پردهٔ دل چاک چاک
پرده برانداخت ز بیمِ هلاک

گفت بخادم کشند اند جا بیگاه
برده کشانش بشبستانِ شاه

گفت صنم کاے ملکِ روزگار
تاجوراں را بگدایاں چه کار

چیست دریں تن که بچشمت نکوست
کز کششِ سینه گرفتیش دوست

گرد ملک دیدهٔ حسرت پر آب
گفت دو چشمِ تو زمن برد خواب

رفت پریچہرہ بکنجے دروں — کرد بانگشت دو دیدہ بروں

داد بہ خادم کہ بگو با امیر — کانچہ زمن دوست گرفتی بگیر

خادم ازآں حال کہ شہ را نمود — گشت زسوزش دلِ شہ پرزدود

ازعملِ خود بخجالت نشست — کردرہا دامنِ پاکش زدست

اے کہ توئی دیدۂ خسرو بنور — باش براینگونہ بعصمت صبور

انتخاب از دیوانِ منوچہری دامغانی

قصیدۂ اوّل

در صفتِ بہار و مدحِ فضل بن محمد الحسینی گوید

وقتِ بہار است و وقتِ وردِ مورّد	گیتی آراستہ چو خلدِ مخلّد
گیتئ فرتوت گشتہ پشت، و دژم روے	بنگر تا چوں بدیع گشت و مجدّد
برنا دیدم کہ پیر گردد، و ہرگز	پیر ندیدم کہ تازہ گردد و اَمرد
نرگس چوں دلبرے است، سرش ہمہ چشم	سرو چو معشوقہ ایست تنش ہمہ قد
لالہ گوئی چو طفلکے است دہن باز	لبش عقیقین و قعرِ کامش اسود
برگِ بنفشہ، چو پشتِ دستِ درم زن	نرگس، چوں عُشر در میانِ مجلد
سوسن چوں طوطی، ز بسّد منقارہ	باز بمنقار از نہ بانش عسجد
نرگس، چوں ماہ در میانِ ثریّا	لالہ، چو اندر کسوف گوشۂ فرقد
شاخِ گل، از باد کردہ گردن چوں چنگ	ضدن مرغاں، بر شاخ گشتہ نالاں از ضد
بلبل بر گل، بسانِ قول سرایاں	بایش دیبا و خنز را انہا در بد

مرغ چنان، چوں کلک ہانش در تنگی	نہ بہ	درگلوے او چگونہ گنجد معبد
کبکِ دری گر نشد مہندس و مسّاح		ایں ہمہ آمد و شد نش چیست براورد
نوزگل اندر گلابداں نرسیدا است		قطرہ برو چیست چوں گلابِ مصعّد
نوزنہ برداشتہ است مار سراز خواب		نرگس چوں گشت چوں سلیمِ مسہّد
ابر چناں مطرد و سیاہ براو برق		ہمچو مذہّب یکے کتابِ مطرّد
فضلِ محمد کہ ہیچکس نہ شناسد		فضلِ محمد چناں کہ فضلِ محمد
صاحبِ عاداتِ نیک سیدِ سادات		قاعدۂ مکرمات و فائدۂ حد
تاش بحوّا، ملک خصال ہمہ اُمّ		تاش بآدم، بزرگوار ہمہ جد
بارخدائے کہ جود را و کرم را		نیست جز او، در زمانہ منزل و مقصد
چوں علوئیے حسینی است ستودہ		دو طرفِ او چناں دو حدِّ مہنّد
وآں ہنرِ بے عدد کہ ہست بدو در		ہست چناں گوہرے کہ ہست مسنّد
تانبود روضۂ مبارک محمود		عود نروید برو نہ سنبل و نہ ند
مردِ ہنرمند کش نباشد گوہر		باشد چوں منظرے قواعدِ اورد
مردِ ہنرمند کش خرد نبود یار		باشد چوں دیدۂ کہ باشد ارمد
ایں ہنرِ خواجۂ جلیل چو دریاست		باہنرے بے شمار و گوہر بے عد
صاحبِ مخبر کسے بود، کہ نباشد		منظرش و مخبرش، ہمیشہ منفید
بس کس کو گیرد و نہ بخشد ہرگز	نہ	بس کس کو گیرد و نہ بخشد سرمد
خواجہ بسانِ غضنفرے است کجا ہست		بستدن و دادنش دو دستِ مسعّد
معطیِ مالش بدآں دہد کہ نجوید	چناں ف	وانکہ بجوید از و است مالِ مبلّد

خواجہ دہد سیم و زر، چو کوہ، بہ طالب | بسکہ عمل ہست و قولِ اوست مبعد
خواجہ چناں ابر بانگ دار مطرناک | ہست بقول و عمل ہمیشہ مجرد
خواجہ چو ابرِ دمندہ است کہ جاوید | ہست بہ رنج دل و بہیئتِ مُفرد
گر بہنر زیبد و بگو ہر بالش | اورا زیبد چہار بالش و مسند
ہر کہ ز فرمانِ او فراز نہد پاے | شوم در افتد، چو برق در تنِ ارعد
ہیبتش، الماسِ سخت را بکفاند | چوں بکفاند دو چشمِ مار، زمرد
وز شررِ خشمِ او، بسوزد یاقوت | گرش نہ سوزد شرارِ نارِ موقد
شاعر، و مہتر دل، است و زیرک و دانا، | رودکئے دیگر است و نصر بنِ احمد
ہست طبیبِ بزرگ و ہست منجم، | فلسفی، و ہندسی، و صاحب سؤدد
کاتبِ نیک است، و ہست نحوی استاد | صاحب عباد ہست، و ہست مبرّد
فاعلِ فعلِ تمام و قولِ مصدق | والئے عزم درست و راے مسدّد
حکمتِ او راز نورِ باری جنت | ہمتِ او را ز فرق فرقد مرقد
شرم، زمانے ز روے او نہ شود دور | گوئی کز شرم ساختند ورا خدّ
گر برود نیلِ مصر بر درِ قدرش | از ہنرش جزر گیرد از کرمش مدّ
بأسش چوں نسجِ عنکبوت کند رد | جوشنِ خرپشتہ را و درع مزرد
ہر کہ قیاسش کند بآصف و حاتم | واجب گردد برو ز روے خرد، حد
شیر نخواہد بہ پیشِ او در زنجیر | باز نخواہد بدستِ او در مرود
جام نخواہد بہ کفِ او در مطرب | اسب نخواہد بزیرِ او در مقود
تا گلِ خیری بود چو روے معصفر | تا تنِ سنبل بود چو زلفِ مجعّد

تا بچرد رنگ در میانۂ کہسار
باش ہمیشہ ندیم بختِ مساعد
لبت نہے کف بہ جام و گوش بہ بربط

تا بچمد گور در میانۂ فدفد
باش ہمیشہ قرینِ ملکِ مؤید
دلت قوی، تن جوان، و روے مورّد

قصیدۂ دوم

در مدحِ خواجہ احمد وزیرِ سلطان مسعودِ غزنوی گوید

الا یا خیمگی خیمہ فرو ہل
که پیش آہنگ بیروں شد ز منزل

تبیرہ زن بزد طبلِ نخستیں
شتر باناں ہمے بندند محمل

نمازِ شام نزدیک است و امشب
مہ و خورشید را بینم مقابل

ولیکن ماہ دارد قصدِ بالا
فرو شد آفتاب از کوہِ بابل

چناں دو کفۂ زریں ترازو
کہ ایں کفہ شود زاں کفہ مائل

ندانستم من اے سیمیں صنوبر
کہ گردد روزِ چونیں زود زائل

من و تو غافلیم و ماہ و خورشید
براین گردونِ گرداں نیست غافل

نگارینِ منا، برگرد، مگری
کہ کارِ عاشقاں را نیست حاصل

زمانہ حالِ ہجر است، و لابدّ
نہد یک روز بارِ خویش حامل

نگارِ من چو حالِ من چنیں دید
ببارید از مژہ بارانِ وابل

تو گفتی پلپلِ سودہ بکف داشت
پراگند از کف اندر دیدہ پلپل

بیامد او فتاں خیزاں برِ من　　چناں مرغے کہ باشد نیم بسمل

دو ساعد را حمائل کرد با من　　فرو آویخت از من چوں حمائل

مرا گفت، "اے ستمگارہ بہ جانم!　　بہ کامِ حاسدم کردی و عاذل

نہ چہ دانم من، کہ باز آئی و یا نے　　بداں گاہے، کہ باز آید قوافل

"ترا کاہل ہمے دیدم بہر کار،　　ولیکن نیستی در عشق کاہل

"حکیمانِ زمانہ راست گفتند　　"کہ جاہل گردد اندر عشق عاقل"

نگارِ خویش را گفتم، "نگارا!　　نیم من در فنونِ عشق جاہل

"ولیکن اوستادانِ مجرب　　چنیں گفتند در کتبِ اوایل

"کہ عاشق طعمِ وصل آنگاہ داند　　کہ عاجز گردد از ہجرانِ عاجل،

"بدیں زودی ندانستم کہ مارا　　سفر باشد، بہ عاجل یا بہ آجل

"ولیکن، اتفاقِ آسمانی　　کند تدبیرہاے مردِ باطل

"غریب از ماہ والا تر نباشد　　کہ روز و شب ہمے بُرّد منازل"

چو برگشت از من آں معشوقِ ممشوق　　نہادم صابری را سنگ بر دل

نگہ کردم بگرد کار و انگاہ　　بجاے خیمہ و جاے رواحل

نہ وحشی دیدم آنجا و نہ انسی　　نہ راکب دیدم آنجا و نہ راجل

نجیبِ خویش را دیدم بیکسوے　　چو دیوے دست و پا اندر سلاسل

کشادم ہر دو زانو بندش از دست　　فرو ہشتم ہویدش تا بہ کاہل

نشستم از برش چوں عرشِ بلقیس　　بجست او چوں یکے عفریتِ ہایل

ہمے راندم نجیبِ خویش چوں باد　　ہمے گفتم "کہ اللّٰھمّ سہّل"

تونی

جو مسّاحے کہ پیماید زمیں را — بہ پیمودم بپاے او مراحل
ہمے رفتم شتاباں در بیاباں — ہمے کردم بہ یک منزل دو منزل
بیابانے چناں سرد و چناں صعب — کز و خارج نباشد ہیچ داخل
ز بادش خوں ہمے بفسرد در تن — کہ بادش داشت طبعِ زہرِ قاتل
زیخ گشتہ شمرہا ہمچو سیمیں — طبقہا بر سرِ زریں مراجل
سوادِ شب بہ وقتِ صبح بر من — ہمے گشت از بیاضِ برف مشکل
ہمے بگداخت برف اندر بیاباں — تو گفتی داردش بیمارئِ سل
بکردارِ سریشمہاے ماہی — ہمے برخاست از شخسار او گل
چو پاسے از شبِ دیرندہ بگذشت — برآمد شعریاں از کوہِ موصل
بنات النعش کرد آہنگِ بالا — بکردارِ کمر شمشیرِ ہرقل
رسیدم من، فرازِ کارواں تنگ — چو کشتی، کو رسد نزدیکِ ساحل
بگوشِ من رسید آوازِ خلخال — چو آوازِ جلاجل از جلاجل
جرس دستانِ گوناگوں ہمے زد — بسانِ عندلیبے با عنادل
عماری از برِ ترکی تو گفتی — کہ طاؤس است بر پشتِ حواصل
جرس مانندۂ دو ترکِ زرّیں — معلق ہر دو تا زانوے بازل
زنوک نیزہ ہاے نیزہ داراں — شدہ وادی چو اطرافِ سنابل
چو دیدم رفتنِ آں بیسراگاں — بداں کشتی رواں زیرِ حبایل
نجیبِ خویش را گفتم سبکتر — "الا یا دستگیرِ مردِ فاضل
"بچر، کت عنبریں بادا چراگاہ — بچم، کت آہنیں بادا مفاصل

بیابان در نورد و کوه بگزار — منازلها بکوب و راه بگسل

فرود آور بدرگاهِ وزیرم — فرود آوردنِ اشتر بباهل

به عالی درگهِ دستور کو راست — معانی از اعالی وز اسافل

وزیرے چون یکے والا فرشته — چه در دیوان چه در صدرِ محافل

وزیرانِ دگر بودند زین پیش — همه دیوانِ دیوانِ رسائل

حدیثِ او معانی در معانی — رسومِ او فضائل در فضائل

همے نازد بعهدِ میرِ مسعود — چو پیغمبر بنوشروانِ عادل

در آید پیشِ او بدره چو قارون — در آید پیشِ او سائل چو عایل

رود از پیشِ او سائل چو بدره — رود از پیشِ او بدره چو سایل

بلرزند از نهیبِ او بزرگان — بلرزد کوهِ سنگیں از زلازل

الا یا آفتابِ جاوداں تاب — اساسِ مملکت و شمعِ قبایل

توئی ظلِّ خدا و نورِ خالص — بگیتی کس شنیده ست این شمائل

یکے ظلّی که هم ظلّ است و هم نور — یکے نوری که هم نور هست و هم ظل

گهرداری، هنرداری، بهر کار — بزرگی را چنیں باشد دلائل

توئی وهّابِ مال و جز تو واهب — توئی فعّالِ جود و جز تو فاعل

یکے شعرِ تو شاعر تر ز حسّان — یکے لفظِ تو کامل تر ز کامل

خداوندا من اینجا آمدستم — بامیدِ تو و امیدِ مفضل

افاضل نزدِ تو تازند هموار — که نزی فاضل بود قصدِ افاضل

گرم مرزوق فرمائی به خدمت — هماں گویم که اعشے گفت و دعبل

وگر از خدمتت محروم ماندم — بہ سوزم کلک و ایشگافم انامل

الا تا بانگِ درّاج است و قمری — الا تا نامِ سیمرغ است و طغرل

تنت پاینده باد و چشم روشن — دلت پاکیزه باد و بخت مقبل

دہد ایزد مرا در نظمِ شعرت — دلِ بشار و طبعِ ابنِ مقبل

ف دہاد

قصیدۂ سوم

در مدحِ سپہ سالارِ مشرق علی بن عبید اللہ الشہیر بہ صادق گوید

شبے گیسو فروہشتہ بدامن — پلاسش معجر و قیرینش گرزن

بکردارِ زنِ زنگی کہ ہر شب — بزاید کودکے بلغاری آں زن

کنوں شویش بمرد و گشت فرتوت — ازاں فرتوت شد زادن سترون

ف فرزند

شبے چوں چاہِ بیژن تنگ و تاریک — چو بیژن در میانِ چاہِ او من

ثریا چوں منیژہ بر سرِ چاہ — دو چشمِ من براو چوں چشمِ بیژن

ہمے برگشت گردِ قطبِ جدّی — چو گردِ بابزن مرغِ مسمن

بنات النعش گردِ او ہمے گشت — چو اندر دستِ مردِ چپ فلاخن

دمِ عقرب بتابید از سرِ کوہ — چناں دو چشمِ شاہیں از نشیمن

یکے پلہ است ایں منبر مجرّہ — زدہ گردش نقط از آبِ روین

نعایم پیشِ او چوں چار خاطب — بہ پیشِ چار خاطب چار موذن

مرا در زیرِ راں اندر کمیتے — کشندہ نے وسرزن نے وتوسن
عناں برگردنِ سرخش فگندہ — چودو مارِ سیہ برشاخِ چندن
دُمش، چوں تافتہ دُرّم بریشم — بند — سمش، چوں زآہن وفولاد، ہاون
ہمے راندم فرس را من بتقریب — چوانگشتانِ مردِ ارغنوں زن
سراز البرز برزد قرصِ خورشید — چو خوں آلودہ وزدے سرزمکمن
بکردارِ چراغِ نیم مُردہ — زن — کہ ہر ساعت فزوں گردد ش روغن
برآمد بادے از اقصاءِ بابل — ہبوبش خارہ درّو بارہ افگن
تو گفتی کز ستیغِ کوہ، سیلے — فرو آرد ہمے احجارِ صد من
زروے بادیہ برخاست گردے — کہ گیتی کرد ہمچوں خزّ ادکن
چناں کز روے دریا بامداداں — بخارِ آب خیزد ماہِ بہمن
برآمد زاغ رنگِ ماغ پیکر — دو — یکے میغ از ستیغِ کوہِ قارن
چناں چوں صد ہزاراں خرمنِ تر — بز — کہ عمداً در زنی آتش بہ خرمن
بجستے ہر زماں از میغ برقے — کہ کردے گیتیٔ تاریک روشن
چناں آہنگرے کز کورۂ تنگ — بہ شب بیروں کشد رخشندہ آہن
خروشے برکشیدنے تند تندر — کہ موے مردماں کردے چو سوزن
تو گفتی نائے روئیں ہر زمانے — بگوش اندر دمیدے یک دمیدن
بلرزیدے زمیں از زلزلہ سخت — زو — کہ کوہ اندر فتادے رو بگردن
تو گفتی ہر زمانے ژندہ پیلے — گوئی — بلرزاند زرنجِ پشّگاں تن
فرو بارید بارانے زگردوں — چناں چوں برگِ گل بارد زگلشن

و یا اندر تموزی مَہ ببارد | جرادِ منتشر بر بام و برزن
زصحرا سیلها برخاست هرسو | دراز آهنگ و پیچان و زمین کن
چو هنگام عزایم زی معزم | بنگ خیزند ثعبانان ار یمن
نمازِ شامگاهے گشت صافی | ز روے آسمان ابرِ معکن
چو برداری زپیش روے اوثاں | حجاب ماروی دستِ برهمن
پدید آمد هلال از جانبِ کوه | بسانِ زعفراں آلوده مجحن
چناں چوں دو سرا زہم باز کرده | ز زرِّ مغربی دست آورنجن
و یا پیراهنِ نیلی که دارد | زشعرِ زرد نیمے زه بدامن
رسیدم من بدرگاہے که دولت | ازآں خیزد چو ریّانی ز معدن
بدرگاهِ سپه سالارِ مشرق | سوارِ نیزه بازِ خنجر اوژن
علی ابنِ عبید اللهِ صادق | رفیع الشاں امیرے صادق الظن
جمالِ ملکتِ ایران و توران | مبارک سایۂ ذوالطولِ والمن
خجسته ذوفنونے رهنمونے | که در هر فن بود چوں مردِ یک فن
سیاست کردنش بهتر سیاست | زلیفن بستنش بهتر زلیفن
یگانه گشت از اهلِ زمانه | بالفاظِ یقین و زاے متقن
تهمتن کارزارے کو به نیزه | کند سوراخ در گوشِ تهمتن
فروزاں تیغِ او هنگامِ هیجا | چناں دیباے بوقلموں ملوّن
بطول و عرض و رنگ و گوهر و حد | چو خورشیدے که در تابد بروزن
اگر زینسو بدو در بنگرد مرد | بداں سو در زمیں بشمار دارزن

اگر بر جوشنِ دشمن زند تیغ | بیک زخمش کند دو نیمه جوشن
چو پیکارے که از هم باز دری | ز هم باز او فتد اندامِ دشمن
الا یا آفتابِ جاوداں تاب | ہنرور یار جوے و حاسد افگن
شنیدم من که بر پا ایستاده | رسیدے تا بزانو دستِ بهمن
رسد دستِ تو از مشرق به مغرب | ز اقصاءِ مداین تا به مدین
زنانِ دشمناں در پیشِ ضربت | بیاموزند الحانهاے شیون
چناں چوں کودکاں از پیشِ الحمد | بیاموزند ابجد را و کل من
نسب داری، حسب داری فراواں | از یرا نسبتت پاک است و مسکن
الا تا مومناں دارند روزه | الا تا هندواں گیرند لکهن
بدریا بار باشد عنبرِ تر | بکوه اندر بود کانِ ضماهن
نریزد از درختِ ارس کافور | نخیزد از میانِ لاد لادن
زیادے خرم و خرم زیادے | میانِ مجلسِ شمشاد و سوسن
انوشه خور، طرب کن، شادماں زی | درم ده، دوست خواں، دشمن پراگن
به چشمِ بخت روے ملک بنگر | به دستِ سعد پاے نحس، بشکن
به دولت چهرهِ نعمت بیاراے | به نعمت، خانهٔ همت بنا کن
همه ساله، بدلبر دل همے ده | همه ماهه بگرداں دن همے دن
همه روزه، دو چشمت سوے معشوق | همه وقته، دو گوشت سوے ارغن

ن نریزد
ن جاوداں
بیابان

تا بہین

قصیدۂ چہارم

در صفتِ جشنِ عید مہرگان و مدحِ وزیرِ سلطان گوید

برخیز، ہاں اے جاریہ، مے در فگن در باطیہ
آراستہ کن مجلسے، از بلخ تا ارمینیہ

آمد خجستہ مہرگاں، جشنِ بزرگِ خسرواں
نارنج و نار و ارغواں آورد از ہر ناحیہ

گلنار ہا بیرنگہا، شاہسپرم بے چنگہا
گلزار ہا چوں گنگہا، بستانہا چوں اودیہ

لالہ نروید در چمن، بادام نکشاید دہن
نے شبنم آید بر سمن، نے بر شگوفہ اندیہ

نرگس ہمے در باغ در، چوں صورتے از سیم و زر
واں شاخہائے مورد بر، چوں گیسوئے پُر غالیہ

واں نار ہا بیں دہ ردہ، بر نارواں گرد آمدہ
چوں حاجیاں در ہم شدہ، در روزگارِ ترویہ

گردے بر آبے بیختہ، زر از ترنج انگیختہ
خوشہ ز تاک آویختہ مانندِ سعد و اخبیہ

شد گونہ گونہ تاکِ رز، چوں پیشِ نیلِ رنگ رز
اکنونت باید خزد بز گرد آوری و اوعیہ

بلبل نگوید این زماں لحن و سرودِ تازیاں
قمری نگرداند زباں بر شعرِ ابن طثریہ — طنزیہ

بلبل چغانہ بشکند، ساقی چمانہ پُر کند
مرغ آشیانہ بفگند و اندر شود در زاویہ

انگور ہا بر شاخہا، مانندۂ چمچا خہا
و آونجِ شاں چوں کاخہا، پستانِ شاں چوں لاویہ — آونگ

گردوں بسانِ کفچۂ، گردن بسانِ خفچۂ
واندر شکم شاں بچۂ حسناء مثل الجاریہ

بچہ نداند از لہو، مادر نداند از عدو
آید سببر دشاں گلو با اہلِ بیت و حاشیہ

چوں خانہ ہا شاں بر کند خوں شاں ز تن بیرا گند
آرد بہ فردا افگند در خسروانی خابیہ

محکم کند سرهای خم تا ماهِ پنجم یا ششم
خشت از سرِ خم برکند باده ز خم بیرون کند
چوں صبحِ صادق بر زند میرم مرا و را مے دهد
گوید "بخور" گفت "نوش باد" این جامِ مے از بامداد
اے بختیارِ راستیں، صدرِ امیر مومنیں
آنکو ادب داند همے، صاحب ترا خواند همے
دستت همے بدره کشد، سائل ازاں بدره کشد
دشمنت را جویندگاں جویند اندر دو مکاں
خشمت اگر یکدم زدن، جنبش کند بر خویشتن
از جدِّ نیکو رائے تو، وز همتِ والاے تو
پیرایۂ عالم توئی فخرِ بنی آدم توئی
یارِ تو خیر و مردمی چوں پارسائے فاطمی
ما را همی از طبعِ خوش خُرّانِ کش ماهانِ خوش
روزے بود کیں پادشا بخشد ولایت مر ترا
بر فرخی و بهی گردد ترا شاهنشهی
بسته عدو را وست نیست چوں ملحدِ ملعوں خس
من گفته شعرِ مشتهر در تهنیت و اندر ظفر
چوں من ترا مدحت کنم گویم که خود اعشیٰ منم
تا لاله و نسریں بود، تا زهره و پرویں بود

(۱) قطعه

وانگه ببساید با قدم وانگه بیارد باطیه
وانگه وُرا در افگند در قطرۂ مروانیه
جامے بدستش بر نهد چوں چشمۂ معمودیه
اے از درِ ملکِ قباد با تاج و تخت والویه
چوں تو نه اندر خانقیں، چوں تو نه در انطاکیه
کالفاظ تو ماند همے بالفاظهاے ماریه
شاعر همے بدره کشد، پیشت بجاے غاشیه
در بند و چه در ایں جهاں، در آں جهاں در هاویه
گردد چو اطلال و دمن دیوارِ قسطنطانیه
رسوا ترانداعداے تو از نقشهاے الفیه
دانا ترا رستم توئی در جنگ و کارِ تعبیه
جفتت تو جود و مردمی، چوں جفتِ حاتم ماویه
چوں داد سالارِ حبش مر مصطفیٰ را جاریه
از حدِ خطِّ استوا تا غایتِ افریقیه
ایں بنده را کرماں دهی، وآں بنده را کرمانیه
کش کرد مهدی در قفس وآویختش در جهدیه
از سیفِ اصدق رست تر در وقتِ آں غوزانیه
از بسکه اندر دامنم از چرخ بارد قافیه
تا جشنِ فروردیں بود، تا عیدهاے اضحیه

عمر تو باد ابیکراں، سودِ تو باد بے زیاں	پاینده باد و جاوداں در عز و ناز و عافیه

قصیدهٔ پنجم

در شکایتِ جہان و مدحِ خواجه علی بن عمران گوید

جہانا، چه بدمہر و بدخو جہانی	چو آشفته بازارِ بازارگانی
به دردِ کساں صابری اندرو تو	به بدنامئ خویش همداستانی
بهر کار کردم ترا آزمائش	سراسر فریبی، سراسر زیانی
وگر آزمایمت صد بارِ دیگر	همانی، همانی، همانی، همانی
غمی ترکس آں کش غنی تر کنی تو	فروتر کس آں کش تو برتر نشانی
نه امیدِ آں کایچ بهتر شوی تو	نه ارمانِ آں کم تو دل نگسلانی
همه روز ویراں کنی کارِ ما را	نترسی که یک روز ویراں بمانی
ندانی که ویراں شود کار آنگه	نه برخیزد آنگه شه و کاروانی
تو شاهِ بزرگی و ما همچو لشکر	ولیکن یکے شاهِ بے پاسبانی
یکے را ازیں بیستگانی نه بخشی	یکے را دو باره دهی بیستگانی
بود فعلِ دیوانگاں ایں سراسر	بعمری، تو دیوانه و ندانی
خوری خلق را و دهانت نه بینم	خورنده ندیدیم بدیں بے دهانی
ستانی همے زندگانی ز مردم	ازیرا درازت بود زندگانی

نباشد کسے خالی از آفتِ تو | مگر کاتفاقے کند آسمانی
تو هرچند زشتی کنی بیش با ما | شود بیشتر بر تو ماں مهربانی بائٹ
بدانی که ما عاشقانیم و بیدل | تو معشوق و معشوقِ هر عاشقانی ممشوقی
اگرچه جان وتنِ ما گدازی | وگرچند دین ودلِ ما ستانی
بناچار یک روز هم بگذری تو | اگرچند مارا همے بگذرانی
مرا هر زماں پیشِ خوانی و هرگاه | که پیشِ تو آیم ز پیشم برانی
بزرقِ تو ایں بار غرّه نگردم | گر انجیل و توراة پیشم بخوانی
خریدار دارم بسے از تو من به | چرا خدمتِ تو کنم رایگانی
خریدارِ من تاجِ عمرانیانست | تو خود خادمِ تاجِ عمرانیانی
رئیسِ مؤیّد علیِّ محمّد | که ایزد بقا خواهمش جاودانی
هماں سهمِ او سهمِ اسفندیاری | هماں عدلِ او عدلِ نوشیروانی
شنیدم که موسائے عمراں ز اول | به پیغمبری اوفتاد از شبانی
به عمداً علی بن عمراں بآخر | رسد زیں ریاست به صاحبقرانی
الا اے رئیسِ نفیسِ معظّم | که گشتاسپ تیری و رستم کمانی
کثیر الثواب و قلیل العقابی | ثقیل الرکاب و خفیف العنانی
نه مردِ شرابی که مردِ ضرابی | نه مردِ طعامی که مردِ طعانی
شنیدم که رنگِ سیه ابه گیتی | نکرد است کس حمری و بهرمانی
تو در روزِ هیجا سویداءِ جنگی | بکردی به شمشیر حمراءِ قانی
چو شمشیرِ تو رنگرز من ندیدم | که رنگِ سیه را کند ارغوانی

اگر عقل فانی نہ گردد، تو عقلی　وگر جاں ہمیشہ بماند تو جانی
زناداں گریزی، بدانا شتابی　زمحنت رہانی، بدولت رسانی
عتابے کنم با تو اے خواجہ بشنو　بحقِ کریمی، بحقِ جوانی
سخنہائے منظوم شاعر شنیدن　بود سیرت و شیمتِ خسروانی
اگرچہ رہی را تو کمتر نوازی　بپرہیزی از درد و از سرگرانی
من ایدوں نسیجہ بازم کہ زی تو شتابم　اگر چندم از دست خود بر پرانی　چو ن
من از منزلِ دور قصدِ تو کردم　چو قصدِ عراقی کند قیروانی
نشستم بر اں بے سُراکِ سماعی　فروہشتہ دو لب چو لفجِ زبانی
یکے جعد موئے ہیونے سبک رَو　تو گوئی یکے محملِ مولتانی
تگاور یکے خارہ درّے تو گفتی　چو یوز از زمیں برجہد گش جہانی　کہ ن
دو دنداں میانِ دو لب ہیچو نائی　گہ ناگہ از و برکشی ہندوانی
بریدم شبِ تیرہ و روزِ روشن　ابا رنج بسیار و بس ناتوانی
رسیدم بہ نزدیکِ تو شعر گویاں　چو نزدیکِ ہاروں، صریع الغوانی
بامیدِ آں، تا کنم خدمتِ تو　رہا گردم از محنتِ ایں جہانی
شنیدم کہ اعشے ابشہر من شد　سوئے سودہ ابنِ علی الیمانی
برا و خواند شعرے بالفاظِ تازی　بہ شیریں معانی و شیریں زبانی
یکے کارواں اُشترِ گشن دادش　ہر اُشتر بسانِ کُہے از کلانی
شنیدم کہ سوئے خصیبِ ملک شد　بہ مدحتگری، بونواس ابنِ ہانی
بیک ساعت اہم دہانش بیاگند　بیاقوت بجادۂ بہرمانی

علیّ براہیم از شہرِ موصل   بیامد بہ بغداد در شعر خوانی
بدادش ہمانگہ رشیدِ خلیفہ   بہ واصل دوصد بدرہ از زرِکانی
سوئے تاجِ عمرانیاں ہم بدینساں   بیامد منوچہریئے دامغانی
توزآں بادشاہاں ہمے نیستی کم   ازآں بادشاہاں برستی نہانی
اگر کمتری توازیشاں بہ نعمت   بہ ہمت ازیشاں فزونی تودانی
نہ من نیز کمتر ازاں شاعرانم   بباب مدیح و بہ بابِ معانی
وگر کمترم من بہ معنی از آناں   از آناں فزونم بہ شیریں زبانی
نہ نیز از تو آں خواستہ چشم دارم   کہ باشد برآں مرترا بازیانی
من از تو ہمے مالِ توزیع خواہم   بدیں خاصگانت یگان و دوگانی
ببندیش ازآں روزگارِ مظالم   بتوزیع کردی مرا میزبانی
کسے کو کند میہمانی کسے را   نباید کہ بگریزد از میہمانی
الا تا ببارد سرشکِ بہاری   الا تا بروید گلِ بوستانی
بزی با امانی و حورِ قبائی   بہ رودِ غوانی و لحنِ اغانی
برآں وزنِ ایں شعر گفتم کہ گفت است   ابوشیص اعرابئے باستانی
سَاُلقاکَ واللیلُ مُلقی الجِرانِ   غُرابٌ یَنُوحُ علی غُصنِ بانِ

مسمّط

در صفتِ بهار و مدحِ وزیرِ سلطان مسعود

آمد بهارِ خرّم و آورد خرّمی
وز فرِّ نوبهار شد آراسته زمی
خرّم بود همیشه بدین وقت آدمی
با بانگِ زیر و بم بود و قحفِ درغمی
زیرا که نیست از گل و از یاسمن کمی
تا کم شده است آفتِ سرما ز گلستان

از ابرِ نوبهار چو باران فرو چکید
چندین هزار لاله ز خارا برون دمید
آن حُلّهٔ که ابر مر او را همی تنید
بادِ صبا بیامد و آن حلّه بر درید
آن حلّه پاره پاره شد و گشت ناپدید
و آمد پدید باز همه دشتِ پرنیان

از لاله و بنفشه همه کوهسار و دشت
سرخ و سپید گشت چو دیبا بهار رشت
بر چید بنفشه دامن و از خاک بر نوشت
چون بادِ نوبهار بر او دوش برگذشت
شاخِ بنفشه چون بر و زلفین دوست گشت
افگند نیلگون بسر معجرِ کیان

آمد بباغ نرگس چون عاشقِ دژم
وز عشقِ پیلگوش در آورده سر بهم
زو دسته بست هر کس مانند صد قلم
بر هر قلم نشانده از و پنج و شش درم

اندر میانِ هر قلمے زو یکے شکم
آگنده آں شکمش به کافور و زعفراں

آں سوسنِ سفید شگفته بباغ در
پیراهن است گوئی ز دیبایِ شوستر
یک شاخ او ز سیم و دگر شاخ او ز زر
کز نیل ابره استش و از عاج آستر

از بهرِ بوئے خوش چو یکے پاره عودِ تر
دارد همیشه دوخته بر پیش بادباں

برگِ گل سپید بمانندِ عبقری
برگِ گل مورّد بشگفته و طری
برگِ گلِ دورنگ بکردارِ جعفری
چوں روے دلربائے من آں ماهِ سعتری

زی هر گلے که ژرف بدو در تو بنگری
گوئی که زرّ دارد یک باره درمیاں

چوں بردرید در کفِ صحرا قبالها
تا گردِ دشتها همه بشگفته لالها
بارانها چکید و ببارید ژالها
چوں در زده بآبِ معصفر غلالها

بشگفت لالها چو عقیقیں پیالها
وانگه پیالها همه آگنده مشکِ باں

بنمود چوں ز برجِ حمل آفتاب روے
چوں دید دوش گل ـ اندر کنارِ جوے
گلها شگفت بر تنِ گلبن بجاےِ موے
آمد ببانگ فاخته و گشت جفتِ جوے

بلبل چو سبزه دید همه گشته مشکبوے
گاهے سرود گوے شد و گاه شعرخواں

گلها کشیده اند به سر بر کبودها
نے تارها پدید بر آنها نه پودها

مرغاں ہمے زنند ہمہ روز رودہا
گوین زار زار ہمہ شب سرودہا

تا بامداد گردد از شطّ و رودہا
مرغانِ آب بانگ برآرند ز آبداں

تا بوستاں بسانِ بہشتِ ارم شود
صحرا ز عکسِ لالہ چو بیت الحرم شود
بانگِ ہزار دستاں چوں زیر و بم شود
مردم چو حال بیند ازیں ساں خرم شود

افزوں شود نشاط و از و رنج کم شود
بے رود و نے نباشد یکروز و یک زماں

بلبل ز شاخِ سرو برآرد ہمے صفیر
ماغاں بہ ابر نعرہ برآرند از آبگیر
قمری ہمے سراید اشعار چوں جریر
صلصل ہمے نوازد یک جاے بم و زیر

چوں مطرباں زنند نوا تختِ اردشیر
گہ مہرگانِ خردک و گاہے سپہبداں

تا بادہا وزاں شدہ بر روے آبہا
آں آبہا گرفت شکنہا و تابہا
تا برگرفت ابر ز صحرا حجابہا
بستند باغہا ز گل و مے خضابہا

برداشتند بر گل و سوسن شرابہا
از عشقِ نیکوانِ پری چہرہ عاشقاں

عاشق ز مہرِ یار بدیں وقت مے خورد
چوں مے گرفت عاشق در باغ بگزرد
اطرافِ گلستانرا چوں نیک بنگرد
پیراہنِ صبنوری چوں غنچہ بردرد

از نرگسِ طری و بنفشہ حسد برد
کاں ہست از دو چشم و دو زلفِ بتے نشاں

خوشا بہارِ تازہ و بوس و کنارِ یار
اے یارِ دلربائے ہلا خیز و مے بیار
گر در کنارِ یار بود خوش بود بہار
مے دہ مرا و گیر یکے تنگ در کنار
با من چناں بزی کہ ہمے زیستی تو پار
ایں نازِ بیکرانت تو برگیر از میاں

تا زیں سپس ہمے گہ و بیگاہ خوش زئیم
تا روز با سماعِ ینتانیم و با مئیم
دانی بہ ہیچ حال زبونِ کسے نہ ایم
داند ہر آنکہ داند مارا کہ ما کئیم
آں مہترے کہ ما بہ جہاں کہترِ وئیم
میرِ بزرگوار است اقبالِ او ہماں

پورِ سپاہدارِ خراساں محمد است
آزاد طبع و پاک نہاد و مجرد است
فرخندہ بخت و فرخ روے و موید است
نیکو خصال و نیک خوے است و موحد است
آنکس کہ او بہ حق و سزاوارِ سؤدد است
جز او کسے ندانم امروز در جہاں

نصر است بابِ میر کہ فخر انامہ بود
از بہرِ مومنینش منشور نامہ بود
بخشید نش ہمہ زر باسیم و جامہ بود
خورشید خاص بود و سزاوار خامہ بود
از بہر آنکہ مال دہ و شاد کامہ بود
بودند خلق زو ہمہ وقت شاد ماں

اندر عجم نبود بہ مردی کسے چو نصر
فرماں برش بُدند ہمہ سیدان عصر
بگزشتش از سہیل سرِ برجِ کاخ قصر
افزوں بُدے جلالتِ قدرش ز حدّ و حصر

اعداش را نبُد مددالّا عذاب و حصر
خوش باد آں پسر که پدر باشد آنچناں

اصلِ بزرگ از بُنہ ہرگز خطا نه کرد — کس را گزافه چرخِ فلک پادشانه کرد
او بد بسزا اے صدرِ جہاں تا سزا نه کرد — ایں کار کو بکرد جز از بہرِ ما نه کرد

مارا بچنگِ ہیچ کسے مبتلا نه کرد
شکر آں خدائے را که چنیں باشدش تواں

امروز خلق را ہمه فخر از تبارِ اوست — ویں روزگارِ خوش ہمه از روزگارِ اوست
از بہرِ آنکه شاہِ جہاں دستدارِ اوست — دولت معینِ اوست خداوند یارِ اوست

چوں دید شاہ خلقِ جہاں خواستارِ اوست
بر ملکِ خویش کرد مر او را نگاہباں

اے میرِ فخرِ ملکت و شاہِ اجل توئی — زینِ زماں توئی و چراغِ دول توئی
چوں آفتابِ چرخ به برجِ حمل توئی — ہنگامِ ضعف مر ضعفا را امل توئی

پرہیزگارتر ز معاذِ جبل توئی
چه آنکه آشکارا و چه آنکه در نہاں

از جود در جہاں بپراگند نامِ تو — گردد ہمے سپہرِ سعادت به کامِ تو
خورشید زد علامتِ دولت به بامِ تو — تا گشت دولت از بنِ دنداں غلامِ تو

چوں دید بر کمانِ تو حاسد سہامِ تو
از سہمِ آں سہام دو تا گشت چوں کماں

از نام و کنیتِ تو جہاں را محامد است — وز فضل و جودِ تو ہمه کس را فوائد است

خصمِ تو ہست ناقص و مالِ تو زاید است
کت بخت تابع است و جہانت مساعد است

تو آسمانی و ہنرِ تو عطارد است
وآں بے قریں لقائے تو چوں ماہِ آسماں

با ایں نکو نیت کہ تو داری بدیں صفت
دارد بہ کارہائے تو سلطانِ تو نیت

زیرِ نگینِ خاتمِ تو کرد مملکت
بفزود ہر زمانت یکے جاہ و منزلت

ایں کار را ز اصلِ نکو بود عاقبت
آخر ہزار بار نکوتر شود از آں

تا آفتاب سرخ چو زریں سپر بود
تا خاک زیرہ باشد و گردوں زبر بود

تا ابرِ نوبہار ہمے را مطر بود
تا در زمین و روئے زمیں بر نفر بود

تا وقتِ مہرگاں ہمہ گیتی چو زر بود
از آبِ تیر ماہی و از بادِ مہرگاں

عمرِ تو ہمچو نوحِ پیمبر دراز باد
ہمچوں جمت بہ ملک ہمہ عز و ناز باد

پیشت بپائے صد صنمِ چنگ ساز باد
دشمنت سال و ماہ بگرم و گداز باد

بر تو درِ سعادت ہموارہ باز باد
عیشِ تو باد دایم با یارِ مہرباں

اکبر نامہ

قصیدۂ فیضی فیاضی در محمدتِ اکبر بادشاہ و ستائشِ کشمیر

ہزار قافلۂ شوق میکند شبگیر
کہ بارِ عیش کشاید بعرصۂ کشمیر

تبارک اللہ ازاں عرصۂ کہ دیدنِ او
ورق نگارِ خیال است و نقشبندِ ضمیر

ہوائے او متنوع چو فکرتِ نقاش
زمینِ او متلون چو صفحۂ تصویر

بطرز ہائے گزیں کارخانۂ ابداع
بنقش ہائے عجب کارنامۂ تقدیر

غبارِ او بتواں خواند چشم را دارو
گیاہِ او بتواں گفت روح را اکسیر

بتن موافقتِ آبِ او چو بادہ و گل
بجاں مناسبتِ بادِ او چو شکر و شیر

بہ پیشِ فیضِ نسیمش دمِ مسیح سموم
بہ نزد آبِ روانش زلالِ خضر غدیر

گرو بمیکدۂ عشق خانقاہِ ورع
بدل بنعرۂ مستانہ صیحۂ تذکیر

غریوِ کوس زجوش و خروشِ نے ایما
صدائے آب ز آوازِ ارغنوں تعبیر

زہوش میبرد اللہ اکبر ایں چہ صداست
فداش نعرۂ تہلیل و غلغلِ تکبیر

فصولِ او منشابہ ز اعتدالِ ہوا
بہم یکے دے و اردی بہشت و بہمن تیر

زمینِ صندلیش نم زبرفِ کافوری
بیاد دادہ ز آمیزشِ گلاب و عبیر

نسیمِ او زمرِ آب تیز مے گذرد
کہ باد را نتواں داشت پائے در زنجیر

بستان

ز سر جواں شود ار یک نسیمِ صبحدمش — کنند قسمت بر جزو جزوِ عالمِ پیر
درو بجلوۂ گیاہ زعفراں ہمے روید — کہ آب و خاکِ طرب را چنیں بود تاثیر
بہر طرف روی از بحرِ فیضِ مالامال — ہزار چشمۂ جوشندہ چوں دلِ نحریر
زراعتِ اِل ہوالیش شگفت نیست شگفت — کہ سر زند ہمہ عناب از نہالِ زریر
بحیرتم کہ چہ آثارِ قدرت از لیست — بہر نظارہ بنازد نظر بہ صنعِ قدیر
دریں دیار مغنی ترانہ ساز مکن — بس است از لبِ مرغانِ نغمہ سنج صفیر
شراب خور دہ حریفاں بجائے آب و داو — کہ تشنگانِ ہوس را ہمیں بود تدبیر
خرابِ آں مئے بیغش شوم کہ ہستیِ عشق — بعقل در زند تا زو بصبر در زد و گیر
بعینہٖ زرِ محلول آیدت بہ نظر — اگر ازو فگنی قطرۂ بچشمۂ قیر
کند مشاہدہ نصف النہار جرمِ سُہا — شعاعِ جوہرِ او گر فتد بچشمِ ضریر
اگر دماغِ لطافت شود گلاب طلب — کنند از نفسِ ایں بادہ برگِ گل تقطیر
خروج کردہ عنب در چمن سپاہ سپاہ — کش از میانِ فواکہ گرفتہ اند امیر
شمیمِ سیب دہد مغزِ روح را ز طیب — نسیم بہ فگند طبعِ ذوق در تعطیر
لبندہ نیست مگر یکدلش چو مَن عشق — کہ با ہزار دل آمد دریں چمن انجیر
بعجز معترفم در شمارِ میوہ و گل — کہ ہست ہمہ قدِ معنی لباسِ حرف قصیر
بجلوہ ہائے فریب آہوانِ مشکینش — کشیدہ شیر دلاں را بدامِ عشق اسیر
زبسکہ مست کند نکہتِ ریاحینش — کنند دست حمائل بگردنِ نخچیر
زمینِ او چو دلِ بیغماں طرب خیز است — سپہر کردہ مگر خاکِ او بباد خمیر
زمانہ تا برسد پائے شہریار برو — فگندہ لالہ و گل را بجائے فرشِ حریر

بہیں گزیدهٔ ایزد یگانه اکبرشاه	خدیو غیب سپه پادشاه عقل وزیر
نه چرخ را بتکاپوے خدمتش همال	نه بخت را بسرانجام دولتش تقصیر
نموده همچو صفات خداے عزّ و جلّ	مصون بکارم ذاتش ز وصمت تغییر
نوشته اند در الواح آسمان نامش	چو اسم اعظم در لوح لوحهٔ تکسیر
چنانچه واجب بر جزو کل بود عالم	بود احاطهٔ او بر نقیر و بر قطمیر
نظام کُل بکف همتش چو داد قضا	بلطف و قهر شد آفاق را بشیر و نذیر
بدفتر کرمش جمع نه سپهر قلیل	بمخزن نظرش نقد هفت گنج حقیر
در آں زمیں که بدولت فشاند گنج رواں	نوشته عامل جودش برآرزو توفیر
ز موج بر رخ دریا نه چیں نمودار است	که دست همت او زد طمانچهٔ تشویر
چو اوست کوه گهر بخش گو عدو کاه	چو اوست زندهٔ جاوید گو حسود بمیر
چنانچه عقل کل آمد نخست سطر وجود	کتاب فضل نیامش خرد کند تسطیر
بدور صیرفئ عقل راست معیارش	نماند قلب ببازار دکانچهٔ تزویر
دگر صلاے هدایت دهند عالم را	که عقل در لمعانست و فیض در تکثیر
رسیده وقت که دیگر ز هفت اقلیمش	نوید فتح رسانند هیبان بشیر
و بار دلکش کشمیر را مسخر کرد	بداں صفت که سلیماں پری کند تسخیر
چو داد ایزدش آں ملک خواست تا گردد	در آں زمین سعادت بسجدهٔ شکر پذیر
غرض ز سیر و سلوکش همیں که از نظرے	خرابهٔ دل درویش را کند تعمیر
چو کارها همه در وقت خویشتن گرواست	محال اگر سر موئے دراں رود تاخیر
بساعتے که بود زبدهٔ زمان شرف	بساعتے که بود نخبهٔ قران کبیر

چه مشتری بسعادت چه زهره عیش سگال که ماه در شرف و آفتاب در تنویر
زعیش در ره آن عرصه اند موکب عزم که شوق را ز تماشاے او نبود گزیر
نه هیچ چو طالع عاشق همه نشیب و فراز زهے چو فکرت عاقل همه مدار و مسیر
زبار پیچ رهش رم کند نظر که درست هزار کوه همه چون فلک بصد تدویر
بدان صفت که دل من بود ز سنگدلان ز سنگ او بخطر شیشهٔ سپهر اثیر
اگر نه این همه اوتاد کوه مے بودے زمین ز جاے نه رفتن عسیر بود عسیر
بحکم خسرو والا ز تیشه کوه کنان هزار جوے روان کرد صاف تر از شیر
چنان بکوه و کمر خاره را تراشیدند که بهر موکب شاهی سزد ممر و مصیر
بچشمه چشمه نظر کن بسیل سیل ببین نگه گرانیِ او کرده کوه را تحصیر
زمین عرصهٔ کشمیر ز آسمان بگذشت بفر دولت تقبیل پا بهاے سریر
شدند نور پذیر از درخش وضیع و شریف شدند فیض ستان از کفش کبیر و صغیر
دران فضاے فریبنده مجلسے آراست کزان بحسن مجسم نظر کند تفسیر
دل نظارگیان مست بوے لاله و گل دماغ مجلسیان تازه از نبید و عصیر
هوس پیاله بلب در ترنم نے و نوش نشاط دائره در کف بنغمهٔ بم و زیر
صبا بمروحهٔ برگ در پئے تنسیم شمال مجمرهٔ گل بدست در تبخیر
بغمزه و نگه افتاد کار اهل نظر اگرچه بزم طرب نیست جاے خنجر و تیر
دمیده دم بدم افسون بیخودی بر دل مغنیان لطافت سرا بهر تحریر
زبسکه ریخت بدامان آز نقد مراد بر آستان هوس آرزو نماند فقیر
پرندپوش شدند افتادگان نیاز که سرنوشت ازل داشتند نقش حصیر

ثنا طرازے این بزم در نمے گنجد
بسالِ سی و چہارم ادا سطِ خرداد
ز نہصد و نود و ہفت بود ماہِ رجب
چو کار خانۂ تقدیر شد بفرمانت
شمایلے کہ خداوند در تو تعبیہ کرد
بظاہر ار شمرم و ہر را تو صاحبِ شاہ
ترا سہ گوہرِ یکتاست گوشوارۂ بخت
اناں سہ جوہرِ قدسی یکے سپہرِ کمال
بمکرمت ہمہ آفاق را ملاذ و معاذ
خدا ز انفس و آفاق برگزید ترا
بعیشِ بزم فروز و بجیشِ رزم بساز
قسم بقبضۂ قدرِ کمانِ قدرتِ حق
بصورت ارچہ مشابہ بود ولے فرق است
رخِ سخن چہ نگارم کہ قدرِ عالیست
سخن شناس منِ فیضیم ثنا گویت
چو در نگارشِ معنی قلم بجنبانم
اگرچہ ہند نژادم ولے باقبالت
بچشمِ عقل نظر کردہ ام سواد سواد
باتفاقِ عطارد ز فرقِ خود برجیس

بہ نظمِ شاعرِ معنی نگار و نثرِ دبیر
ز ابتدائے جلوسِ خدیوِ عالمگیر
کہ گشت کوکبِ اقبال او بارضِ منیر
بہفت کشور فرماں بران شوی تو قدیر
خرد نیافت در آئینۂ خیال نظیر
بباطن ار نگرم خلق را تو مرشد و پیر
جلائے آئینۂ چشمِ ناقدانِ بصیر
دوم محیطِ سعادت سوم سحابِ مطیر
بمعدلت ہمہ آفاق را معین و ظہیر
کہ کس باینہمہ دولت نبود جز تو جدیر
بشوقِ رخشِ نبازد بہ تیغ ملک بگیر
کہ با تو نیست کس از روزگار روز نگیر
ز غنچۂ گلِ صد برگ تا بعقدۂ سیر
بروں ز حیطۂ فہم و احاطۂ تقدیر
کہ بر بیاضِ سخن مدحت کنم تحریر
ہزار رقص کند آسماں بہ بانگِ صریر
مرا ز دانشِ یونانیاں دلیست خبیر
بدشتِ فکر نوردیدہ ام شغیر شفیر
نہادہ بر سرِ عقلم عمامۂ توقیر

مبیں زبانِ خموشم کہ از سراذقِ شوق — دلم رسانده بہ پردهٔ سپہر نفیر
جواہرِ سخنم بر جمازه میگردد — کہ میرِ قافلہ نتواں شدن بجنسِ یسیر
عزیز ساخت مرا کبریاے لطف ترا — فلک نیارد و بیدن بدیدهٔ تحقیر
دگر سخن بدعاے تو ختم خواہم کرد — چنانچہ نظم شود منتظم بحرفِ اخیر
ہمیشہ تاکہ بود سال را دوازده ماه — کہ در دوازده برج آید آفتابِ منیر
دوازده صفتت خواہم ارچہ میدانم — کہ ایں دوازده اوصافِ تست عشرِ عشیر
جہاں[1] مسخر و طالع[2] سعید و عمر[3] دراز — فلک[4] مشاور و دولت[5] جلیس و بخت[6] مشیر
خزینہ[7] وافر و لشکر[8] فزون و ملک[9] آباد
قضا[10] مطیع و قدر[11] یاور و خدا[12] نصیر

کُلّیاتِ قاآنی شیرازی

در توحیدِ باری تعالیٰ عزّ اسمہ فرماید

نهانی از نظر اے بے نظیر از بس عیانستی / عیاں شد سرّ ایں معنی کہ میگفتم نہانستی

گہے گویم عیانستی گہے گویم نہانستی / نہ اینستی نہ آنستی ہم اینستی ہم آنستی

بنزدِ آں کت از عینِ عیاں بیند نہانستی / بہ پیشِ آں کت از چشمِ نہاں جوید عیانستی

یقیں ہرچند سنجد یا گماں ہرچند پیماید / نہ محصورِ یقینستی نہ مغلوبِ گمانستی

بیانے را کہ کس واقف نباشد نکتہ پردازی / زبانے را کہ کس دانا نباشد ترجمانستی

بیانِ معنی و الفاظ و صورت نیستی لیکن / ز معنی صورت و الفاظ و معنی را بیانستی

بچشمِ حق نگر گر ژرف بینی ہردو انشور / تو در ہر قطرۂ پنہاں چو بحرِ بیکرانستی

اگر کس عکسِ خورشیدِ فلک در آبداں بیند / نیارد گفت خورشیدِ فلک در آبدانستی

کجا مہرے کہ سی صد چند غبرا جرمِ رخشانش / درونِ آبداں بودن خلافِ امتحانستی

وگر گوید نہ خورشید است کاندر آبداں بینم / ز انکارِ عیاں مردودِ عقلِ نکتہ دانستی

یکے گفتا قدیم از اصل با حادث نپیوندد / پس ایں پیوند با ذاتِ بہمتا چہ سانستی

بگفتم راست میگوئی و راہِ راست میپوئی / ولیکن آنچہ میجوئی عیاں از ایں بیانستی

نہ جنبد سرو را شاخ از نسیم و نشیبہ پا ہر جا / بجنبد اصلِ آں از باد اگر فرعش توانستی

ازیں تمثال روشن شد کہ نقصِ فرعش را / ثباتے با حدوث اندر طبیعت توامانستی

بمعنی هست پاینده بصورت هست زاینده … بوجهی از مکان بیرون به وجهی در مکانستی

ازان پایندگی همسایه با عقل گران مایه … ازین زایندگی همسایه با نوع زمانستی

روانِ بوعلی سینا بدین اشراقِ سینائی … بزیر خاکِ تا ری پای کوبان کف زنانستی

کس از نسبت تربیت پوید که قاآنی چنین گوید … مرا بد مرحبا بالله که تحقیق آنچنانستی

به خاصانت به پیوندد کلامِ نغزِ من چونان … که ره گم کرده را رهبر جرس زی کاروانستی

بهنگامِ نهضتِ عباس شاهِ غازی از خراسان و ماندنِ محمد شاه غازی نوّر الله مرقدهٗ فرماید

آنچه من بینم به بیداری نه بیند کس بخواب … زانکه در یک حال هم در راحتم هم در عذاب

گاه گریم چون صراحی گاه خندم چون قدح … گاه بالم چون صنوبر گاه نالم چون رباب

بر بحالِ من یکی بنگر به چشمِ اعتبار … تا شوی آگه که ضد از ضد ندارد اجتناب

گریم و در گریهٔ من خنده‌ها بینی نهان … خندم و بر خندهٔ من گریه‌ها یابی حجاب

زان همی گریم که جان از کامِ دل شد ناامید … زان همی خندم که دل بر کامِ جان شد کامیاب

موکبِ عباس شاهی شد به ری از خاوران … شد محمد شه همین فرزند را نایب مناب

آن سپهرِ مجد و شوکت را همایون شهریار … این سپهرِ قدر و مکنت را فروزان آفتاب

مر مرا از طلعتِ این ماه در دل خرمی … مر مرا از هجرتِ آن شاه در جان پیچ و تاب

آں پدر از سہمِ تیرش تیرِ بد کیشاں بکیش / ایں پسر از بیمِ تیغش تیغِ شاہاں در قراب
آں پدر جمشید تخت و ایں پسر خورشید بخت / آں پدر کاموس تاب و ایں پسر کاؤس آب
آں پدر با موکبش فتح و سعادت ہم عناں / ایں پسر با کوکبش فر و جلالت ہم رکاب
آں ولیعہدِ شہنشہ ایں ولیعہدِ پدر / آں چو گل زاد از گلستاں ایں گل ہمچوں گلاب
چوں پدر اینک بگیتی ملک بخش و ملک گیر / چوں پدر اکنوں بگیہاں رنج بین و گنج یاب
زر فشاند سر ستاند بر نماید بر خورد / رنج بیند بے شمر تا گنج یابد بے حساب
درگہِ کوشش ہژبر است ار زرہ پوشد ہژبر / درگہِ بخشش سحاب است ار سخن گوید سحاب
قدرِ او کوہے است کو را کہکشانستے کمر / جودِ او بحرے است کو را آسمانستے حباب
سیرِ خنگش سیرِ گردوں را ہمے ماند کز آں / روزِ کیں در عرصۂ گیتی در افتد انقلاب
جودِ او بارندہ ابر و خشمِ او دڑندہ ببر / خنگِ او غرّاں ہژبر و تیرِ او پرّاں عقاب
گر نسیمِ خلقِ او در کامِ ضیغم بگذرد / نشنوی از کامِ ضیغم جز شمیمِ مشکِ ناب
طفل را با سطوتِ او رنجِ ایامِ مشیب / پیر را با رافتِ او عیشِ ہنگامِ شباب
آسمانِ فتح را نعلِ سمندِ او ہلال / نو عروسِ ملک را گردِ سپاہِ او نقاب
لطفِ او از وادیِ بطحا بروید یاسمن / قہرِ او از چشمۂ کوثر برانگیزد سراب
لب بہ بندد از سخن سحباں چو او گوید سخن / کانچہ او گوید خطا ہست آنچہ ایں گوید صواب
سبعۂ وارونہ را بر کعبہ بر بندد کسے / کش نہ باشد آگہی از نسبۂ ام الکتاب
روزِ ہیجا کز مسیرِ توسنِ گرداں شود / گرد ورہ گردوں گراتر از دعائے مستجاب
دشتِ کیں از جوشِ جیش و جنبشِ بیکراں شود / تنگ چوں چشمِ خروس و تیرہ چوں پرِّ غراب
خارِ صحرا چوں سناں گردد ز ہیجائے صہال / سنگِ ہاموں چوں حسام آید پذیرائے ضراب

از زمیں بر چرخِ گرداں ہر زماں بارد خدنگ　　آنچناں کز جہد چرخِ گرداں بر زمیں بارد شہاب
تیغ گردد کژدمے کش زہرِ صد کژدم بہ نیش　　رمح گردد افعئے کش سہمِ صد افعی بناب
گنبدِ خضرا ز بانگِ گاودم در ارتعاش　　تودۂ غبرا ز گردِ بادپا در اِحتجاب
تن جدا از روح چوناں دستِ مظلوم از علاج　　سر تہی از مغز چوناں جامِ مسکیں از شراب
چوں تو از مکمن بروں آئی بہ عزمِ رزمِ خصم　　با تنے چوں آسمان و با رخے چوں آفتاب
ہر یکے توسن عیاں بینند صد اسفندیار　　در یکے جوشن نہاں یابند صد افراسیاب
خوں فشاں گردد چناں تیغت کہ گر تا روزِ حشر　　خاک را کاوی نیابی ہیچ جز لعلِ مذاب
خنجرت چوں نو عروساں در شبستان خلق را　　ہر نفس ناخن کند از خونِ بدخواہاں خضاب
گر ہمہ البرز کوہ از آتشِ شمشیرِ تو　　پیکرش گوگردساں فانی شود از التہاب
خسروا طبعِ کریمت کوہ را ماند از آنک　　ہر سوالے را دہد از لطفِ بے منت جواب
با سحابِ رحمتت جیحوں شود دریائے خشک　　با شرارِ خنجرت ہاموں شود دریائے آب
تا بیاساید زمیں مانندِ حزمت از درنگ　　تا نیارامد فلک مانندِ عزمت از شتاب
ہر تنے کو در خلافت پائے بر جا چوں ستوں　　ہمچو میخِ خرگہش اندر گلو باد اطناب

در ستایشِ امیرُ الاُمراءِ العظام نظام الدولہ حسین خان (صاحب اختیار) اجودان باشی فرماید

بہار آمد کہ از گلبن ہمے بانگِ ہزار آید　　بہر ساعت خروشِ مرغِ زار از مرغزار آید

تو گوئی ارغنوں بستند بر ہر شاخ و ہر سنگے
زبس بانگِ تذرو و صلصل و دراج و سار آید

بجوشد مغزِ جاں چوں کوکل ز بوستاں خیزد
بپرد مرغِ دل چوں بانگِ مرغ از شاخسار آید

خروشِ عندلیب و صوتِ سار و نالۂ قمری
گہے از گل گہے از سرو و بن گاہ از چنار آید

تو گوئے ساحت بستاں بہشتِ عدن را ماند
زبس غلمان و حور آنجا قطار اندر قطار آید

یکے بر کف نہد لالہ کہ ترکیبِ قدح دارد
یکے بر گل کند تحسین کز و بوئے نگار آید

یکے با دلبرِ سادہ بہ طرفِ بوستاں گردد
یکے با ساغرِ بادہ بہ طرفِ جوئبار آید

یکے بیند چمن را بے تامل مرحبا گوید
یکے بوید سمن را ماتِ صنعِ کردگار آید

یکے بر لالہ پا کوبد کہ ہے ہے رنگِ مے دارد
یکے از گل بہ وجد آید کہ بخ بخ بوئے یار آید

یکے بر سبزہ مے غلطد یکے بر لالہ مے رقصد
یکے گاہے رود از ہش یکے گہ ہوشیار آید

ز ہر سوئے نوائے ارغنوں و چنگ نے آید
ز ہر کوئے صدائے بربط و طنبور و تار آید

یکے آنجا نوا زد نے یکے آنجا گسارد مے
صدائے ہائے و ہوئے و ہے ز ہر سو صد ہزار آید

بہر جا جشنے و جوشے بہ ہر گامے قدح نوشے
نماند غالبا ہوشے چو فصلِ نوبہار آید

نگہ در سنبلستانہاء من ژولیدہ گیسو را
کہ از سنبل بہ مغزم بوئے جاں بے اختیار آید

الا یا ساقیا مے دہ بجانِ من پیاپے دہ
دمادم مے خور و مے دہ کہ مے ترسم خمار آید

سیہ شد از ریا روزم بدہ آبے یا سوزم
بجانت گر دو صد خرمن ریا یکجو بکار آید

نمے دانی کنارِ سبزہ چوں لذت دہد بادہ
خصوص آندم کہ از گلزار بادِ مشکبار آید

بحقِ بادہ خوارانے کہ مے نوشند با خوباں
کہ لب خوباں بہ کامم آب کوثر ناگوار آید

شرابِ تلخ مے خواہم بہ شیرینی کہ از شورش
خرد دیوانہ گرد کوہ و صحرا بے قرار آید

دلم بردہ است شوخے شاہد سنگے کہ ہمچوں او
نہ لب از ختن خیزد نہ ترکے از حصار آید

چو باد آں زلفِ تاریکش بہ رخسارش بشوراند — پئے تاراجِ چیں گوئی سپاہِ زنگبار آید

دمے کز ہم کشایم حلقہائے زلفِ مشکینش — بہ مغزم کارواں در کارواں مشکِ تتار آید

بہ جانِ او کہ ہر گہ کاکل و گیسوے او بینم — جہاں گوئی بچشمِ من پر از افعی و مار آید

چو بوسم لعلِ شیرینش لبم ہندوستاں گردد — چو بینم روے رنگینش دو چشمم قندہار آید

نظر از بوستاں بندم اگر او چہرہ بکشاید — کنار از دوستاں گیرم گرم او در کنار آید

کنارِ خویش را پر عقربِ جرّارہ مے بینم — دمے کاندر کنارم باد و زلفِ تابدار آید

نگاہم چوں ہمے غلطد ز روے او بہ موے او — بہ چشمم عالمِ ہستی پر از دود و شرار آید

زخال و خط و زلف و مژہ و ابرو و گیسویش — جہاں تاریک در چشمم چو یکمشتِ غبار آید

چہ مزاست ایں نمے دانم کہ چوں زلف و رخش بینم — بہ چشمم ہر دو گیتی گاہ روشن گاہ تار آید

رخش اہواز را ماند کزو کژدم ہمے خیزد — دمے کاں زلفِ پرچینش بروے آبدار آید

کشد موے میانش وزنِ کوہِ گراں گوئی — مرا ماند کہ با ایں لاغری بس بردبار آید

لبِ قاآنی از وصفِ لبش بنگالہ را ماند — کزو ہر دم نباتِ قند و شکر بار بار آید

الا یا سرو سیمینا بہ بیں آں بادہ مینا — کہ گوئی از گہِ سینا تجلّی آشکار آید

مرا گوئی کہ تحسیں کن چو سر تا پا من بینی — تو سر تا پائے تحسینی ترا تحسیں چہ کار آید

بجوشد مغزِ من ہر گہ کہ گوئی فخرِ خوبانم — تو خلاقِ نکویانی ترا زیں فخر عار آید

گلت خوانم ہمے دانم بہ ہیچت وصف نتوانم — کہ حیرانم نمے دانم چہ وصفت سازگار آید

تو چوں در خانہ آئی خانہ رشکِ بوستاں گردد — اگر فصلِ خزاں در بوستاں آئی بہار آید

غریبے کز تو بر گردد بہ شہرِ خویش مے نالد — کہ پندارد بہ غربت از برِ خویش و تبار آید

چرا باید کشیدن منتِ نقاش و صورتگر — تو در ہر خانہ کائی خانہ پر نقش و نگار آید

نگارا صبحِ نوروزست و روزِ بوسه امروزست — که در اسلام این سنت بهر عیدے شعار آید
بیادت هست در مستی دو مه زین پیش میگفتم — که چوں نوروز آید نوبتِ بوس و کنار آید
تو شکر خنده میکردی و نیک آهسته میگفتی — بود نوروزِ من روزے که صاحب اختیار آید
حسین خاں میر ملک جم که چوں در بزم بنشیند — نصیبِ اہلِ گیتی از یمین او یسار آید
بگاهِ کینه گر تنها نشیند از برِ توسن — بد اندیشش چناں داند که یک دنیا سوار آید
بگاهِ خشم مژگانهاے او در چشمِ بدخواهاں — چو تیرِ تهمتن در دیدهٔ اسفندیار آید
چو از دست زر افشانش نگار و خامه اهل و صفے — ورق اندر ورق دیوانِ شعرم زرنگار آید
حکیمے گفته هر کس خوں خورد لاغر شود اکنوں — یقینم شد که شمشیرش ز خوں خوردن نزار آید
بروزِ رزم او در گوشِ اہلِ مشرق و مغرب — به هر جانب که رو آرند بانگِ زینهار آید
ز شوقِ آنکه بر مردم کفِ رادش به بخشاید — ز راز کاں سیم از معدن دُر از قعرِ بحار آید
به روزِ واقعه ز الماسِ تیغش بسکه خوں جوشد — تو گوئی پهنهٔ گیتی همه یاقوت زار آید
محاسب گفت روزے بزم جودش وے ترسیم — ز خجلت بر نیارد سر اگر روزِ شمار آید
گهِ کیں با کفِ زر بخش چوں بر رخش بنشیند — بداں ماند که ابرے بر فرازِ کوهسار آید
حصارے نیست ملکِ آفرینش را مگر حزمش — چه غم جیشِ فنا را کاندر آں محکم حصار آید
فلک قدرا ملک صدرا بهار آید بهر سالے — ببوئے آنکه از خلقت بگیتی یادگار آید
به عیدت تهنیت گویند و من گویم تو خود عیدی — به عیدت تهنیت هر کو نماید شرمسار آید
مرا نوروز بد روزے که دیدم چهرِ فیروزت — دگر نوروزها در پیشِ من بے اعتبار آید
الا تا نسبتِ صد را اگر با چار صد سنجی — چناں چوں نسبتِ ده با چهل یک با چهار آید
حسابِ دولتت افزوں از آں کاندر حساب افتد — شمارِ مدتت بیروں از آں کاندر شمار آید

تو پنداری دهانت بحر عمان است قاآنی
که از وی رشته اندر رشته دُرّ شاهوار آید

در ستایش پادشاه رضوان جایگاه مروّج ملّت نبیّ حجازی محمد شاه غازی طاب ثراه فرماید

ساقی بده رطل گران زان می که دهقان پرورد
اندر بر و غم بشکرد و شادی بهر جا پرورد

در خم دل پیر مغان در جام مهر زرفشان
در دست ساقی قوت جان خسرو جلالی پرورد

در جان جهد زان پیشتر کاندر گلو یابد گذر
نارفته از لب در جگر کز رخ گلستان پرورد

چون بر فروزد مشعله یکسر بسوزد مشغله
دیوار شود زو حامله حوری نژادان پرورد

بر دل گشاید بوستان بر رخ نماید ارغوان
در مغز کارد ضیمران در روح ریحان پرورد

شادی دهد غمناک را کسری کند ضحاک را
سجاده سازد خاک را وز خاک انسان پرورد

از سنگ سازد توتیا وز خاک آرد کیمیا
از درد انگیزد صفا وز درد درمان پرورد

برگ تماشائی گل شود بر خس چکد سنبل شود
زاغ از خورد بلبل شود صد گونه الحان پرورد

جلاب جان قلاب تن مایه خرد دایه فطن
طعمه بیان لقمه سخن کان لقمه لقمان پرورد

تنها کند تلبیس را انسان کند ابلیس را
هوش هزار ادریس را در مغز نادان پرورد

می چون دل بینا بود کو را بدن مینا بود
یا آتش سینا بود کش آب حیوان پرورد

دل را از او زاید شعف جان را از او خیزد شرف
چونانکه گوهر را صدف از آب نیسان پرورد

از جان پاکان خاک او وز روح آب تاک او
کاید ز عنصر پاک او جان سخندان پرورد

زآں جوہرِ خورشید وش گر عکسے افتد در حبش ... خاک حبش فردوس وش تا حشر غلماں پرورد
لعلِ بدخشانش لقب ماہِ درخشانش سلب ... ماہِ درخشاں اے عجب لعلِ درخشاں پرورد
جاں را سرور و سور ازو دل را نشاط و شور ازو ... مانا جمالِ حور ازو در خلد رضواں پرورد
در خم رواں وارد ہمے زاں رو فغاں وارد ہمے ... در جام جاں وارد ہمے زاں جانِ پژماں پرورد
دی با یکے گفتم بہ رخ جاں بہ دیلمے گفت ہے ... جاں پرورد تن را ولے جاں را دوچنداں پرورد
چوں مطرب آید در طرب یارے طلب یاقوت لب ... سیمیں برے کاندر قصب ماہِ درخشاں پرورد
عقدِ ثریا در لبش سی ماہِ نو در غبغبش ... وآں لعلِ ہندو مشربش کفرے کہ ایماں پرورد
زلفش چو دیوے خیرہ سر زد زد شب دیوانہ تر ... کز ریو یک گردوں قمر در زیرِ داماں پرورد
گل پرورد در مشکِ چیں گوہر فشاند زانگبیں ... بیضا نماید ز آستیں مہ در گریباں پرورد
جوزا نماید از کمر پرویں فشاند از شکر ... کژدم گذارد بر قمر گوہر بمرجاں پرورد
رویش ز دیبا نرم تر و ز فتنہ بے آزرم تر ... آبے ز آتش گرم تر زنگر شعلہ عطشاں پرورد
خورشید رو ذرہ دہاں تاریک مو روشن روا ... فربہ سریں لاغر میاں کیں کاہد وآں پرورد
زلفش چو طنازی کند بر ارغواں بازی کند ... بر مہ زرہ سازی کند در خلد شیطاں پرورد
پوشیدہ گلبرگِ طری در زیرِ زلفِ عنبری ... گوئی روانِ مشتری در حرمِ کیواں پرورد
مشکیں خطش گردِ لبے مور است جوشاں بر رطب ... گردِ نمکداں اے عجب یک دستہ ریحاں پرورد
دارد غمم را بیشتر سازد دلم را ریش تر ... مانا ہزاراں نیشتر در نوکِ مژگاں پرورد
جز خطِ آں سیمیں بدن کافزود حسنش را ثمن ... ہرگز شنیدی اہرمن مہرِ سلیماں پرورد
ہرگہ سخن راند ز لب در من فتد شورے عجب ... ناچار شور است آں رطب کش در نمکداں پرورد
چوں دو شاق آید ہمے بر چیدہ ساق آید ہمے ... تکلیف شاق آید ہمے آں را کہ ایماں پرورد

خیز اے نگار دہ دلہ آں رسم دیرین کن یلہ — بگذار جنگ و مشغلہ کاین ہر دو خسران پرورد

. . . .

در مشت خواہم غبغبت تا سخت تر بوسم لبت — ترسم ز زلف چوں شبت کو رنگ عصیان پرورد

از دو لبت اے ہم نفس یک بوسہ دارم ملتمس — بگذار تا خود را مگس در شکرستان پرورد

بوسے بدہ بے مشغلہ بے زحمت و جنگ و گلہ — کز جاں برفت آں حوصلہ کاندوہ حرماں پرورد

ور بوسہ ندہی اے پسر جائے بکیں بندم کمر — گرد و سخنور شیر نر چوں رسم طغیان پرورد

ویژہ چو قاآنی کسے کو را بود حرمت بسے — زیرا کہ در مجلس بسے مدح جہانبان پرورد

ماہ مہین شاہ جہاں غیث زمین غوث زماں — کز قیرواں تا قیرواں در ظل احسان پرورد

دارا محمد شاہ را داں قیصر کسرٰی نژاد — آں کز رسوم عدل و داد آئین یزداں پرورد

از حزم و اندخیر و شر از عزم گیرد بحر و بر — از جود بخشد خشک و تر و ز عدل گیہان پرورد

گیتی چو مہدی مہد او نظم جہاں از جہد او — و ز عدل او در عہد او مہتاب کتاں پرورد

قہرش ہمہ زہر اجل دوشد ز پستان امل — مہرش ہمہ طعم عسل در کام ثعباں پرورد

چوں بر فروزد بر زرا در پنجہ گیرد گرز را — ماند بداں کالبرز را در بحر عماں پرورد

از ہیبتش خصم دژم زاں پیش کاید از عدم — تن را چو ماہی در شکم با درع و خفتاں پرورد

مار است کلکش کفتہ سر کز زہر بار د نیشکر — مارے است تیغش جاں شکر کز شعلہ طوفاں پرورد

دستش چو بخشد مال را روزی دہد آمال را — چوں دایہ کاطفال را از شیر پستاں پرورد

گر حفظ ابنائے بشر از حزم او یابد اثر — چوں لوح محفوظش نگر حاشا کہ نسیاں پرورد

تا در کمین خصم دغل بادے و نیا غادر حیل — از زہر ہر مویش اجل چشمے نگہباں پرورد

مداح او با خویشتن گر راند از خلقش سخن — حالی بہ طبعش ذو المنن ہر ہشت رضواں پرورد

ور نہ بدسگالِ بد سیر خشمِ وے آرد در نظر
در دم بجانش وادگر بہرِ ہفت نیران پرورد

شاہا مرا در انجمن خوانند استادِ سخن
واکنون پریشان طبعِ من نظمِ پریشان پرورد

این نظم را ناگفتہ گیر این مدح را ناشنفتہ گیر
این بندہ را آشفتہ گیر ابرا کہ ہذیان پرورد

این مدح را پا تا بہ سر نہ مبتدا و نہ خبر
آرے ز بد گوید بتر ہوشے کہ نقصان پرورد

ہم بس عجب نے کاین ثنا افتد قبولِ پادشاہ
کآخر پسندد مصطفیٰ شعرے کہ حسّان پرورد

شعرے وکز غیب آمدہ وز غیب بے عیب آمدہ
وحے است و لاریب آمدہ تا مدحِ سلطان پرورد

الہامِ مطلق دانمش اعجازِ برحق دانمش
وحیِ محقق دانمش وحیے کہ ایقان پرورد

بیواسطہ روح الامین این پردہ دوزان یمن آفرین
تا پردہ دارِ ملک و دین در پردہ جانان پرورد

در خواب گفتش دادگر کاے از خرد بیدار تر
خلاقِ بیداری شمر خوابے کہ ایمان پرورد

بے خود شو از صہبائے من صہبا کش از مینائے من
فیضے بود سودائے من کز مشکل آسان پرورد

اینت بہ بیداری نشان کز وجد گوئی ہر زمان
"ساقی بدہ رطلِ گران زان مے کہ دہقان پرورد"

در ستائشِ شاہزادۂ ذو صولت و دہا شجاع السلطنت حسن علی میرزا گوید

بادِ نوروزی شمیمِ عطرِ جان مے آورد
در چمن از مشکِ چین صد کاروان مے آورد

رستمِ عید از برائے چشمِ کاؤسِ بہار
نوشدارو از دلِ دیوِ خزان مے آورد

با منوچہرِ صبا زی آفریدونِ ربیع
فتح نامہ سلمِ دی از خاوران مے آورد

بہرِ دفعِ بیوراسبِ دے گلستان کاوہ را
از گلِ سوری درفشِ کاویان مے آورد

رستمِ اردی بہشتی مژدہ نزدِ طوسِ عید
از ہلاکِ اشکبوسِ مہرگان مے آورد

مہر ناوردِ فرامرز حریف اینک سپہر — از کمانِ بہمنی تیر و کماں مے آورد

یا پیامِ کشتنِ دارائے دے را بادِ صبح — در برِ اسکندرِ صاحب قراں مے آورد

یا شماساسِ خزاں را قارنِ اردی بہشت — دستگیر از نیزۂ آتش فشاں مے آورد

یا نویدِ قتلِ کرمِ ہفتوادِ دے نسیم — در چمن چوں اردشیرِ بابکاں مے آورد

یا کروسے فصلِ وے را بر فرازِ تلِ خاک — گیو فروردیں بخواری مو کشاں مے آورد

نفسِ نامی را مگر کاپنک باستمدادِ باد — نقشہا از پردہ در سلکِ عیاں مے آورد

خواہرانِ لالہ و گل را ز ہفت اندامِ خاک — ہمچو روئیں تن ز راہِ ہفت خواں مے آورد

خندۂ گل راست باعث گریۂ ابرائے شگفت — کاشکِ چشمِ او خواصِ زعفراں مے آورد

نفسِ نامی خود نسودی نیست بل آہنو خوشی است — صنعتہا ہیں تا ز ہر حرفت چساں مے آورد

گاہ برانندِ نساجاں پرند از نسترن — وز سمن دیبا و از گل پرنیاں مے آورد

گاہ بر ہنجارِ صرافاں زر و دینار چند — از گلِ خیری ببازارِ جہاں مے آورد

از سنانِ لالہ گہ از بید برگِ بید — صنعتِ پولاد سازی درمیاں مے آورد

مطلعے از مطلعِ طبعم بر آمد کز فروغ — مہر را در چادرِ کحلی نہاں مے آورد

ساقیئے مانا چراغِ ارغواں مے آورد — بزم را آذرمِ گلگشتِ جہاں مے آورد

جامِ کیخسرو پُر از خونِ سیاوشاں کند — در دلِ الماس یاقوتِ رواں مے آورد

قصدِ اسکندر ہمیں ظلمات بدسے آبِ خضر — طبعِ رمز زیں سخن را درمیاں مے آورد

خود نمے دانست اسکندر مگر کاندر شراب — ہست تاثیرے کہ عمرِ جاوداں مے آورد

اندر دلِ صافِ صراحی در تنِ تابندہ جام — دستِ ساقی مایۂ روحِ رواں مے آورد

دست افشان پای کوبان هر وثاقی ساده رو — رو به سوئے درگہِ پیرِ مغاں مے آورد
خلق را جشنِ دگرگوں است گویا نوبہار — از شمیمِ عطرِ گل شاں شادماں مے آورد
یا نسیمِ صبحگاہی مژدگانی نزدِ خلق — از نزولِ موکبِ شاہِ جہاں مے آورد
قہرمانِ ملکِ جمشیدی بہادر شہ حسن — آنکہ کیواں را بدرگہ پاسباں مے آورد
آں شہنشاہے کہ ہر شام و سحر از روئے شوق — سجدہ بر خاکش ہش ہفت آسماں مے آورد
آنکہ یک رشحِ کفِ او آشکارا صد ہزار — گنجِ باد آورد و گنجِ شایگاں مے آورد
ہر کہ را الطافِ او تاجِ شرف بر سر نہاد — روزگارش کامگار و کامراں مے آورد
ہر چہ جز نقشِ وجودِ اوست نقاشِ قضا — بر سبیلِ آزمون و امتحاں مے آورد
ہیچ دانی با عدو تیغِ جہانسوزش چہ کرد — آنچہ بر سرکشت را برقِ یماں مے آورد
تا بدیوانِ جہاں نامش رقم کرد آسماں — نامِ دستاں را کہ اندر داستاں مے آورد
رفعتِ کاخِ جلالش در سرِ ایوانِ دماغ — کاردانانِ یقیں را در گماں مے آورد
نصرت و فیروزی و فتح و ظفر را روزگار — بارکابِ شوکتِ او ہمعناں مے آورد
حسرتِ ابرِ گہربارش مزاجِ ابر را — با خواصِ ذاتیٔ طبعِ دخاں مے آورد
فر و دیہیمِ دارائیش ہر دم صد شکست — بر شکوہِ افسرِ شاہِ اردواں مے آورد
خصم با وے چوں ستیزد در سوارے از کجا — تابِ ناوردِ سوارِ سیستاں مے آورد
مور کز سستی نیارد پرِ کاہے بر کشید — کے گزندے بر تنِ شیرِ ژیاں مے آورد
با طنینِ پشۂ لاغر کہ ہیچش زور نیست — کے خلل بر خاطرِ پیلِ دماں مے آورد
نے گرفتم از درِ طوس است آسیب از کجا — بر تن و بازوے سامِ پہلواں مے آورد
کہتریں کرباس دارِ بارگاہِ حشمتش — از جلالت پایہ فرقِ فرقداں مے آورد

گردشِ گردوں بگردش کے رسد ہر گہ کہ او
زر جہاں رخشِ عزیمت را جہاں مے آورد

لرزہ اندر پیکرِ ہفت آسماں افتد ز بیم
چوں بہ ہیجا دست بر گرزِ گراں مے آورد

دفترِ شاہانِ پیشیں را بہ شوید اندر آب
ہر کجا کآفاق نامش بر زباں مے آورد

اے شہنشاہے کہ از تاثیرِ عدلت روزگار
صعوہ را از چنگلِ باز آشیاں مے آورد

گر ز فرمانت فلک گردن کشد بر گردنش
دستِ دوراں پالہنگ از کہکشاں مے آورد

روزگار از ازدواجِ چار مام و ہفت باب
باکفت طفلِ عطا را تو اماں مے آورد

نیست جز تاثیرِ تابانِ نجومِ بخت ہر چہ را
لاب از اسطرلاب در مزار دجاں مے آورد

معجزِ تاثیرِ انفاسِ تو در تسخیرِ ملک
از دمِ عیسائے روح اللہ نشاں مے آورد

موسئے شخصِ تو فرعونِ حوادث را ستوہ
از ظہورِ معجزِ کلک و بناں مے آورد

مر قضا را در نظامِ حل و عقدِ روزگار
ہر چہ گوئی ایں چنیں و آنچناں مے آورد

آسماں خز مہر و کینت نشکرد سرمایۂ
آشکارا ہر چہ از سود و زیاں مے آورد

چوں فلک صاحب قرانے چوں ترا نادیدہ ید
زاں سبب آسودہ ات از ہر قراں مے آورد

شاد زی شاہا کہ دایم بر وجودت عقلِ پیر
ثمرہا از جانبِ بختِ جواں مے آورد

سوئے قاآنی ز روئے مرحمت چشمے فگن
گہر ز معنی بشارت ہر زباں مے آورد

گرچہ نظمش نیست نظمے کش تواں نستن شنید
زانکہ طبعش آسمان و ریسماں مے آورد

لیک چوں ہموار در مدحِ تو مے راند سخن
روزگارش ہر دو عالم رایگاں مے آورد

روحِ پاکِ افضل الدینش بدستِ نیک باد
تہنیت ہر دم ز خاکِ شیرواں مے آورد

روز و ماہ و سالیاں در دو غم و رنجت مباد
تاکہ دوراں روز ماہ و سالیاں مے آورد

در ستایش شاهنشاه اسلام پناه ناصر الدین شاه غازی رحمة الله فرماید

فرو بگرفته گیتی را بہار و باغ و راغ و کوہ و در
نم ابر و دم باد و تف برق و غو تندر

شمیم از نسریں ہوا از نم چمن از گل تل از سبزہ
حواصل بال و شاہیں چشم و ہدہد تاج و طوطی پر

ز ابر و اقحوان و لالہ و شاہ اسپرم بینی
ہوا اسود زمیں ابیض دمن احمر چمن اخضر

عقیق و کہربا و لسبد و پیروزہ را ماند
شقیق و شنبلید و بوستان افروز و سیسنبر

ز صنع ایزدی محو ند و مات و ہائم و حیراں
اگر بوشا اگر ارژنگ اگر مانی اگر آذر

کنوں کز سنبل و شمشاد و باغ و بوستان دارد
چمن تزییں و دمن تمکیں زمیں آییں زمان زیور

بہ صحن باغ و طرف راغ و زیر سرو و پای جوی
بزن گام و بجو کام و بخور جام و بکش ساغر

بویژہ با بتے شنگول و شوخ و شنگ و بے پروا
سخن پرداز و خوش آواز و افسوں ساز و حیلت گر

سمن موی و سمن بوی و سمن روی و سمن سیما
پری طبع و پری زاد و پری چہرہ و پری پیکر

برش دیبا فرش زیبا قدش طوبی خدش جنت
تنش روشن خطش جوشن رخش گلشن لبش شکر

ببالا کش بسیما خوش بمو دلکش بخو آتش
بچشم آہو بقد ناژو بخد مینو بخط عنبر

چو سیمیں سرو من کش ہست روی و موی و چہر و لب
مہ روشن شب تاری گل سوری مے احمر

کفش رنگیں دلش سنگیں خطش مشکیں لبش شیریں
بخو توسن بہ رو سوسن برخ گلشن بہ تن مرمر

دو ناروتش دو یاقوتش دو گلبرگش دو مرجانش
پر از خواب و پر از تاب و پر از آب و پر از شکر

مرا ہست از غم و اندیشہ و فکر و خیال او
تن اشکستہ دو پا در گل ہوا در دل ہوس در سر

ز عشقش چوں انار و نار و مار و اژدہا دارم
برے کفتہ دلے تفتہ تنے خفتہ قدے چنبر

ولیکن باز از او شادم کہ سال و ماہ و روز و شب
بطوع و طبع و جان و دل ثنای شہ کند از بر

طراز تاج و تخت و دین و دولت ناصر الدین شه
که جوید نام و راند کام و پاشد سیم و بخشد زر

ملک اصل و ملک نسل و ملک رسم و ملک آئین
ملک طبع و ملک خو و ملک روی و ملک منظر

عدو بند و ظفر مند و هنر جوی و هنر پیشه
عطا بخش و صبا رخش و سما قدر و سخا گستر

قوی حال و قوی یال و قوی بال و قوی بازو
جهانجوی و جهان گیر و جهاندار و جهانداور

شهنشاهی که هست او را بطبع و طبع جان و دل
قضا تابع قدر طائع ملک خادم فلک چاکر

حقائق خوان و دقائق دان معارک جو یلا رکزن
فلک پایه گران مایه هما سایه همایون فر

ز فیض فضل و فرط بذل و خلق خوب و خلق خوش
دلش صافی کفش کافی دمش شافی رخش انور

برای و فکرت و طبع و ضمیرش جاودان بینی
خرد مفتون هنر مکنون شعف مضمون شرف مضمر

زهی اے برتن اندام و چشم و جسم بدخواهت
عصب زنجیر و رگ شمشیر و مژگان تیر و مو نشتر

حسام فر و فال و بخت و اقبال ترا زیبد
سپهر آهن قضا قبضه شرف صیقل ظفر جوهر

در آن روزی که گوش و هوش و جان و دل هم یا شد
ز غو کوس و تگ رخش و سپر گرز و دم خنجر

ز سهم تیر و تیغ و گرز و گوپال گوان گردد
قضا قائم قدر حیران زمان عاجز زمین مضطر

خرا شد سنگ و پاشد گرد و ریزد خاک و سنبد گل
به سم اشهب بهم ابرش بتنگ ادهم بنعل اشقر

بلاگان بدن آهن سنان آتش زمین کوره
تبر تیک و سپر سندان نفس دم مرگ آهنگر

دلیران از پی جنگ و نبرد و فتنه و غوغا
روان در صف دهان پر تف سنان بر کف سپر بر بر

تو چون ببر و پلنگ و پیل و ضرغام از کمین خیزی
بکف تیغ و ببر خفتان بتن درع و بسر مغفر

بزیرت ادهم چالاک و چست و چابک و چیره
شخ آشوب و زمین کوب و ره انجام و قوی پیکر

سر و سم و ساق و سینه و کتف و میان او
سطبر و سخت و باریک و فراخ و فربه و لاغر

دم و اندام و یال و بازوی زین و رکاب او
شراع و زورق و بلط و ستون و عرشه و لنگر

پیش باد و سمش سندان نبش ابر و تگش طوفان — کفش برف و خویش باران دوشش برق و غوشش تندر

بیک آهنگ و چنگ عزم و جنبش در کمند آری — دو صد دیو و دو صد گیو و دو صد بیژن و دو صد جعفر

بیک ناورد و رزم و حمله و جنبش زهم دری — دو صد پیل و دو صد شیر و دو صد ببر و دو صد اژدر

بدرشت از سهم تیغ و تیغ و گرز و بررزت انداز د — سنان نخاران سپر بشرن کمان بهمن کمر نودر

شها قاآنی از درد و غم و رنج و الم گشته — قدش چنگ و تنش تار و دمش نای و دلش فرمر

سرد کز فیض فضل و جود و بدلت بر سپس آرد — نهالش بیخ و بیخش شاخ و شاخش برگ و برگش بر

نیار و حمد و مدح و شکر و توصیفت گرش باشد — محیط آمه شجر خامه فلک نامه جهان دفتر

الا تا زاید و خیزد الا تا روید و ریزد — نم از آب و تف از نار و گل از خاک و خس از صرصر

حسود و دشمن و بدگوے و بدخواہ ترا بادا — به سر خاک و به چشم آب و بلب باد و بدل آذر

بسال و ماه و روز و شب بود بدخواہ جاهت را
کجک بر سر خدنگ در دل خسک بالین حنک بستر

دیوانِ خواجہ حافظ شیرازی

بیا کہ قصرِ امل سخت سست بنیاد ست
بیار بادہ کہ بنیادِ عمر بر باد ست

غلامِ ہمتِ آنم کہ زیرِ چرخِ کبود
ز ہرچہ رنگِ تعلق پذیرد آزاد ست

چہ گویمت کہ بہ میخانہ دوش مست و خراب
سروشِ عالمِ غیبم چہ مژدہ ہا داد ست

کہ اے بلند نظر شاہبازِ سدرہ نشیں
نشیمنِ تو نہ ایں کنجِ محنت آباد ست

ترا ز کنگرۂ عرش مے زنند صفیر
ندانمت کہ دریں دامگاہ چہ افتاد ست"

نصیحتے کنمت یاد گیر و در عمل آر
کہ ایں حدیث ز پیرِ طریقتم یاد ست

"مجو درستئے عہد از جہانِ سست نہاد
کہ ایں عجوزہ عروسِ ہزار داماد ست"

غمِ جہاں مخور و پندِ من مبر از یاد
کہ ایں لطیفۂ نغزم ز رہروے یاد ست

"رضا بدادہ بدہ وز جبیں گرہ بکشاے
کہ بر من و تو درِ اختیار نکشاد ست"

نشانِ عہد و وفا نیست در تبسمِ گل
بنال بلبلِ بیدل کہ جاے فریاد ست

حسد چہ مے بری اے سست نظم بر حافظ
قبولِ خاطر و لطفِ سخن خداداد ست

چو بشنوی سخنِ اہلِ دل مگو کہ خطاست
سخن شناس نۂ دلبرا خطا اینجاست

سرم بدنیا و عقبےٰ فرو نمے آید
تبارک اللہ ازیں فتنہا کہ در سرِ ماست

در اندرونِ منِ خستہ دل ندانم کیست
کہ من خموشم و او در فغان و در غوغاست

دلم ز پرده بروں شد کجائی اے مطرب / بنال هاں که ازیں پرده کارِ ما به نواست

مرا به کارِ جهاں هرگز التفات نه بود / رخِ تو در نظرِ من چنیں خوشش آراست

نخفته ام ز خیالے که مے پزم شبها / خمارِ صد شبه دارم شراب خانه کجاست

چنیں که صومعه آلوده شد به خونِ دلم / اگر به باده بشوئید حق بدستِ شماست

ازاں به دیرِ مغانم عزیز مے دارند / که آتشے که نمیرد همیشه در دلِ ماست

چه ساز بود که بنواخت دوش آں مطرب / که رفت عمر و دماغم هنوز پر ز نواست

ندائے عشقِ تو دوشم در اندروں دادند / فضائے سینه ز شوقم هنوز پرز آواست

ازآں زماں که به حافظ رسید صوتِ حبیب / ز شوق کوهِ دلِ او هنوز پُر ز صداست

اگر بلطف بخوانی مزیدِ الطاف است / وگر بقهر برانی درونِ ما صاف است

بنامه وصفِ تو کردن نه حدِّ امکان است / چرا که وصفِ تو بیرونِ حدِّ اوصاف است

جو سرو سرکشی اے یارِ سنگدل با ما / چه چشمهاست که بر روئے تو از اطراف است

به چشمِ عشق تواں دید روئے شاهدِ ما / که نورِ چهرهٔ خوباں ز قاف تا قاف است

ز مصحفِ رخِ دلدار آیتے برخواں / که آں بیانِ مقاماتِ کشفِ کشاف است

نزاکه مائهٔ خلدست نُزل و جنت نیست / ازایں شمالِ گذر نسیم روانِ اعراف است

عدو که منطقِ حافظ طمع کند در شعر / هماں حدیثِ همائے و طریقِ خطاف است

کنوں که بر کفِ گل جامِ بادهٔ صاف است / به صد هزار زباں بلبلش در اوصاف است

بخواه دفترِ اشعار و راهِ صحرا گیر / چه وقتِ [illegible] بحثِ کشفِ کشاف است

فقیہ مدرسہ دی مست بود و فتوے داد — کہ مے حرام ولے بہ ز مالِ اوقاف است

بہ دُرد و صاف ترا حکم نیست دم درکش — کہ ہر چہ ساقئے ما ریخت عینِ الطاف است

ببر ز خلق و ز عنقا قیاسِ کار بگیر — کہ صیتِ گوشہ نشیناں ز قاف تا قاف است

حدیثِ مدعیاں و خیالِ ہمکاراں — ہماں حکایتِ زردوز و بوریا باف است

خموش حافظ و ایں نکتہ ہائے چوں زرِ سُرخ — نگاہدار کہ قلّابِ شہر صراف است

اگرچہ بادہ فرح بخش و باد گلبیز است — بہ بانگِ چنگ مخور مے کہ محتسب تیز است

صراحئے و حریفے گرت بہ چنگ اُفتد — بہ عقل نوش کہ ایّامِ فتنہ انگیز است

در آستینِ مرقع پیالہ پنہاں کن — کہ ہمچو چشمِ صراحی زمانہ خونریز است

ز رنگِ بادہ بشوئیم خرقہ ہا در اشک — کہ موسمِ ورع و روزگارِ پرہیز است

سپہرِ بر شدہ پرویزنے است خوں افشاں — کہ ریزہ اش سرِ کسرے و تاجِ پرویز است

مجوے عیشِ خوش از دورِ واژگونِ سپہر — کہ صافِ ایں سرِ خم جملہ دُرد آمیز است

عراق و پارس گرفتی بہ شعرِ خود حافظ — بیا کہ نوبتِ بغداد و وقتِ تبریز است

دریں زمانہ رفیقے کہ خالی از خلل است — صراحئے مے ناب و سفینۂ غزل است

جریدہ رو کہ گذرگاہِ عافیت تنگ است — پیالہ گیر کہ عمرِ عزیز بے بدل است

نہ من ز بے عملی در جہاں ملولم و بس — ملالتِ علما ہم ز علمِ بے عمل است

بچشمِ عقل بہ بیں در جہانِ پُر آشوب — جہان و کارِ جہاں بے ثبات و بے محل است

دلم امیدِ فراواں ز وصلِ روے تو داشت — وے اجل بره عمر رہزنِ امل است

زقسمتِ ازلی چهرهٔ سیه بختاں	بشست و شوے نگردد سفید ایں مثل است
بگیر طرهٔ مه طلعتے و قصه مخواں	که سعد و نحس ز تاثیرِ زهره و زحل است
خلل پذیر بود هر بنا که مے بینی	بگر بنائے محبت که خالی از خلل است

بہیچ دور نخواہند یافت ہشیارش
چنیں کہ حافظِ ما مستِ بادۂ ازل است

بکوئے میکده هر سالکے که ره دانست	درِ دگر زدن اندیشهٔ تبه دانست
برآستانهٔ میخانه هر که یافت رہے	زفیضِ جامِ مے اسرارِ خانقه دانست
زمانه افسرِ رندی نداد جز بکسے	که سرفرازیِ عالم دریں کُله دانست
ورائے طاعتِ دیوانگاں زما مطلب	که شیخِ مذهبِ ما عاقلی گنه دانست
هر آنکه رازِ دو عالم زخطِ ساغر خواند	رموزِ جامِ جم از نقشِ خاکِ ره دانست
دلم زنرگسِ ساقی اماں نخواست بجاں	چراکه شیوهٔ آں ترکِ دل سیه دانست
زجورِ کوکبِ طالع سحرگهاں چشمم	چناں گریست که ناهید دید و مه دانست
خوش آں نظر که لبِ جام و روئے ساقی را	هلالِ یک شبه و ماهِ چارده دانست
بلند مرتبه شاهے که نُه رواقِ سپهر	نمونهٔ زخمِ طاقِ بارگه دانست

حدیثِ حافظ و ساغر کشیدنِ پنهاں
چه جائے محتسب و شحنه بادشه دانست

بدامِ زلفِ تو دل مبتلائے خویشتن است	بکش بغمزه که اینش سزائے خویشتن است
گرت ز دست برآید مرادِ خاطرِ ما	ببخش زود که خیرے بجائے خویشتن است
بجانت اے بتِ شیرینِ من که همچوں شمع	شبانِ تیره مرادم فنائے خویشتن است

چو رای عشق زدی با تو گفتم اے بلبل
مکن که آں گلِ خودرو بہ رائے خویشتن است

بہ مشکِ چین و چگل نیست بوے گل محتاج
کہ نافہاش ز بندِ قبائے خویشتن است

مرو بہ خانۂ اربابِ بے مروتِ دہر
کہ گنج عافیتت در سرائے خویشتن است

بسوخت حافظ و در شرطِ عشق و جانبازی
ہنوز بر سرِ عہد و وفائے خویشتن است

روشن از پرتوِ رویت نظرے نیست کہ نیست
منتِ خاکِ درت بر بصرے نیست کہ نیست

ناظرِ روے تو صاحب نظرانند آرے
سرِ گیسوے تو در ہیچ سرے نیست کہ نیست

اشکِ غمازِ من ار سرخ برآید چہ عجب
خجل از کردۂ خود پردہ درے نیست کہ نیست

کمرِ کینِ منِ خستہ چہ بندی کہ ز مہر
بر میانِ دل و جانم کمرے نیست کہ نیست

تا بدامن ننشیند ز غبارت گردے
سیلِ اشک از نظرم بر گذرے نیست کہ نیست

نازکاں را سفرِ عشق حرام است حرام
کہ بہر گام دریں رہ خطرے نیست کہ نیست

تا دم از شامِ سرِ زلفِ تو ہر جا نزنند
با صبا گفت و شنیدم سحرے نیست کہ نیست

من ازیں طالعِ شوریدہ برنجم ورنہ
بہرہ مند از سرِ کویت دگرے نیست کہ نیست

از خیالِ لبِ نوشینِ تو اے چشمۂ نوش
غرقِ آبِ عرق اکنوں شکرے نیست کہ نیست

آبِ چشمم کہ برو منتِ خاکِ درِ تست
زیرِ صد منتِ او خاکِ درے نیست کہ نیست

از وجود آنقدرم نام و نشاں نیست کہ ہست
ورنہ از ضعف دریں جا اثرے نیست کہ نیست

شیر در بادیۂ عشقِ تو روباہ شود
آہ ازیں راہ کہ در وے خطرے نیست کہ نیست

نہ منِ دل شدہ از دستِ تو خونیں جگرم
از غمِ عشقِ تو پُر خوں جگرے نیست کہ نیست

از سرِ کوے تو رفتن نتوانم گامے
ورنہ اندر دلِ بیدل سفرے نیست کہ نیست

تو خود اے شعلۂ رخشندہ چہ در سر داری
کہ کباب از حرکاتت جگرے نیست کہ نیست

مصلحت نیست کہ از پردہ بروں افتد راز
ورنہ در محفلِ رنداں خبرے نیست کہ نیست

بجز این نکتہ کہ حافظ ز تو ناخوشنود است
در سراپائے وجودت ہنرے نیست کہ نیست

شنیدہ ام سخنِ خوش کہ پیرِ کنعاں گفت
فراقِ یار نہ آں میکند کہ بتواں گفت

حدیثِ ہولِ قیامت کہ گفت واعظِ شہر
کنایتیست کہ از روزگارِ ہجراں گفت

نشانِ یارِ سفر کردہ از کہ پرسم باز
کہ ہر چہ گفت بریدِ صبا پریشاں گفت

غمِ کہن بہ مئے سالخوردہ دفع کنید
کہ تخمِ خوشدلی این است پیرِ دہقاں گفت

فغاں کہ آں مہِ نامہربانِ دشمن دوست
بترکِ صحبتِ یارانِ خود چہ آساں گفت

من و مقامِ رضا بعد ازین و شکرِ رقیب
کہ دل بہ دردِ تو خو کرد و ترکِ درماں گفت

گرہ بباد مزن گرچہ بر مراد وزد
کہ این سخن بمثل باد با سلیماں گفت

بہ عشوۂ کہ سپہرت دہد ز راہ مرو
ترا کہ گفت کہ این زال ترکِ دستاں گفت

مزن ز چون و چرا دم کہ بندۂ مقبل
قبول کرد بجاں ہر سخن کہ سلطاں گفت

بیا و بادہ بخور زانکہ پیرِ میکدہ دوش
بسے حدیثِ غفور و رحیم و رحماں گفت

کہ گفت حافظ از اندیشۂ تو آمد باز
من این گفتہ ام آں کس کہ گفت بہتاں گفت

تا ز میخانہ و مے نام و نشاں خواہد بود
سرِ ما خاکِ رہِ پیرِ مغاں خواہد بود

بر سرِ تربتِ ما چوں گذری ہمت خواہ
کہ زیارت گہِ رندانِ جہاں خواہد بود

حلقۂ پیرِ مغانم ز ازل در گوش است
ما ہمانیم کہ بودیم و ہماں خواہد بود

برو اے زاہدِ خود بیں که ز چشمِ من و تو
رازِ ایں پرده نہانست و نہاں خواہد بود

نرگسِ عاشق کشِ من مست بروں رفت امروز
تا کرا خونِ دل از دیده رواں خواہد بود

بر زمینے که نشانِ کفِ پاے تو بود
سالہا سجدهٔ صاحب نظراں خواہد بود

عیبِ مستاں مکن اے خواجه کزیں کہنه رباط
کس ندانست که رحلت به چساں خواہد بود

چشم آں شب که ز شوقِ تو نہد سر بلحد
تا دمِ صبحِ قیامت نگراں خواہد بود

بختِ حافظ گر ازیں گونه مدد خواہد کرد
زلفِ معشوق بدستِ دگراں خواہد بود

دست در حلقهٔ آں زلفِ دوتا نتواں کرد
تکیه بر عہدِ تو و بادِ صبا نتواں کرد

آنچه سعے است من اندر طلبت بنمایم
ایں قدر ہست که تغییرِ قضا نتواں کرد

دامنِ دوست به صد خونِ دل افتاد بدست
به فسونے که کند خصم رہا نتواں کرد

عارضش را بمثل ماہِ فلک نتواں خواند
نسبتِ دوست به ہر بے سر و پا نتواں کرد

سرو بالاے من آندم که در آید بسماع
چه محل جامهٔ جاں را که قبا نتواں کرد

من چه گویم که ترا نازکئے طبعِ لطیف
تا به حدے است که آہسته دعا نتواں کرد

نظرِ پاک تواند رخِ جاناں دیدن
که در آئینه نظر جز بصفا نتواں کرد

غیرتم کشت که محبوبِ جہانی لیکن
روز و شب عربده با خلقِ خدا نتواں کرد

مشکلِ عشق نه در حوصلهٔ دانشِ ماست
حلِ ایں نکته بدیں فکرِ خطا نتواں کرد

بجز ابروے تو محرابِ دلِ حافظ نیست
طاعتِ غیرِ تو در مذہبِ ما نتواں کرد

دانی که چنگ و عود چه تقریر میکنند
پنہاں خورید باده که تعزیر میکنند

ناموسِ عشق و رونقِ عشاق مے برند | عیبِ جوان و سرزنشِ پیر مے کنند

گویند رمزِ عشق مگوئید و مشنوید | مشکل حکایتیست کہ تقریر مے کنند

ما از برونِ در شدہ مغرورِ صد فریب | تا خود درونِ پردہ چہ تدبیر مے کنند

تشویشِ وقتِ پیرِ مغاں مے دہند باز | ایں سالکاں نگر کہ چہ با پیر مے کنند

صد ملکِ دل بہ نیم نظر مے تواں خرید | خوباں دریں معاملہ تقصیر مے کنند

قومے بہ جدّ و جہد نہادند وصلِ دوست | قومے دگر حوالہ بہ تقدیر مے کنند

فے الجملہ اعتماد مکن بر ثباتِ دہر | کایں کارخانہ ایست کہ تغییر مے کنند

جز قلبِ تیرہ ہیچ نہ شد حاصل و ہنوز | باطل دریں خیال کہ اکسیر مے کنند

مے خور کہ شیخ و حافظ و مفتی و محتسب
چوں نیک بنگری ہمہ تزویر مے کنند

دوش وقتِ سحر از غصہ نجاتم دادند | واندر آں ظلمتِ شب آبِ حیاتم دادند

بیخود از شعشعۂ پرتوِ ذاتم کردند | بادہ از جامِ تجلّیِ صفاتم دادند

چہ مبارک سحرے بود و چہ فرخندہ وے | آں شبِ قدر کہ ایں تازہ براتم دادند

چوں من از عشقِ رخش بے خود و حیراں گشتم | خبر از واقعۂ لات و مناتم دادند

من اگر کامروا گشتم و خوشدل چہ عجب | مستحق بودم و اینہا بزکاتم دادند

بعد ازیں روے من و آئینۂ حسنِ نگار | کہ در آنجا خبر از جلوۂ ذاتم دادند

ہاتف آں روز بہ من مژدۂ ایں دولت داد | کہ بر آں جور و جفا صبر و ثباتم دادند

ایں ہمہ شہد و شکر کز سخنم مے ریزد | اجرِ صبرے است کزاں شاخِ نباتم دادند

کیمیائے است عجب بندگئ پیرِ مغاں | خاکِ او گشتم و چندیں درجاتم دادند

به حیاتِ ابد آں روز رسانید مرا
خطِ آزادگی از حُسن به ماتم دادند

عاشق آں دم که بدامِ سرِ زلفِ تو فتاد
گفت کز بندِ غم و غصّه نجاتم دادند

شکرِ شکر به شکرانه بیفشاں اے دل
که نگارِ خوشِ شیریں حرکاتم دادند

همتِ حافظ و انفاسِ سحرخیزاں بود
که ز بندِ غمِ ایام نجاتم دادند

سالها دل طلبِ جامِ جم از ما میکرد
آنچه خود داشت ز بیگانه تمنا مے کرد

گوہرے کز صدفِ کون و مکاں بیروں بود
طلب از گمشدگانِ لبِ دریا مے کرد

مشکلِ خویش بر پیرِ مغاں بردم دوش
کاو به تائیدِ نظر حلِ معما مے کرد

دیدمش خرم و خنداں قدحِ باده به دست
واندر آں آینه صد گونه تماشا مے کرد

گفتم ایں جامِ جہاں بیں بتو کے داد حکیم
گفت آں روز که ایں گنبدِ مینا میکرد

گفت آں یار کزو گشت سرِ دار بلند
جرمش آں بود که اسرار ہویدا مے کرد

بیدلے در ہمه احوال خدا با او بود
او نمے دیدش و از دور "خدارا" مے کرد

آں ہمه شعبده ها عقل که مے کرد آنجا
سامری پیشِ عصا و یدِ بیضا میکرد

فیضِ روح القدس ار باز مدد فرماید
دیگراں ہم بکنند آنچه مسیحا میکرد

گفتمش سلسلهٔ زلفِ بتاں دانی چیست
گفت حافظ گلهٔ از شبِ یلدا مے کرد

صوفی ار باده باندازه خورد نوشش باد
ورنه اندیشهٔ ایں کار فراموشش باد

آنکه یک جرعه مے از دست تواند دادن
دست با شاهدِ مقصود در آغوشش باد

کیست آں شاه سوار خوش و خرم که دو کون
بستهٔ بندِ قبا و علمِ دوشش باد

نرگسِ مست نوازش کُنِ مردم دارش
خونِ عاشق بخورد گر بقدح نوششش باد

چشمم از آئنہ دارانِ خط و خالش گشت
لبم از بوسہ ربایانِ لبِ نوششش باد

گرچہ از کبر سخن بامنِ درویش نکرد
جاں فدائے شکرین پستۂ خاموشش باد

شاہِ ترکاں سخنِ مدعیاں میشنود
شرمے از مظلمۂ خونِ سیاؤششش باد

پیرِ ما گفت خطا بر قلمِ صنع نرفت
آفریں بر نظرِ پاکِ خطاپوششش باد

بہ غلامئے تو مشہورِ جہاں شد حافظ
حلقۂ بندگئے زلفِ تو در گوششش باد

نہ ہر کہ چہرہ برافروخت دلبری داند
نہ ہر کہ آئنہ سازد سکندری داند

نہ ہر کہ طرفِ کُلہ کج نہاد و تند نشست
کلاہ داری و آئینِ سروری داند

ہزار نکتۂ باریک تر ز مو اینجاست
نہ ہر کہ سر تبراشد قلندری داند

در آبِ دیدۂ خود غرقہ ام چہ چارہ کنم
کہ در محیط نہ ہر کس شناوری داند

غُلامِ ہمتِ آں رندِ عافیت سوزم
کہ در گدا صفتی کیمیاگری داند

سوادِ نقطۂ بینش ز خالِ تست مرا
کہ قدرِ گوہرِ یکدانہ گوہری داند

بباختم دلِ دیوانہ و ندانستم
کہ آدمی بچۂ شیوۂ پری داند

بقد و چہرہ ہر آنکس کہ شاہِ خوباں شد
جہاں بگیرد اگر دادگستری داند

وفا و عہد نکو باشد ار بیاموزی
وگرنہ ہر کہ تو بینی ستمگری داند

تو بندگی چو گدایاں بہ شرطِ مزد مکن
کہ خواجہ خود روشِ بندہ پروری داند

ز شعرِ دلکشِ حافظ کسے شود آگاہ
کہ لطفِ طبع و سخن گفتنِ دری داند

نسبت رویت اگر با ماه و پروین کرده اند
صورت نادیده تشبیهے به پروین کرده اند

شمهٔ از داستان عشق شور انگیز ماست
این حکایتها که از فرهاد و شیرین کرده اند

نکهت جانبخش دارد خاک کوے گلرخاں
عارفان زآنجا مشام عقل مشکیں کرده اند

خاکیاں بے بهره اند از جرعهٔ کاس الکرام
این تطاول بیں که با عشاق مسکیں کرده اند

شهپر زاغ و زغن زیبائے صید و قید نیست
کاین کرامت همرهٔ شهباز و شاهیں کرده اند

ساقیا مے ده که با حکم ازل تدبیر نیست
قابل تغییر نبود آنچه تعیین کرده اند

از خرد بیگانه شو چوں جانش اندر بر بکش
دختر رز را که نقد عقل کابیں کرده اند

در سفالیں کاسهٔ رنداں بخواری منگرید
کاین حریفاں خدمت جام جهاں بیں کرده اند

تیر مژگان دراز و غمزهٔ جادو نکرد
آنچه آں زلف دراز و خال مشکیں کرده اند

یک شکر انعام با بود و لبت رخصت نداد
هم تو انصافش بده شیریں لبا ایں کرده اند

شاهداں از آتش رخسار رنگیں دمبدم
زاهداں را رخنه ها اندر دل و دیں کرده اند

شعر حافظ را که یکسر مدح احسان شماست
هر کجا بشنیده اند از لطف تحسیں کرده اند

شراب بے غش و ساقئے خوش دو دام رهند
که زیرکان جهاں از کمند شاں نرهند

من ارچه عاشقم و رندم مست و نامه سیاه
هزار شکر که یاران شهر بے گنه اند

مبیں حقیر گدایان عشق را کایں قوم
شهان بے کمر و خسروان بے کلهند

جفا نه شیوهٔ درویشی است و راهروی
بیار باده که ایں سالکاں نه مرد رهند

مکن که کوکبهٔ دلبری شکسته شود
چو چاکراں بگریزند و بندگاں بجهند

غلام همت دردی کشان یکرنگم
نه آں گروه که ازرق لباس و دل سیهند

قدم منہ بخرابات جز بہ شرطِ ادب
کہ ساکنانِ درش محرمانِ پادشہند

بہوش باش کہ ہنگامِ بادِ استغنا
ہزار خرمنِ طاعت بہ نیم جو بدہند

جنابِ عشق بلند است ہمتے حافظ
کہ عاشقاں رہِ بے ہمتاں بخود ندہند

براہِ میکدہ عشاق را درنگ و نیاز
ہماں نیاز کہ حجاج را براہِ حجاز

نگویمت کہ ز سوزِ درون چہ مے بینم
ز اشک پرس حکایت کہ من نیم غماز

غرض کرشمۂ حسن است ورنہ حاجت نیست
جمالِ دولتِ محمود را بزلفِ ایاز

بہ ہیچ در نروم بعد ازیں ز حضرتِ دوست
چو کعبہ یافتم آیم ز بت پرستی باز

شبے چنیں بہ سحرگہ ز بخت مے خواہم
کہ با تو شرحِ سر انجامِ خود کنم آغاز

تنم ز ہجرِ تو چشم از جہاں فرو بند و خست
امیدِ دولتِ وصلِ تو داد جانم باز

چہ حلقہ ہا کہ زدم بر درِ دل از سرِ سوز
بہ بوئے روزِ وصالِ تو در شبانِ دراز

چو غنچہ سرِّ نہفتہ نہاں کجا ماند
دلِ مرا کہ نسیمِ صبا ست محرمِ راز

ز شوقِ مجلسِ آں ماہِ خرگہی حافظ
گرت چو شمع جفائے رسد بسوز و بساز

خیز و در کاسۂ زر آبِ طربناک انداز
پیش از آنے کہ شود کاسۂ سر خاک انداز

عاقبت منزلِ ما وادیٔ خاموشان ست
حالیا غلغلہ در گنبدِ افلاک انداز

ملکِ ایں مزرعہ دانی کہ ثباتے نکند
آتشے از جگرِ جام در افلاک انداز

دلِ ما را کہ ز مارِ سرِ زلفِ تو بخست
از لبِ خود بہ شفا خانۂ تریاک انداز

غسل در اشک زدم کاہلِ طریقت گویند
پاک شو اول و پس دیدہ بر آں پاک انداز

یا رب آں زاہدِ خود بیں کہ بجز عیب ندید
دودِ آہیش در آئینۂ ادراک انداز

چشم آلوده نظر از رخِ جاناں دور است	بر رخِ او نظر از آئینهٔ پاک انداز

چوں گل از نکہتِ او جامہ قبا کن حافظ
آں قبا در رہِ آں قامتِ چالاک انداز

به عزمِ توبه سحر گفتم استخاره کنم	بہارِ توبه شکن مے رسد چه چاره کنم
سخن درست بگویم نمے توانم دید	که مے خورند حریفان و من نظاره کنم
بدورِ لاله دماغِ مرا علاج کنید	گر از میانهٔ اہلِ طرب کناره کنم
اگر شبے بزبانم حدیثِ توبه رود	ز بے طہارتی آں را بمے غراره کنم
به تختِ گل بنشانم بتے چو سلطانے	ز سنبل و سمنش سازِ طوق و یاره کنم
مرا که نیست ره و رسمِ لقمه پرہیزی	ہماں بہ است که مے خانه را اجاره کنم
ز روے دوست مرا چوں گلِ مراد شگفت	حوالهٔ سرِ دشمن به سنگِ خاره کنم
گداے میکده ام لیک وقتِ مستی بیں	که ناز بر فلک و حکم بر ستاره کنم
اگر ز لعلِ لبِ یار بوسهٔ یابم	جواں شوم ز سر و زندگی دوباره کنم
چو غنچه با لبِ خنداں بیادِ مجلسِ شاه	پیاله گیرم و از شوق جامه پاره کنم
نه قاضیم نه مدرس نه محتسب نه فقیه	مرا چه سود که منعِ شراب خواره کنم

ز باده خوردنِ پنہاں ملول شد حافظ
ببانگِ بربط و نے رازش آشکاره کنم

بیا تا گل برافشانیم و مے در ساغر اندازیم	فلک را سقف بشگافیم و طرحِ نو در اندازیم
اگر غم لشکر انگیزد که خونِ عاشقاں ریزد	من و ساقی بہم سازیم و بنیادش براندازیم
چو در دست است رودے خوش بزن مطرب سرودے خوش	که دست افشاں غزل خوانیم و پاکوباں سر اندازیم

صبا خاکِ وجودِ ما بآں عالیجناب انداز
بود کاں شاہِ خوباں را نظر بر منظر اندازیم

یکے از عشق مے لافد دگر طامات مے بافد
بیا کایں داوریہا را بہ پیشِ داور اندازیم

بہشتِ عدن گر خواہی بیا با ما بہ میخانہ
کہ از پائے خُمت یکسر بہ حوضِ کوثر اندازیم

شراب ارغوانی را گلاب اندر قدح ریزیم
نسیمِ عطر گرداں را شکر در مجمر اندازیم

بیا جاناں منور کن ز رویت مجلسِ ما را
کہ در پیشت غزل خوانیم و در پایت سر اندازیم

سخن دانی و خوش خوانی نمے ورزند در شیراز
بیا حافظ کہ ما خود را بہ ملکِ دیگر اندازیم

در سرائے مغاں رفتہ بود و آب زدہ
نشستہ پیر و صلائے بہ شیخ و شاب زدہ

سبوکشاں ہمہ در بندگیش بستہ کمر
وے ز طرفِ کلہ خیمہ بر سحاب زدہ

فروغِ جام و قدح نورِ ماہ پوشیدہ
عذارِ مغبچگاں راہِ آفتاب زدہ

گرفتہ ساغرِ عشرت فرشتۂ رحمت
ز جرعہ بر رُخِ حور و پری گلاب زدہ

ز شور و عربدۂ شاہدانِ شیریں کار
شکرِ شکستہ سمن ریختہ رباب زدہ

عروسِ بخت در آں حجلہ با ہزاراں ناز
کشیدہ وسمہ و بر برگِ گل گلاب زدہ

سلام کردم و با من بروئے خنداں گفت
کہ اے خمار کشِ مفلسِ شراب زدہ

کہ کرد اینکہ تو کردی بضعفِ ہمت و رائے
ز کنجِ خانہ شدہ خیمہ بر خراب زدہ

وصالِ دولتِ بیدار ترسمت ندہند
کہ خفتۂ تو در آغوشِ بخت خواب زدہ

فلک جنیبہ کشِ شاہِ نصرت الدیں باد
بیا بہ بیں فلکش دست در رکاب زدہ

ہلال تا کہ نگر نعلِ مرکبش گردد
زبامِ عرش صدش بوسہ بر تراب زدہ

خرد کہ ملہمِ غیب است بہر کسبِ شرف
ز روئے صدق صدش بوسہ بر جناب زدہ

بیا میکده حافظ که بر تو عرضه کنم
هزار صف ز دعاهای مستجاب زده

دیوانِ عرفی شیرازی

مے کش و مستِ عشوہ کن نرگسِ مے پرست را
میکدۂ کرشمہ کن گوشۂ چشمِ مست را

آمدہ فوجِ تازۂ جملۂ شہادت آرزو
خیز و شرابِ عشوہ دہ غمزۂ تیز دست را

خیز و سماعِ شوق کن چند بحکمِ عافیت
ور شکنی بگوشِ دل زمزمۂ الست را

زلفِ شکن فروش را بر دلِ من متاع کش
باد زمانہ دہ زنو قاعدۂ شکست را

گرم زیارتِ حرم گشتہ تا ز بے خودی و لے
یا صنم است بر زبان عرفیٔ بت پرست را

کوئے عشق است و ہمہ دانہ و دام است اینجا
جلوۂ مرغِ حرم آزاد حرام است اینجا

ہر کہ بگذشت دریں کوئے بہ بند افتاد است
طائرِ بے قفس و دام کدام است اینجا

ہر کہ ہر گام بلغزید دریں کوئے برفت
صفتِ راہ رواں لغزشِ گام است اینجا

عشرتِ بزمِ تو از آں است کہ محنت برخاست
صبحِ آں ناحیہ فتنے است کہ شام است اینجا

پروازِ عشق چنیں معرکہ اے شیخِ حرم
طفل را شیوۂ بازیچہ حرام است اینجا

شوقِ موسے چہ کہ آں مہ چو برآید بر بام
مشغلِ طور کمند افگنِ بام است اینجا

در حرم ذکرِ بتِ دلنشیں خاصِ من است
للہ الحمد کہ ایں زمزمہ عام است اینجا

عشق بنشست ز پا در رہِ جویائے قرب
زاغِ اندیشہ ہماں کبکِ خرام است اینجا

سرِ تقدیر در آں نشا درسد بحقہ بگوش
سرِ ایں مسئلہ نکشائے کہ خام است اینجا

عرفی از ہر دو جہاں مے بہ ملالا از دوست
ہمہ جا وحشی از آں است کہ رام است اینجا

خیز و بجلوه آب بده سرو چمن طراز را ‌‌‌ ‌‌ آب بهوا ز باده کن باغچهٔ نیاز را
صورت حال چون شود پرتو عیان کیسے برد ‌‌‌ ‌‌ باد تو جنبش از قلم چهره کشائے ساز را
آه که طبل جنگ زد آنکه بگاه آشتی ‌‌‌ ‌‌ چاشنئ ستم دهد لطف الم گداز را
تا حرم فرشتگان از دل و دین تهی شود ‌‌‌ ‌‌ رخصت جلوه بده حجله نشین ناز را
اے که کشود چشم جان در طلب حقیقتی ‌‌‌ ‌‌ طرف نقاب برفگن پردگئ مجاز را

شربت ناز را کند تلخ بکام دلبران ؛
عرفی اگر بیان کند چاشنئ نیاز را

هرگز مگو که کعبه ز بتخانه خوشتر است ‌‌‌ ‌‌ هر جا که هست جلوهٔ جانانه خوشتر است
با برهمن حدیث محبت رواست لیک ‌‌‌ ‌‌ در دام طائر حرم این دانه خوشتر است
تسبیح و زهد خوش بود اما درین دو روز ‌‌‌ ‌‌ جشن گل است شیشه و پیمانه خوشتر است
گر در بهشت باده کشی فتنه گل کند ‌‌‌ ‌‌ ساغر کشی بگوشهٔ میخانه خوشتر است
گر شرط دوستی بشناسی بحسن شمع ‌‌‌ ‌‌ اول محبت توبه پروانه خوشتر است
در صحبتی که شرم و ادب نیست قبض نیست ‌‌‌ ‌‌ زان رو مرو به صحبت بیگانه خوشتر است
با نوش نیش مردم چشم کرشمه است ‌‌‌ ‌‌ هم صحبتی بمردم دیوانه خوشتر است
کفران نعمت گله مندان بے ادب ‌‌‌ ‌‌ در کیش من ز شکر گدایانه خوشتر است

عرفی منال بیهده احوال دل بگوے
کز نالهاے بے اثر افسانه خوشتر است

گر نخل وفا بر ندهد چشم ترے هست ‌‌‌ ‌‌ تا ریشه در آب است امید ثمرے هست
هر چند رسد آیت یاس از در و دیوار ‌‌‌ ‌‌ بر بام و در دوست پریشان نظرے هست

منکر نشوی گر بہ غلط دم زنم از عشق
این نشہ مرا گر نبود باد گرے ہست

آن دل کہ پریشان شود از نالۂ بلبل
در دامنش آویز کہ با وی خبرے ہست

ہرگز قدمِ غم ز المم دور نبود است
شادی است کہ او را سر و برگِ سفرے ہست

تا گفت خموشی بتو رازِ دلِ عرفی
دانست کہ از ناصیہ غماز ترے ہست

زبان ز گفتنہ فروماند و رازِ من باقیست
بضاعتِ سخن آخر شد و سخن باقیست

گمان مبر کہ تو چون بگذری جہان بگذشت
ہزار شمع بکشتند و انجمن باقیست

کسے کہ محرمِ بادِ صباست مے داند
کہ با وجودِ خزان بوے یاسمن باقیست

ز شکوہ ہاے جفایت دو کون پر شد لیک
ہنوز رنگِ ادب بر رخِ سخن باقیست

نماند قاعدۂ مہرِ کوہکن بہ جہان
ولے عداوتِ پرویز و کوہکن باقیست

مگو کہ ہیچ تعلق نماند عرفی را
تعلقے کہ نبودش بہ خویشتن باقیست

نہ گفتن و نہ شنودن زبان و گوشِ من است
ہزار نغمہ گرہ در لبِ خموشِ من است

مئے کہ میرود امروز در گلوے دو کون
کمینہ جرعۂ تہ شیشہاے دوشِ من است

بہ محفلے کہ اسیران کشند خونِ جگر
سرودِ انجمن افغانِ نوش نوشِ من است

نواے صور کہ گویند مردہ زندہ کند
حکایتیست وگر ہست ہم خروشِ من است

نہم جنازۂ عرفی بدوش و مے نازم
کہ ساقِ عرشِ محبت بروے دوشِ من است

مرا کہ شیشۂ دل در زیارتِ سنگ است
کجا دماغِ مئے ناب و نغمۂ چنگ است

مرا که شغلِ ہم آغوشی است باز نا رہ
اگر بہ سبحہ دہد دست دوستی ننگ است

بایں کہ کعبہ نمایاں شود ز پا منشیں
کہ نیم گام جدائی ہزار فرسنگ است

فغاں ز غمزۂ شوخے کہ وقتِ تنہائی
بہانہ بخود آغاز کرد و در جنگ است

ہزار دیر بہ دل دارم از صنم معمور
لباسِ کعبہ بہ دوشم مدہ کہ بس تنگ است

بہانہ جوے تو عرفی بہ ناز عادت کرد
باشتی مرو اکنوں کہ صلح ہم جنگ است

ازاں ز شربتِ صلحم ہوائے پرہیز است
کہ آتشِ تبِ شوقم نہ آنچناں تیز است

چو زلف باز کنی نالہ خیز داندہا
کہ دامِ ما ہمہ ایں طرۂ دل آویز است

ز طرہ مشک بدامانِ کوہکن پاشد
اگرچہ تکیۂ شیریں بدوشِ پرویز است

سمندِ سعے چہ بیہودہ رانی اے فرہاد
کہ ہم عنانئے گردوں نصیبِ شبدیز است

چگونہ مانعِ نظارہ ام شوی کہ مرا
ز شوقِ روئے تو سرتا قدم نگہ خیز است

ستیزہ باخت بہ میدانِ امتحاں عرفی
عناں کشیدہ چہ داری محلِ مہمیز است

کسے کہ براثرِ مدعاے خویشتن است
کشیدہ تیغِ ستم در قفاے خویشتن است

کسے کہ مایۂ امکان و شانِ مطلب دید
اگر ملول نشیند بجاے خویشتن است

چناں ز فیضِ قناعت بہ بیش مشغولم
کہ نفسِ کام طلب در غذاے خویشتن است

ہزار معجزہ بنمود عشق و عقلِ جہول
ہنوز رامتِ اندیشہ ہائے خویشتن است

عدیلِ فطرتِ عرفی است ہمتِ ساقی
کہ حاتمِ دگران و گداے خویشتن است

هزار حسنِ عبادت نه زشتیِ عمل است / متاعِ من دلِ مجذوب و مستیِ ازل است
یکی است نقدِ حکیمان و جنسِ نادانان / هر آنچه در کتبِ حکمت است در مثل است
کسی که گشته به تقلید آدمی سیر است / نه آدمیت ما ناکه آدمی بدل است
بجنگِ زاهد و صوفی خوشم به گلشنِ او / میانِ بلبل و زاغِ چمن همان جدل است
من از حدوث و قدم خامشم ولی گویم / نظیرِ عدّتِ آینده عهدِ ما ازل است

قصیده کار هوس پیشگان بود عرفی
تو از قبیلهٔ عشقی وظیفه ات غزل است

مراد و خضر عنان گیر باید از چپ و راست / که کجروی نکنم ورنه عزم راهِ خطاست
عجب که یاد رهم آید از راحت اندیشی / که آفتابِ قیامت ز سایهٔ طوبی است
بملکِ صدق گنه را بعفو دشمنی است / جزای جرم درین خطه جبر و کاه رباست
بمیوه که رسد دست امیدوارم کن / که دست کوته و شاخِ بلند و ما هم طلاست
ز بس که نورِ جمالش ز پرده می جوشد / نیافتم که نقابش حریر و بادِ صباست
ازان بمن گرویدند طائرانِ حرم / که هر نوا که شنیدم نشناختم ز کجاست
چو در وجود خود از مردمی نیابم هیچ / عرق ز ناصیه بیرون جهد که شرم کجاست
به آدمی فرو ماید دل مبند عرفی / که این متاعِ زبون باز ماندهٔ یغماست

مئے مغانه که از دُردِ شهرِ صاف است / به محتسب ندهی قطره که اسراف است
امامِ شهر ز سر جوشِ خم نه پرهیزد / نزاع بر سرِ ته شیشه‌های ناصاف است
مذمتِ مے و مطرب ز گمرهی چه عجب / که شیوه دانیِ شهر شب بهین و صاف است
لباسِ صورت اگر وا دگون کنم بینم / که خرقه پوشی جامهٔ لحاف است

خیالِ مغبچہ مے برم کہ غمزۂ او
بلائے صومعہ داران قاف تا قاف است

گرفتم آنکہ بہشتم دہند بے طاعت
قبول کردن و رفتن نہ شرطِ انصاف است

اگر بہ صحبتِ عرفی بہ سہو بنشینی
بگوش پنبہ فرو نہ کہ سر بسر لاف است

صد شکر کہ بت خانۂ اندیشہ خراب است
ناقوسِ بتش در گروِ بادۂ ناب است

با قسمتِ خود ہر کہ تو بینی جم و دارا ست
مجلس چو مردم ہمہ زآنسوے حساب است

سیرابی و لب تشنگی از ہم نشناسیم
این است کہ آسائشِ ما عینِ عذاب است

حرمانِ مرا شوق دہد نشئۂ مقصود
پس فتنہ فرو مردہ ندانست کہ آب است

گر کبکِ دلِ من نزند قہقہہ از ذوق
معذور ہمے دار کہ در چنگِ عقاب است

توفیق بہانہ است اگر عازمِ راہی
بشتاب کہ سرمایۂ توفیق شباب است

دی پیرِ مغاں گفت دلم سوخت کہ عرفی
جویائے رموز است ولے بیہدہ یاب است

در محبت درد اگر بے حد و بسیار ہست
ریش اگر ناسور شد الماس در بازار ہست

گر ز لطفم ناامید امیدوارم در عتاب
گر ندارم سبحہ بر کف بر میاں زنار ہست

شستنِ لوحِ گنہ دستورِ ابرِ رحمت است
ورنہ سیلِ اشکِ عذر و آبِ استغفار ہست

اے طبیبِ ہمتِ احسانے کہ در شہرِ امید
نیست در ملکی و در ہر گام صد بیمار ہست

درسِ معنی را کہن اوراقِ کس در کار نیست
دیدہ بگشا کین رقم بر ہر در و دیوار ہست

معنئے زنار بستن گر مقید بودن است
در درونِ خرقۂ روح الامین زنار ہست

نیست غم گر یاسمین و سنبلم در باغ نیست
میوۂ تلخ و گلِ پژمردہ در کار ہست

گر دلم بشکست و خونم تلخ عرفی باک نیست
دیدۂ زہر آشنا و گریۂ بسیار ہست

منم که از غمِ مہجوریم جدائی نیست
میانۂ من و امید آشنائی نیست

من و بہشتِ محبّت که آبِ کوثرِ او
بغیرِ خونِ دل و زہرِ بینوائی نیست

ازان بدردِ دگر ہر زمان گرفتارم
که شیوہ ہائے ترا باہم آشنائی نیست

بیا که حُسن به طورِ دل است شعله فروز
ہرو به وادیئے ایمن که روشنائی نیست

غبارِ تنگدلی بر جہان نشسته چنان
که ہیچ گوشۂ از بہرِ دل کشائی نیست

سوالِ نیک و بد از ما نمے کنند به حشر
گناهِ اہلِ محبت بجز رہائی نیست

ز عشق و حالتِ عرفی سؤال کردم گفت
ہنر بسے است کسے را که بیوفائی نیست

عشقِ ناوک ریزه و یک موئیم تہی از بار نیست
باورم ناید که ہر موئے زیار افگار نیست

برہمن چون بست زنارم مغان گفتند حیف
کاین زمان در کافرستانِ عرب زنار نیست

مے ترا دو مے به جام و جام مے آید به لب
نیست باکے گر به بزمِ عشق کس ہشیار نیست

شرمسار از ہمتِ عشقم که در ہنگامِ نزع
اضطرابِ جان سپردن مانعِ دیدار نیست

با سرِ ہر موئے تو سفله را صد دعوے است
گرچه یک مو از کسے طبعِ تو منت دار نیست

انتظارِ نوبہار از تنگ چشمیہائے ماست
صد تماشا ہست در گلخن که در گلزار نیست

سوزنِ عیسےٰ بیفگن رشتۂ مریم بسوز
خلوتِ عشق است ہان آلودگان را بار نیست

ہان رہِ عشق است و کج رفتن ندارد باز گشت
جرم را اینجا عقوبت ہست استغفار نیست

ہر سرِ موئیم کلیمے لن ترانی بشنو است
لب کاینجا ادب درکار نیست

میروی با غیر و میگوئی بیا عرفی تو ہم
لطف فرمودی برو کیں پاے رفتار نیست

کشود برقع و طوفانِ حسن عالم سوخت　　متاعِ شادی و غم جمع بود در ہم سوخت
که زد بداغِ دلم دامنِ کرشمه که باز　　به نیم شعله همه خان و مانِ مرہم سوخت
فروغِ حسنِ تو در گلشنِ بہشت افتاد　　که برگ لاله ز گل درمیانِ شبنم سوخت
بالعطش بگشا لب که خضرِ وادیِ عشق　　گلوئے تشنه بآبِ حیات و زمزم سوخت
خرابِ ساقیٔ مستم که جامِ جم عدهٔ او　　کلیم را کفِ دست و مسیح را دم سوخت
دلم بگوشه نشینانِ عشق مے لرزد　　که حسنِ او گلِ شوخی نچید و عالم سوخت
بلوحِ مشہدِ پروانه ایں رقم دیدم　　که آتشے که مرا سوخت خویش را ہم سوخت

خوشم که سوخت دو کون از غمت و زیں خوشتر
که کس بداغِ دلِ عرفی از غمت کم سوخت

حیرت ملازمِ گلِ رخسارۂ کسے است　　دیوانگی نتیجۂ نظارۂ کسے است
از جامِ کینه ام چه رود مست خوں چکاں　　مے بارد از رخش که ستمگارۂ کسے است
غم خوار نیست ہر که بود غمگسارِ خویش　　بیچاره آنکه منتظرِ چارۂ کسے است
بر خاکِ کشتگانِ تو ہر گل که مے دمد　　معلوم میشود که دلِ پارۂ کسے است
فارغ ز خیرگی نگرد روئے آفتاب　　ایں دیده آزمودۂ نظارۂ کسے است

عرفی دم آب و آتش گرمے رود روا است
بازش میاو دیده گر آوارۂ کسے است

عشق اگر عربده سنجی که تاب دیدا آورد　　در سر مجنوں موسے پیشه آورد و بسیار آورد

تا فریبد ابلہاں را از متاعِ روے دست
آسماں پیش از تو یوسف را ببازار آورد

بس کہ زخمِ غمزۂ خوردم زبینِ مشہدم
خرمنِ غنچہ بجائے بوتۂ خار آورد

کافرے داں عشق را کز شغلِ من گرو از
گردنِ روح القدس در قیدِ زنار آورد

مگذر از دار الشفاے عشق کز بہرِ علاج
ہر نفس آید مسیح آنجا و بیمار آورد

موبمویم دوست شد ترسم کہ استیلاے عشق
یک انا الحق گوئے دیگر بر سرِ دار آورد

اے کہ عرفی را مسلماں خواندۂ او را بکا
تا ز کفر آبادِ دل بتہاے پندار آورد۔

چوں عشقِ بُت ز کعبہ بدیرم حوالہ کرد
تسبیح شکر گو شد و ناقوس نالہ کرد

برآستانِ دیر نہادیم روے گرم
ہر ذرّہ صد معاملہ با روے لالہ کرد

آبِ حیات چوں طلبد کس کہ بختِ ما
ایں زہرِ ہم بجونِ جگر در پیالہ کرد

مجموعہ سازِ عشق الم نامۂ مرا
تا خواندہ دیبہ خاتمۂ صد رسالہ کرد

تیغے کہ تافت روز جگر گوشۂ خلیل
امروز عشق بر سرِ عرفی حوالہ کرد

دردکیشاں ہمہ ناموس کشِ کیشِ ہمند
غمگسارِ ہم و ناسور کنِ نیشِ ہمند

صبح تا شام گداے ہم و شب تا بہ سحر
شکرِ دریوزہ گذارِ دلِ درویشِ ہمند

زاں بصورت نشتابند و بآمیزشِ ہم
کہ بخلوت گہِ معنی ہمہ در پیشِ ہمند

دست زیں جمع پریشاں نگذاری کاینہا
ہمہ بیگانۂ خویشند و لے خویشِ ہمند

کفر و دیں را ابراز یاد کہ ایں فتنہ گراں
در بد آموزیِ ما مصلحت اندیشِ ہمند

عرفی ایں نکتہ بہ مجموعۂ احباب نویس

کہ محبانِ وفا تازہ کنِ ریشِ ہمند

در چمن خود دو نشاں انجمنے ساختہ اند
چشمِ بد دور بہشتی چمنے ساختہ اند

نہ نشیند دلِ آں طائفہ در قصرِ بہشت
کہ بمعمورۂ دلہا وطنے ساختہ اند

چوں بسنجید بفرہاد مرا یا مجنوں
کہ بہ بازیچۂ ہر یک سخنے ساختہ اند

اے برہمن بنگر معبدِ صوفی در یاب
کیں طرف نیز بُت و برہمنے ساختہ اند

دل شہیدِ غمِ او بود کہ از شہرِ وجود
آمد آوازہ کہ جانے وتنے ساختہ اند

حلہ ہا سوختہ اند اہلِ بہشت از غیرت
تا شہیدانِ تو گلگوں کفنے ساختہ اند

نیزِ آں غمزہ حلال است و بے جمعے را
کہ ز دل جامہ و از جاں بدنے ساختہ اند

لذتِ شعرِ تو عرفی بہ ہمہ عالم گفت
کہ ترا مایلِ شیریں دہنے ساختہ اند

ایں صفا حسن و محبت ز ہم اندوختہ اند
ایں دو شمعیست کہ از یک دگر افروختہ اند

عشوہ و ناز و تغافل کہ ترا دو از تو
شیوہ ہا را ہمہ گوئی ز ہم اموختہ اند

ما فرورفتۂ بحرِ غمِ بے پایانیم
جامۂ ما نہ باندازۂ ما دوختہ اند

رفعِ لب تشنگی از شعلہ نہ کرد است کسے
مگر آں جمع کہ از آتشِ دل سوختہ اند

بندگانِ تو کہ در عشق خداوندانند
دو جہاں را بہ تمنائے تو بفروختہ اند

عرفی آنانکہ ز تحقیق مسایلِ مست اند
خونِ ہم خوردہ از آں چہرہ برافروختہ اند

فتادگاں سرِ خود را بہ خاکِ پا بخشند
بجاں خرند شہادت کہ خوں بہا بخشند

خداگواست کہ گر جرمِ ما ہمیں عشق است
گنہِ گبر و مسلماں بہ جرمِ ما بخشند

مریضِ عشق به زنجیر بند نتوان کرد
درآن دیار که بیچاره را شفا بخشند

نظر ز ننگ بدوزد گدای کوچهٔ عشق
از آن متاع که در سایهٔ هما بخشند

ز روزِ حشر چه غم گر جزا بود ز رسم
که عذرها بپذیرند و جرمها بخشند

چه مایه شکرِ مروت کنیم اگر زاهد
خطای ما بزد بوستی قضا بخشند

دعائے لبِ اشترے نالم و شتران حرم
نگر مراتبی و سستی دعا بخشند

چه خواهی ای فلک از اهلِ دل شکنجه بس است
عطیه‌ها که پذیرفته اند وا بخشند

نخست گوهرِ خویش آیدش بچنگ اگر
کلیدِ گنجِ گدائی به پادشا بخشند

بضاعتی به کف آور که در سمت فردا
بجوی فشاندنِ پیشانیِ حیا بخشند

به اهلِ فیض نشیں در حریمِ گلشنِ عشق
که گر نسیم صبا خوش کنی صبا بخشند

بگاهِ عفوِ گناه از پی رعایتِ دل
جزای خویش دهندت ز شرمِ ما بخشند

امید هست که بیگانگیِ عرفی را
بدوستیِ سخنهای آشنا بخشند

هنوز خسته دلم راه بر عدم می زد
که با گلوی خراشیده بانگِ غم می زد

قضا هنوز نیفگنده بود طرحِ کنشت
که کوسِ بی ادبی بر درِ صنم می زد

هنوز حسن نگارینه دیده بود صلاح
که ترکِ غمزه بدل ناوکِ ستم می زد

هنوز سایه نشین آفتابِ حسن ز زلف
گرفته دست بر آن زلفِ خم به خم می زد

بجانِ دوست که قضای غمزه نیشش نشست ادا
که آتش از رگِ بیمارِ هم علم می زد

بکعبه آمده عرفی ز کفر دور نبود
بایں نشانه که ناقوس در حرم می زد

تا قدم بر اثر نام و نشاں خواہد بود
گوشۂ دامنِ ما و کفِ مہاں خواہد بود

مے نمودند ملایک بازلِ عشق بہم
کیں گہر دست زدِ بے بصراں خواہد بود

گر شود کون و مکاں زیر و زبر در رہِ عشق
صورت ناصیہ بر خاک عیاں خواہد بود

جز ببازارِ قیامت دلِ پر خوں زنہار
مفروشید کہ ایں جنس گراں خواہد بود

دیدہ بے نور شد از گریہ خدایا بازل
گفتہ بودی کہ بجائے نگراں خواہد بود

دلم آخر بہ تماشاگہ دیدار آورد
تا کے ایں آئینہ در آئینہ داں خواہد بود

دست فرمودہ شود آخر و گمنام شود
من گرفتم ہنرت نقدِ رواں خواہد بود

بہ سر انجامِ جم و کے چہ نہم بیہدہ گوش
کمترین بازیئے افلاک ہماں خواہد بود

عرفی از پیرِ مغاں دست مداری ہر چند
بر دولت بستنِ زنار گراں خواہد بود

طریقِ دلبریئے تو نگہ پری داند
کہ آدمی نہ بدیں شیوہ دلبری داند

کسیکہ ہر بنِ مژگاں بصد کرشمہ سپرد
سزد کہ ہر سرِ موئیش دلبری داند

زجاں طمع ببر و یا بدل غمش بیند
کسیکہ عادتِ آں ترکِ لشکری داند

ادب نہ چشمۂ لب تشنگی دہد آبم
کدام خضر بدیں چشمہ رہبری داند

حذر از آنکہ بد و نیکِ آہوانِ حرم
ز فربہی نگہ دیا ز لاغری داند

کسیکہ ایں ہمہ حسنش دہند بے آں نیست
کرشمۂ ز حسابِ ستمگری داند

زپا در افتد و برخاستن محال بود
کسے کہ رہرویئے عشق سرسری داند

بزر چگونہ تواں لعلِ آفتاب خرید
گرفتم آنکہ کسے کیمیا گری داند

بر آں تتبعِ حافظ رواست چوں عرفی

که دل به کاوِ درو سخنوری داند

گر محبت حمله بر ناموسِ کفار آورد
برہمن را سبحه در گردن ببازار آورد

در میانِ گریهٔ مستانه غرقم شحنه کو
تا شراب آلوده هستم بر سرِ دار آورد

گر خجل باشد ز ایمان لذتِ کفرش حرام
عابدے کش زلفِ او در قیدِ زنار آورد

. . . .

قحطِ حسن چون توئے بکشود برقع لاجرم
روزگار هجرِ یوسف را ببازار آورد

عابدان گویند با شب زنده داری فیضهاست
کو کسے کیں مژده از دلهاے بیدار آورد

عجز را ذوقے است عرفی تا شدم زنهار جوے
ورنه کو زخمے که از دردم به زنهار آورد

مگو که نغمه سرایانِ عشق خاموشند
که نغمه نازک و اصحاب پنبه در گوشند

شکست شیشه و در پا خلید و بیخبران
هنوز میکده آشوبِ عاقیت کوشند

اگر ز دیر برندت بطوفِ کعبه مرو
امید و یاس درین کوچه دوش بردوشند

هزار شیشه تهی گشت و تنگ حوصلگان
هنوز بے خبر از ته پیالهٔ دوشند

چه محنت آمد آن جمع را پیاله که تو
به شیشهٔ دلِ شان منجلی و خاموشند

فغان ز عادتِ عرفی که با تو دشمنِ جان
رهش زدی ز دلش دوستان فراموشند

هر جا که مست و غمزه زن آن عشوه آئین میرود
دل مے چکد جان میدهد سر میبرد دین میرود

از وعده گاهِ وصلِ او هر شام تا غم خانه ام
آرام در خون مے طپد امید غمگین میرود

گوباز عیشِ آبادِ وصل آمد نسیم مژده
کز خونِ دل گل میدمد وز دیدهٔ غم چین میرود

گر یارِ شادی نیست دل هر گه نامش می برد
بهر چه غم را بر زبان صد گونه نفرین می رود

خیزد دعائی گو بهم از معبدِ ناقوسیان
تا خلوتِ حسنِ قبول آشوبِ آمین می رود

کسی بدیدهٔ ناموس خوار می آید
که پاسِ سخنش ناگوار می آید

زمانه اهلِ دلی نیستش سخنی دانم
که بوی دل ز گدایانِ یار می آید

دلی بروشنیٔ آفتاب خنده زند
که از زیارتِ شبهای تار می آید

هزار جانِ گرامی به نرخِ جو نخرند
به عالمی که در و دل به کار می آید

گر از لیاقتِ خود شیخ آگهی یابد
ز صدرِ صومعه تا پائدار می آید

گذشت مدتِ هم خانگیٔ جان عرفی
ز غیر خانه تهی کن که یار می آید

حاشا که برقِ حسن بود عشقِ خانه سوز
برق است حسن شعله گداز و زبانه سوز

تا کی بهانه گیریٔ آسودگی که هست
ناموس در پرده و صدها بهانه سوز

در مزرعِ جهان مفشان دانهٔ امید
زین دشت بر گذر که زمین است دانه سوز

گفتی چه طائر است دلِ سینه دشمنت
آتش بخویش در زده و آشیانه سوز

در خرمنِ زمانه زنم آتش از فغان
شوقِ تو جانگداز من و من زمانه سوز

چون سیلِ آتش آمده ام مستِ اشتیاق
که بوسهای گرم شوم آستانه سوز

عرفی مجو نهایتِ ایامِ دوستی
دریای آتش است محبت کرانه سوز

در مانده ام به صحبتِ امید و بیم خویش
گه نوحه سنجِ خویشتم و گاهی ندیم خویش

گاهی که باز شرف محکِ جودِ حاتم است
می بایدم گریخت ز بختِ لئیم خویش

هوشم فدای نگهت آن گل که تا ابد / نامم بهشت کرده بلند از نسیم خویش

یستم ز مدعی به قبول غلط ولی / در تابم از شکنجهٔ طبع سلیم خویش

آن کس که بی چراغ در آید بخلوتم / بنمائمش تجلیٔ طور از حریم خویش

شکر صفای سینه کنان آشتی کنم / ور ستیزه گر بشناسم غنیم خویش

اکنون مشعانه به عرفی حلال شد / کز بیخودی گذاشت ره مستقیم خویش

از یاد برده ام روش مهر و کین خویش / نسیان نشانده ام به بساط یقین خویش

رفتم به بت شکستن و هنگام بازگشت / با برهمن گذاشتم از ننگ دین خویش

دردا که رفت فرصت و دهقان طینتم / هر دم گلی دماند در آب زمین خویش

ز بزم آسمان و یکی ذره در سماع / دائم بکام دل نفشاند آستین خویش

خواهی که عیبهای تو روشن شود ترا / یکدم منافقانه نشین در کمین خویش

من بندهٔ شهادتم اینک نگاشتم / هم بر مزار عرفی و هم در نگین خویش

در آتش آمدیم و فغانی نداشتیم / بودیم شمع شوق و زبانی نداشتیم

صد شیوه یافتیم ز معشوق روز وصل / وز بهر نیم شیوه بیانی نداشتیم

صد ره به دیر و کعبه قدم رفت و هیچگاه / دستی نیافتیم و عنانی نداشتیم

در شیشه کار کاو بسی عرض کرد لیک / در شیشه ناشکسته فغانی نداشتیم

دایم زدیم غوطه در آتش برای خلق / با هیچکس به مهر گمانی نداشتیم

میلی نداشتیم به سودای کس ولی / در هیچ شهر نرخ گرانی نداشتیم

عرفی بتافت پنجۂ ما چو بختِ پیر
شکرِ خدا کہ بختِ جوانے نداشتیم

خوش دیدہ خواست حسرتِ تو باگریستن
بے یادِ تو حلال مبادا گریستن

بے گریہ دوستدارِ تو آرام گیر نیست
یا کاو کاوِ دیدہ و دل یا گریستن

گوئی کہ یاد مے کنمت گہ گہے بلے
بیہودہ نیست در دلِ شبہا گریستن

نازم بہ غمزۂ تو کہ یک گام کردہ است
صد سالہ رہ ز دیدۂ من تا گریستن

من خود کیم کہ گریہ بجا لم کنی ولے
مے زیبدت بہ نرگسِ شہلا گریستن

گر کامِ دل ز گریہ میسر شود ز دوست
صد سال مے تواں بتمنا گریستن

عرفی حریفِ دیدۂ تر نیستی ولے
بسیار گریہ آورد این ناگریستن

بہ امیدِ عذر خواہاں ز نہادہ عذر خواہی
کہ مسوزیہ بیش از نیم بگناہِ بے گناہی

طلبد بہار بوئیت ز نسیمِ صبحگاہی
سرِ آفتاب جوید ز تو زیبِ کجکلاہی

ز فروغِ آفتابم نبود مفر کہ بے تو
چو دو زلفِ تست یکساں شب و روزم از سیاہی

تو بہمہ گاہ گاہے نگہے فتادہ برمن
منِ سادہ لوح با خود گلہ سنج کم نگاہی

مفروش ناز و عصمت فرحِ شراب درکش
کہ بہ است شرمِ عصیاں ز غرورِ بے گناہی

چہ خوش است آنکہ بینیم بجا بہانہ جویش
سرِ گیسے بیاوش آرم بزبانِ عذر خواہی

ہمہ شب بہ بانگِ بلبل زدہ در چمن پیالہ
چو نسیمِ گل ز بستاں دمِ صبح گشتہ راہی

بدلِ خرابِ عرفی بفرست دیدۂ از تو
کہ شکستہ رنگِ ہندش بدعائے صبحگاہی

انشائے ابوالفضل

مفاوضہ حضرتِ شاہنشاہی بدانایانِ فرنگ

سپاسِ بیقیاس نثارِ بارگاہ پادشاہِ حقیقی کہ مملکتش مصئون از صدمۂ زوال است و سلطنتش مامون از لطمۂ انتقال + فضاے بدیع تمامے زمین و آسمان گوشۂ ایست از اقطارِ ابداعِ او و بیداے ناپیداے لامکان قطعۂ ایست از جہانِ اختراعِ او۔ مدبرے کہ انتظامِ عالم و نظامِ بنی آدم بدستیاری عقلِ پادشاہانِ عدالت پیشہ و پائمردئے عدلِ شہریارانِ نصفت اندیشہ منوط و مربوط ساختہ۔ مقدرے کہ رابطۂ محبت و ضابطۂ مودت و طنطنۂ ایتلاف و التیام و دبدبۂ امتزاج و استیناس در افرادِ کائنات و انواعِ مکونات انداختہ۔ و درود نامحدود ہدیۂ ارواحِ طیبۂ معاشرِ انبیا و رسل علٰے نبینا و علیہم الصلوٰۃ والسلام کہ سالکانِ اصوبِ طرق و ہادیانِ اصلحِ سبل اند عموماً و خصوصاً +

بعد بر ضمائرِ اربابِ بصائر کہ مقتبس از انوارِ ولایت و متجلی از اشعۂ حکمت و درایت اند مخفی و محتجب نیست کہ درین عالمِ ناسوت

کہ مرآتِ عالمِ لاہوت است، ہیچ چیزے بر محبت فائق نیست۔ و ہیچ امرے چوں مودت لائق نے۔ چہ مدایۂ صلاحِ عالم و نظامِ کون را بر تودّد و تالف نہادہ اند۔ و در ہر دلے کہ آفتابِ محبّت پرتو انداز د۔ جہانِ جان و عالمِ روح و رواں را از ظلمتِ بشری مے پرداند تکلیف و نفتے کہ در سلاطین کہ صلاحِ ایں طائفہ صلاحِ عالم و عالمیان است متحقق شود + بنائے علیٰ ہذا ہمگی ہمّتِ عالی نہمت بآں مصروف است + کہ روابطِ محبّت و وداد و ضوابطِ ارتباط و اتحاد میانِ عباد اللہ موکّد و مشید باشد۔ سیّما در طائفۂ علیۂ ملوک کہ بمزیدِ عنایتِ الٰہی شرفِ اختصاص دارند۔ خصوصاً بآں سلطنت مآب خلافت قباب موردِ تجلیاتِ معنوی محیِ مراسمِ عیسوی الغنی عن التعریف والتوصیف کہ تفوّقِ نسبت بوساطتِ ہمسائگی متحقق است در رعایتِ حقوقِ جوار و محبّت بہ آں عمدۂ سلاطینِ نامدار محقق و موکّد بود از اشرف مقتضیاتِ محبّتِ جانی و اکملِ موجباتِ مودّتِ روحانی تالفِ صوری و تانسِ ظاہری است +

چوں بواسطۂ موانعِ عظمیٰ و بواعثِ کبریٰ احرازِ مشاہدۂ جمانی در پردۂ توقّف مے ماند۔ امرے کہ خلفِ آں شرف تواند شد۔ ارسالِ رسل و رسائل است کہ اسبابِ فطنت و ذکاآں را قائم مقامِ مکالمہ و نائب منابِ محاوبہ مے دانند + امید کہ علی التواتر والتوالی ابوابِ رسل و رسائل از جانبین مفتوح باشد۔ و سوانحِ احوال و لطائفِ

آمال از طرفین مبین و منشرح گردد +

بر ضمیرِ منیر واضح خواهد بود - کہ باتفاقِ جمیعِ اربابِ ملل و نحل و اصحابِ دین و دول نشاءتینِ دینی و دُنیوی و عالمِ صوری و معنوی مشخص و معیّن و مدلّل و مبرہن است - کہ نشاءِ صوری دنیوی در برابرِ نشاءِ معنوی اُخروی چہ قدر دارد - و عقلاے روزگار و کبراے ہر دیار در تکمیلِ ایں حالتِ فانیۂ ظاہریہ چہ قدر مساعیٔ جمیلہ و دواعیٔ جزیلہ بہ اقدام مے رسانند - و خلاصۂ اعمار و زبدۂ اوقات را در استحصالِ مقاصدِ صوریہ بچہ طریق صرف مے سازند - و در مستلذاتِ سریع الزوال و مشتہیاتِ قریب الانتقال چگونہ مضمحل و منہمک اند + اللہ تعالے مارا بہ محضِ عنایتِ ازلی و ہدایتِ لم یزلیٔ خود باچندیں مشاغل و عوائق و روابط و علائقِ ظاہری دردِ طلبِ خود کرامت فرمودہ - و باآنکہ ممالکِ چندیں سلاطینِ عالی مقدار را در حوزۂ تصرّفِ ما در آوردہ و مقتضاے عقل در انتظام و التیامِ ایں ممالک بر نہجے کہ جمیع رعایا و کافۂ برایا مرفہ الحال و منشرح البال باشند سعی باید نمود و توجہ بریں باید داشت - امّا الحمد للہ کہ استرضاے الٰہی و شوقِ ما ہو الحق سرِ ہمہ مطالب و فاتحۂ ہمہ مآرب ست +

و چوں اکثر ابناے روزگار اسیرِ ربقۂ تقلید اند ہر کہ طریقۂ آبا و اجداد و اقارب و معارف مشاہدہ مے نماید - بے آنکہ تامل در دلائل و براہین نماید - آں کیش کہ در اہلِ آں نشو و نما یافتہ اختیار مے کند -

و از شرفِ تحقیق که علّتِ غائیے ایجادِ عقل است۔ محروم
مے مانند بنابراں در اوقاتِ طیبه با دانایانِ جمیع ادیان صحبت
داشته از کلماتِ نفیسه و مقاصدِ عالیۂ هرکدام مستفید و مستفیض
مے شویم +

چوں تباینِ السنه و تغائرِ لغات درمیان ست لائقِ آنکه
بارسالِ ایں طور کسے که آں مطالبِ عالیه را باحسنِ عبارت خاطر
نشاں کند مسرور سازند و بسمعِ همایوں رسیده که کُتبِ سماوی
مثلِ توریت و انجیل و زبور بزبانِ عربی و فارسی در آورده اند۔ اگر
آں کتبِ مترجم یا غیرِ آں که نفعِ آں عام و فائدۂ آں تام باشد۔ در
آں ولایت بوده باشد فرستند +

دریں ولا به جهتِ تاکیدِ مراسمِ وداد و تشییدِ مبانئے اتحاد
سیادت مآب فضائل اکتساب صادق العقیدت والاخلاص سیّد
مظفّر را که بمزید التفات و عنایاتِ سرافراز و مخصوص بوده فرستادیم
سخنے چند بالمشافهه خواهد گفت۔ اعتماد نمایند۔ و همواره ابوابِ
مکاتبات و مراسلات را مفتوح دارند + والسّلام علٰی من اتبع الهدٰی
۲۰۔ شهر ربیع الاوّل سنه ۹۹۰ ھ نهصد و نود نگاشته شد +

منشور حضرت شاہنشاہی بہ خانخاناں سپہ سالار

اعتضاد الممالک العظمٰی اعتماد الخلافۃ الکبریٰ۔ رکن السلطنۃ القاہرہ عضد الدولۃ الباہرہ ذی الخصائل الرضیہ والشمائل المرضیہ صاحب الکمالات الصوریہ والمعنویہ قدوۂ خوانینِ بلند مکان یارِ وفادار فرزندِ برخوردار مبارز الدین خانخاناں سپہ سالار بشمولِ عواطفِ شاہنشاہی و وفورِ مراحم ظلّ اللّہی مبتہج وممتاز بودہ بداند ۔

کہ دریں ہنگامِ خجستہ آغاز و فرخندہ انجام کہ اواخرِ حوت و اوائلِ بہاراست وزمانِ اعتدالِ لیل ونہار خاطرِ فیض مآثر را مورِدِ صنوفِ مسراتِ تازہ ومصدرِ انواع لطائفِ بے اندازہ مے یابد۔ طراوت ونزاہتِ آب وہوا بہ اعتدال رسیدہ وابتسام واہتزازِ بہارستانِ نشوونما بکمال پیوستہ کوسِ نوروزی وطنطنۂ عالم آرائی وجہاں افروزی درگنبدِ دوّار انداختہ۔ آفتابِ عالمتاب فیض رسانِ مزاجِ عناصر وموالید گشتہ۔

جنبشِ صبا جانہائے آرمیدہ راسلسلہ جنبانِ شوق آمدہ۔ طراوتِ ہوا تازگی بخشِ دلہائے اربابِ ذوق شدہ۔ بادِ بہاری روحِ نباتی درقالبِ حیاتِ نوبادہ ہائے عالمِ آب وگِل دمیدہ۔ وابر

آوازی پاے تو رسیدگانِ لشکرِ بہار را از گرد راہ شست و شو دادہ و صداے آب ہزار معنی آبدار بگوشِ ہوشِ آشنایانِ دریا دل رسانیدہ۔ آسمانیاں را بازمینیاں انظارِ رحمت و آثارِ تربیت تجدید یافتہ۔ آباے علوی با امہاتِ سفلی انتساق و انتظامِ تازہ گرفتہ۔ اجسامِ ارضی با اجرامِ فلکی ارتباط و التیامِ جدید پذیرفتہ۔ فرد

ہزار نقشِ فریبندہ مے کند ابداع	قواے نامیہ در کارخانہ تکوین

زبانِ سبزۂ نورس بصومعہ دارانِ حلقۂ ازرق و ریا بزبانِ حال خطاب مے کند۔ رباعی

زاہد بشگفت گل تو پژمردہ ہنوز	از تابشِ آفتاب در سینۂ کوہ
شد باد رواں تو پاے افشردہ ہنوز	صد چشمہ بجوشید و تو افسردہ ہنوز

لبِ برگِ درختانِ دلکش بغفلت گذارانِ زاویۂ تعب و عنا بلسانِ وقت ایں ترانۂ موزوں بیروں دادہ۔ رباعی

خورشید کہ فیضش گلِ مقصود دہد	در میوہ نگاہ کن کہ چوں اغصانش
از شاخِ طرب میوۂ بہبود دہد	حلواے تر از آتشِ بے دود دہد

مشہود و محسوسِ اربابِ دانش و بینش ست کہ دریں وقت کہ ہنگامِ رسیدنِ نیرِ اعظم ست بنقطۂ اعتدالِ ربیعی۔ مقدسانِ عالمِ بالا را باغبار آلودگانِ خطۂ خاک چہ قدر نظرِ رافت و رحمت زیادہ مے گردد۔ متضرعانِ درگاہِ صمدیت را کہ اکرام سجدۂ نیاز کہ در اداے شکر ایں مواہبِ گوناگوں

قبول اُفتد وکدام سجۂ خضوع کہ در موقفِ کبریا بشرفِ اصغا رسد - بیت

	نہ تنہا سجدۂ سر و مبادم باد کہ ہر مو بر تنم در سجدہ خم باد	

درچنیں فصلِ خوش و روزگارِ آسودہ و دلکش کہ دماغ عالمیاں ازروائحِ معدلتِ خسروانہ معطّر و مشامِ جہانیاں از فوائحِ عدالتِ بادشاہانہ معنبر است - و اسباب خرمی آمادہ - و اسبابِ بے غمی بر روے دولتِ ماکشادہ - و زمانہ ہر دم مژدۂ فتحے بگوشِ بشارت نیوش مے رساند - و سپہر از روے مہر ہر ساعت نویدِ نصرتے بمسامعِ مجامعِ جہانیاں مے افگند - ایلچیءِ سلطنت پناہ عبداللہ خان بدرگاہِ آسماں جاہ رسید - و اقسامِ نفائسِ ہدایا و اصنافِ تحف بنظرِ اشرف گذرانید - و ارسالِ انواعِ کبوترانِ دیوانِ بیگی و نسل و نژادِ کبوترانِ سلطان حسین مرزائ را ضمیمۂ اسبابِ یگانگی و یک جہتی ساخت *

والحق کہ مشاہدۂ کبوترانِ پری پرواز و آمدنِ جوانانِ عشق باز باعثِ مسرتِ خاطرِ اشرف شد - خصوصاً حبیب کہ سرخیلِ عشقبازانِ ماوراءالنہر بلکہ سر دفترِ ہنر پردازانِ دہر ست - عشقبازے است کہ پیش ازانکہ زردۂ بیضہ با سفیدہ پیوندد درمے یابد کہ ایں کبوتر چند چرخ خواہد زد - و قبل ازانکہ مربیءِ طبیعتِ روحِ حیوانی در بیضہ بے مددگارِ بیے روزن در قالبِ کبوتر درآرد مے داند کہ پروازش

تاکجا ست + جالینوسے ست در تشریح کبوتر۔ وافلاطونے ست۔ در ادراکِ ہنر۔ نسبہاے شاخ در شاخِ کبوتراں را بیشتر ازاں میداند که نقیب خاں انسابِ طوائفِ انام + به قل علی چه نسبت تواں کرد که در فنِ خود بوعلی ست + عبداللہ خاں از اندجان و آں حدود طلب نموده بالکل کبوترانِ دیوان بیگی وغیرہ مصحوبِ میر قریش فرستاده۔ معلوم نیست که در ماوراءالنہر دیگر کبوتراں مانده باشد۔ ہمه بسلامت رسیدند + تعریف و توصیفِ آنہا ازاں دور تر ست که حمامهٔ خامه در ہواے آں بال کشاید۔ وطاؤسِ نگارینِ زبان در فضاے آں بجلوه در آید مثنوی

ہر پری پیکرے بجلوهٔ ناز	راست چوں مرغ شوق در پرواز
گرم خو ہمچو مغزِ برنایاں	دور رو ہمچو عقلِ دانایاں
ره نوردانِ آسمان و زمین	دانه چینانِ خوشهٔ پرویں
ہمه گرمِ بلند پروازی	از فلک گوے برده در بازی

الحق تا مرغانِ اولی اجنحه از آشیانهٔ عرش در طیراند۔ مثلِ ایں کبوتراں از کبوترخانهٔ ہیچ عشقبازے نپریده۔ و کبوترانِ نامعے روزگار در ہواے برابریِ ایں کبوترانِ چرخ کناں و معلق زناں بالِ مساوات نمے توانند کشود + اگرچه آں یارِ وفادار بحسبِ ظاہری از شرفِ مجالست و دولتِ خدمت مہجور و محروم ست۔ امّا ہمیشه در ہمه حال بتخصیص زمانِ فرح و انبساط منظورِ نظرِ خورشید

تا شنودہ یادِ آں رکن السلطنۃ بیش مے فرمائیم + و روزے که کبوتران مذکور از نظرِ اشرف مے گذشت - و خاطرِ ملکوت ناظر از مشاہدۂ آنہا منبسط و فرحناک شدہ بود - آں اعتضاد الممالک العظمےٰ و ہمزبانی ہائے او را دریں کار بسیار یاد مے فرمودیم + در خلالِ ایں حال توہمے بخاطرِ پری نژادانِ زیرک نہاد مذکور رسید - بزبانِ بے زبانی التماسِ گذارشِ پیغامہائے خود نمودند - لاجرم ملتمساتِ ہم رقمزدۂ کلکِ جواہر سلک مے شود که جمیع سرداران کبوتر خیل سلامہا و پیغامہا مے رسانند بیت

	ہر که منظور شد سلیماں را چوں نداند زبانِ مرغاں را	

خصوصاً آں پیر سالِ جوان عمل یعنی پرکار پرنگار بے بدل سلام مے که دلہائے اربابِ عشق را بچرخ آرد - بل آرمیدہ خاطرانِ آسودہ دل را در حرکت و بازی آوردہ مے رساند - و ابلاغ مے نماید که چوں قائدِ دولت و اقبال بمقتضائے خلوصِ عقیدت و صفائے طویت بوسیلۂ دعاہائے سحری ترحم بر احوالِ ما نمودہ بمساعدتِ تائیدِ آسمانی بدرگاہِ گیتی پناہ جہانبانی که خدا اساس و قدرشناس ست رسانیدہ غلغلۂ شوقِ جوانی در کاخِ دماغ ایں آرزومند انداختہ زندگانئے تازہ و کامرانئے بے اندازہ مرحمت فرمودہ است ملتمس از ہوا خواہانِ درگاہ و دولت خواہانِ بارگاہ خصوصاً از ان عشق اندیشِ

خداکیش کہ از عمدۂ مریدان و زبدۂ معتقدانِ ایں پادشاہِ عالم پناہ است
آنست کہ بہ رمز و ایماحسنِ طلبے درباب منتسبان خاندانِ ما کنند۔ و
سنگِ تفرقہ در جمعیتِ قبیلۂ جمیلۂ ما نیندازد۔ کہ منتہائے آرزوے
جماعتِ ما آنست کہ بتوفیقِ الٰہی در ملازمتِ حضرتِ ظلِ اللٰہی باظہار
شرائفِ لطائف و ابرازِ انواعِ ہنر و اصنافِ شعبدہ تدارک و تلافئ
عمرِ گذشتۂ خود نمائیم +

دیگر سلالۂ خاندانِ لطافت و نقادۂ دودمانِ دولت رافعِ ملال
و اندُہی یعنی پیر صورت جواں سیرت "سبزکی" کہ دخترِ بے واسطۂ مشہور
فی الاکناف والاطراف المستغنی عن الاوصاف "سرسبز" ست۔ سلامِ
عشقِ التیام مے رساند۔ و مے گوید کہ بعد آرزوے بسیار و
درازئے روزگار بسعادتِ آستاں بوسی مستسعد شدہ زلیخاوار ہواے
جوانی در سر افتادہ است۔ مے خواہد کہ با فرزندان و ابناء در ملازمت
بودہ خدماتِ پسندیدہ کہ مورثِ انشراحِ خاطر و ارتیاحِ باطن و ظاہر
گردد بظہور آرد۔ اگرچہ عمرے بمعشوقی نام برآوردہ بود۔ اما الحمدللہ
کہ آخر بعاشقئ ایں چنیں معشوقے سرفراز گشت + چشم داشت از سائرِ
عاشقان و طالبانِ درگاہ خصوصاً ازآں پیشواے اربابِ طلب
آنست کہ سرِ ارادت در دامنِ صبوری پیچیدہ اجازتِ ہوا و ہوس کہ
در مجلسِ بساطِ انبساطِ ما خلل پذیر باشد ندہد۔ ہماں بہتر کہ بسوزِ
ہجر بسازد و با حالِ ما نہ پردازد +

دیگر سرخیلِ نامور یعنی "کلپتر"، اگرچہ نامِ ماوراء النہریانہ دارد۔ امّا خراسانی نژاد است + وسرخیلِ معتبر "کم پر"، اگرچہ بنام کمپر است امّا سرفرازِ بلند پروازست۔ زبانِ حالِ او بایں بیت مترنم ست۔ **بیت**

ہر کہ سبک بار سبک خیزتر	مرغِ سبک پر بپرد تیزتر

وسرِ نامداران "مشعل کلاں"، کہ در بالا روی از شعلہ کم نیست و بشوقِ آستاں بوسی سرگرم است + وآں بسیرتِ مردم یعنی "سیہ دم"، مگر دودِ دلِ عشقبازان ست کہ درپئے اوست + وآں لعبتے "پرنگار" یعنی مادۂ کنارہ دار، کہ زرہِ پائش یاد از خلخالِ لیلےٰ مے دہد وزنجیرِ جنوں درپائے عشقبازاں مے اندازد۔ وسائر کبوترانِ نامدار خوش سخن نیک رخسار کہ بہ اصالتِ نسب وشرافتِ حسب اتصاف دارند۔ برخے ازآنہا با "پرنگار"، اتفاق دارند۔ وطائفۂ با "سبزکہی"، متفق اند۔ و بالجملہ چوں ہر پرے زبانِ حالِ کبوترانِ فارغ البال ست۔ تمام ایں کہن سالانِ نورسیدہ بہزار زبانِ توقع از انصافِ آں اعتضاد الممالک دارند۔ کہ مادام ما با ابناء وعشائر وتمامِ قبائلِ خود درپیرانہ سر بآستانِ ملک آشیاں کہ بامِ دولت وکاخِ رفعتِ ماست۔ مشرف شدیم۔ ہنرہائے خود نہ نمائیم وشوقہا را در پرواز نیاریم۔ جمعیتِ ما را متفرق نسازند۔ وپروینِ ما را بنات النعش نہ کنند وقبائلِ کبوتراں بتمام استدعائے نمایند کہ اگر کسے بہ نیتِ حج مے رفتہ باشد۔ دعائے ما را

یکبوتران حرم کہ بر گرد کعبہ پرواز دارند نویسد +

دیگر چوں آں اعتماد الخلافہ با مہمان نو در راہ است باید کہ دراں باب کمال اہتمام بتقدیم رساند کہ انشاء اللہ سبحانہ، دریں صورت کبوتران خوب با و مرحمت خواہد شد وحصۂ آں مہمان نواز جوانہائے نو رسیدہ عنایت خواہیم فرمود۔ واگر دراں باب تاخیرے نماید آنچہ آں اعتضاد السلطنت در باب خود خیال کردہ باشد۔ ازاں کمتر باو مرحمت خواہیم فرمود +

بخانخاناں

عزیمت سفر و رخصت پادشاہی و منزل تو چوں فتح قندھار و ٹھٹھہ و غیر آں خجستہ و مبارک باد اخیال نکنند۔ کہ دل دوستدار شما را لحظۂ از احوال خیر مآل ذہول واقع شود۔ اللہ تعالےٰ از عمر و آبرو و بردباری و فراخئ حوصلہ برخوردار گرداناد۔ از دوئے دوستان زن طبیعت کہ نظر بر مقصود خود انداختہ از جدائی آزردہ باشند متالم نشوند۔ و بہ خورسندئ دوستان دوربین مردانہ کہ آبروے دوست و برآمد مہم صاحب را مرہم جراحت طبیعت ہجراں زدہ ساختہ متوسل درگاہ ایزدی اند نفس ناطقۂ گرامی را ہمائی کنند۔ والوشئے بہ طبیعت مرحوم کہ نیک از بد ندانند فرستند + اگرچہ مے دانم۔ کہ بخت بیدار و خود پیش بیں دارند۔ امّا دل محبت گزیں بیتاباً نہ

مے نویسد کہ دریں یورش بکار دارند +

آوّل آنکہ زاریٔ دل و دامنِ شب را چوں غذاءِ ہر روزہ دانستہ تخلف نورزند +

دوم در تخیلِ صحیحِ فتحِ آئندہ و تعقلِ آزادگیٔ حال پاسبانیٔ دل نمودہ نگذارند کہ بہ شادی در آید - کہ دولت و نصرت در کنارِ خاطرِ اندوہگیں مے نہند +

سوم عطوفت را بر غضب والی ساختہ یا اندک چیزے در شورش نیایند +

چہارم جمیع ہمراہان را بفنونِ شتے سرگرم دارند + من کہ سرِ حرف زدنِ کوئین نداشتم محبت بگفتگو در آورد - العاقبۃ بالخیر +

بخانخاناں

چارۂ اندوہ از بیروں مے طلبی و علاجِ آں در دلِ تست داروے درد در پیشِ تست و تو از دیگراں طمع داری - نصیحت گرِ تو خردِ دوربینِ تست و تو دریوزہ گرِ دیگرِ مردم مے تنی - ایں سنگِ ضلالت بپاے طلب آمدہ تیز روانِ عرصۂ ارادت را بسر در آوردہ - شیخ عراقی مے فرمایند - قطعہ

آفتاب اندرونِ خانہ و ما	در بدر مے رویم ذرّہ مثال
گنج در آستین و مے گردیم	گردِ ہر کوے بہرِ یک مثقال

ایں نہ تنہا رہروانِ عرصۂ صحرائے دلکشائے معنی را پیش آمدہ بلکہ گوہ نوردانِ کوہ لوۂ صورت را نیز پیش آمدہ۔ کہ از حالِ خود غافل ماندہ چشمِ طمع در مالِ دیگراں دوختہ اند + خانۂ خود را جاروب نکردہ خیالِ تماشائے کارواں سرا دارند۔ وبموجود قناعت نکردہ حریصِ معدوم اند + اندوختۂ خود را ندیدہ درگرد آوردۂ مردم دل بستہ اند۔ نفسِ امّارہ را کہ راہزنِ دائمی وکیسہ بُرِ قدیمی و دشمنِ جانی است دوستِ صادق انگاشتہ غیر را کہ سعیِ او در نیک وبد اثر ندارد۔ دشمنِ قوی دانستہ با خود بزمِ صلح وبا جہانیاں ہنگامۂ رزم آراستہ اند۔ کجروشی وسرگردا۔ نیئے خود را اگر نیک کارِ ایں شعبِ خانۂ دنیاست) براجرامِ فلکیُ و اجسامِ علوی مے نہد۔ وبرادرانِ بنی نوع خود را معذور مے دارد۔ والا چوں سباع وبہائم درہم آویختہ درریختنِ آبروے دیگراست۔ تا بجوں چہ رسد + حاشا کہ سباع وبہائم از ہزاراں یکے درہم جنسانِ خود ایں ناخوشی کہ آدمی از تیہ رائیُ وسیہ درونی مے کند برخود مے پسندد۔ واگر بر جہانیاں ایں حقیقت ظاہر شدے ہر آئینہ بہ حقدِ دشمنانِ معاملہ نافہم السی (کہ از بے عقلی درگرز و انتقام اند) براحت افتادہ کوششِ بے اثر نکردندے۔ وتہمتِ فاعلی برخود نہادندے۔ وچوں دل رخصتِ ایں مکنونِ تعینی داد۔ کہ از خلوت سرائے خاطر بمعرکۂ قلم وسیاہی و کاغذ درآرد برائے ہدایتِ عالمیاں از نوکر وآقا وفقیر وغنی دوسہ کلمہ مے نویسد+

اوّل سمومِ خطائے کہ برکشت زارِ نوکرِ وزیدہ آنکہ سررشتہ مسکینی و معاملہ فہمی و پیش بینی و خاطرداری و غمخواری کہ در زمانِ کم تعلقی داشت ہنگامِ ہجومِ دنیا و رجوعِ ابنائے روزگار نمے دارد۔ ویکبارگی ورق گردانیدہ (چوں گویم آں نامۂ اعمالِ حسنہ را شُستہ) شروع درستی کردہ توقع دیگر بر کونین تواضع و نیازمندی از جہاں چشم مے دارد۔ تا کار از تبہ رائی بجائے مے رسد کہ حبل المتینِ اخلاص گسستہ مے گردد۔ و با ولی نعمت و صاحبِ خود تغیّرِ روش مے کند۔ چہ در اطوارِ خدمت و چہ در اوضاع چہ در ملا و چہ در خلا۔ تا رفتہ رفتہ بجائے مے رسد۔ کہ بدستِ خود در گردابِ ہلاکت مختفی مے شود + و ہرگاہ نوکر کہ خمارِ احتیاج ہمیشہ در سر دارد۔ بر شحۂ بادۂ خودکامی و شبنمے از اں مست بد گشتہ چہ عربدہ ہا مے نماید۔ اگر صاحب با چندیں اسبابِ مستی سرِ شورش داشتہ باشد چہ دور باشد + ولہذا اگر صاحبان برکشیدہائے خود را بہماں نظرِ خردی کہ در مبادئ احوال دیدہ اند۔ منظور داشتہ نگاہداشتِ اعتبارِ خود نمے فرمایند۔ آں تنگ حوصلہا کہ دربندِ سود و زیانِ خود در معنئ سوداگری حرفِ اخلاص بزبانِ صورت بکار دارند از دیدِ ایں حالت کورِ باطن گشتہ سودِ خود را در زیانِ خود مے انگارند۔ و در اندیشہ ہائے تباہ اُفتادہ پائمالِ حوادث مے گردند۔ وایں کم خردانِ بدمست توقعِ تواضعاتِ بے حسابی از صاحبِ خود داشتہ در گوِ خسران فرو مے مانند۔ تاریخ سوم شہر ذیحجہ در سالِ ہزار نگارش یافت +

بر ظہرِ کتاب کیمیا نوشتہ اند

فرد

کیمیا خواہی زراعت کن کہ خوش گفت آنکہ گفت
زرع ثلثانش زرست و ثلثِ باقی ہم زراست

اے برادر ایں چہ ژاژ است کہ مے خائی؟ آنکہ معدۂ آز را پر گرداند۔ و مسِ وجود را طلائے دہ دہی کند۔ در مرتبۂ قناعت و در رتبۂ صلح کل و در حالت محبتِ کائنات است + و در مذہبِ تحقیق بالغ نظرانِ مکون را راہ نیست تا بمکوناتِ آلودۂ امکان چہ رسد۔ دریں درگاہ صلح کفرست۔ و محبتِ کائنات زندقہ + ازیں جا است کہ گفتہ اند حَسَنَاتُ الْاَبْرَارِ سَیِّاٰتُ الْمُقَرَّبِیْن بخاطرِ ہر جوے نرسد کہ عدمِ توجہ بمکون چہ معنی داشتہ باشد۔ وازیں جا بہاویۂ بطلان اُفتد۔ اے برادرِ بیچارہ ممکن را دریافتِ حضرتِ وجوب از قسمِ محال ست و طلبِ محال امرے است عبث لیکن مسکینِ ممکن کہ بمصاحبتِ نفسِ ناطقہ مشرف شدہ است۔ و علمکِ رسمی واجب والسنتہ۔ اولاً تخلیہ نائل و ثانیاً تحلیۂ فضائل نمودہ بر مراتبِ علمی مے رسد وازانجا از حسن و قبح (کہ اعتبارے بیش نیست) گذشتہ حسنِ صورت و سیرت را کہ دامِ تزویر است) از نظر انداختہ بجلوِ خاطر مستعد گردد۔ و در نزہت گاہِ خاطر تکون و تکون راہم آنجا راہ نیست۔ سبحان اللہ تعالے العظیم۔ نمیقۂ ابوالفضل بن مبارک بہ بلدۂ لاہور ۹۹۶ سنہ ست و تسعین و تسعمائتہ +

اختتامِ انتخابِ تحفۃ العراقین خاقانی

مُبدعِ سخن ومخترعِ معنی حرف سرائے خودستائی خاقانی درستائشِ آبادِ جہان مزّور نوش را بانیش وجراحت را بامرہم ترکیب داوہ تحفۃ العراقین نام نہادہ است۔ اگر عراقیانِ ثنادوست آں را ورنیافتہ بہ تخفگی برداشتہ پرسنش نمایند کو سالارِ ممیزاں وکو جویائے تمیز؟ تادریں باب حرفے چند بمذاقِ نفس الامری گوید کہ شورش جہانِ آسودہ بارنیارد۔ ہماں بہتر کہ من ہم چوں ہمہ مردم کمندِ عشقِ ایں درگردنِ خاطر انداختہ زلّہ بردار باشم۔ وازیں جوارشِ ناگوارش کہ پیشانئے فطرت را داغ وناصیۂ طبیعت را نورِ چراغ است پارۂ درمطاوئے کجکولِ خود (کہ درموطنِ خاص بہ زبانِ مخصوص آں را ابوالحرص مے خوانند) دارد۔ شاید کہ معدۂ آز ایں سیاہ کنندۂ کاغذ وتباہ کنندۂ دل را از سببہ کاری سیری پدید آید۔ واز کتاب بہ مکتوب پرداختہ از نقش بہ نقاش گراید + بارے بہرحال بہ مقتضائے خواہشِ فطرتِ خود کہ آں در معنی از مطالبِ طبیعت ست۔ یا بموجبِ جویائے طبیعت (کہ در لباسِ فطرت تلبیسِ سادہ دلاں میکند) یا بملاحظۂ دیگر ازیں مدحستان آنچہ خوش مے آید یا برائے ضیافتِ طبائعِ معاشرانِ زمانہ درخور باشد۔ برداشتہ ضمیمۂ برداشتہ ہائے دیگر ساخت + الٰہی اورا بخود مشغول داشتہ از کونات کہ چہارسوئے آشوب است باز دار!

اللہ بس وما بقے ہوس

انشائے قائمقام

(۱)

هُوَ اللہ تعالےٰ شانہ

مخدوم مہربان! درباب ایلچیٔ روس و رفتارِ میرزا اسکندر در دارالخلافہ که آصف الدوله و ملک الکتاب مفصّل نوشته بودند حضرتِ سپهر بسطت شاهزادهٔ اعظم افخم روحی فداه آنقدر خوشنودی و رضامندی و خرسندی دارند که بگفتن و نوشتن راست نمی آید۔ الحق بفرزندِ ولی عهدِ مرحومِ مغفور هیچ کس بیش ازیں مرد پاسِ حقوق را نداشت حتی شاهزادهٔ اعظم روحی فداه از مردمِ ایرانِ خود هائی بل نوکرهائے یک قران نمک خورده و بیست سال دست پروردهٔ ولی عهدِ مرحوم ایں طور حق گذاری ندیدند۔ آفریں بر میرزا اسکندر! صد هزار هزار آفریں! خدا او را توفیق بدهد۔ اگر خواهم رضامندیٔ خود را از و شرح و تفصیل دهم دریں کاغذهائے کوچکِ مختصر نمی گنجد۔ و در دارالخلافه طهران هرجا نشسته بود از شاهزادهٔ اعظم روحی فداه غیرت کشیده و خوب گفته و تعصب کرده۔

تعجب دارم که پارسال آں همه زحمتها را در راهِ خراسان کشید و هیچ طور خوشی براو در ارضِ اقدس نگذشت۔ و پول و مال که در خراسان وجود ندارد۔ و اسپ که ارمغانِ اینجاست هم درست باو نرسیده بود طورے خوش برنگشت۔ و در طهران هم جنجال و معرکهٔ مهمان داریٔ او و تعارفِ درستے باو نتوانستم بکنم۔ روزے هم که رفت از من بقهر و طرح رفت۔ و بسر و جانِ عزیزِ شما قسم

من ہرگز گمان نمے بردم کہ ایں طور با خوبی از و بہ بینم۔ بلکہ ہرگاہ سایر اہلِ روزگار بودند بایست مترصد ہزار ناملایم و تلافی از جانبِ او باشم۔ خدائے تعالےٰ چگونہ او را خوش ذات و نیک احوال و خجستہ خلق آفریدہ۔ من کہ دست رس ندارم از و اظہار امتنان کنم یا عذر خجالت بخواہم۔ التماس دارم کہ شما او را بخواہید در شبے خلوت۔ و اوقاتِ خود را صرفِ عذر خواہی از جانبِ من و اظہارِ ممنونی از جانبِ شاہزادہ اعظم بفرمائید۔ و ہمچنیں سرکار وزیر مختار کہ جائے خود دارند بطریقِ اولے بایست از قولِ شاہزادہ بایشاں گفت و گو کنید و انشاء اللہ تعالیٰ بیش از پیش درین فکر باشید۔ کہ حضرت امیر اطوار اعظم افخم مثلِ ولی عہدِ مرحوم مغفور بل زیادہ از آں در مقامِ محبت و تربیت ایشاں باشند۔ والسلام ۔

(۲)

ھو اللہ تعالےٰ شانہٗ

دوست مہربان! (ایام لنواک لا تسئل کیف مضت)

کاغذہائے خودم و میرزا علی نقی و حاجی محمد ہر سہ را ہمہ را دیدم و خواندم و شکر و حمدِ جنابِ اقدسِ الٰہی را بجا رساندم کہ بحمد اللہ در بابِ آں ملفوفہ ملہم شدہ اید و بسیار بسیار بجا و سزا الآن افتادہ۔ صد ہزاراں آفریں مخدوم امجد اسعد ہم جوابہائے دار الخلافہ را خیلے خیلے خوب نوشتہ بودند۔ خلاق اللہ خفش کہ سرِ قولِ ناصر آشکارہ و ظاہر گردید ؎

در دستِ خردمند نگارد ہمہ حکمت جز ژاژ نخاید در دستِ تبہ کار

حق این است کہ ایلچی ہم حقوقِ محبتہاے ولی عہدِ مرحوم مغفور را بسیار بسیار خوب بجا آورد و در ہمہ عالم مشہور و منتشر گردید کہ دولتِ روس دوستی و دشمنی اعلےٰ درجہ کمال را دارند دشمنئ شان سمِ قاتل است و زہرِ ہلاہل و دوستئ شان براء الساعۃ و تریاقِ سودمند +

البتہ شنیدہ اید کہ رائے مبارکِ شاہنشاہی بشاہزادۂ اعظم روحی فداہ قرار گرفت و رفتنِ وزیرِ خارجہ را موقوف فرمودند۔ و مرا احضار کردہ اند۔ اگرچہ من از کاغذ مژدگانی کہ ایلچی بہ امیر نظام نوشتہ بود۔ و خاطر جمعیہا کہ شما نوشتہ بودید منتہاے دلگرمی دارم وما توفیقی الا باللہ۔ امّا چوں مخدومی امجد اسعد مثلِ من ہزار گرفتاری دارند شما کہ بحسنِ اہتمام باطل السحرِ مشغلہ و گرفتاریہا ہستید و بامتحان رسیدہ یاد آور و محصلی میکنم کہ ایشان را در محلّے خلوت بنشانید و آنچہ براے رفتنِ ایلچئ ما و مہلتِ کرور صلاح دانید یک دل و یک رائے شوید و در فکر باشید کہ ایلچی را انشاءاللہ تعالےٰ باین غیرت بیاورید کہ ایلچئ ما برود و از خود ساعی در خدمت امپراطور بشود کہ حقوقِ ولیعہدِ مرحوم را در بابِ فرزندِ ارشدِ او بجا بیارند۔ و دوامِ دوستی و حسنِ عہدِ پدر فرزندی را بمرتبۂ کمال رسانند و قرارے بشود کہ تا رسیدنِ خبرِ ایلچئ ما از آنجا مطلقاً مطالبہ در اینجا نشود نامہ ہا را ہم بفرستید تجدید شود۔ امّا باسلیقہ +

(۳)

ہو اللہ تعالیٰ شانہٗ

برادرِ عزیز! الحمدللہ کار سرخس بوضعے کہ فرمایشِ ہمایون شاہنشاہی

شده بود صورتِ انجام یافت - و مالِ فراوان بدستِ سپاه آمده - سرباز و سواره و توپچی و تفنگچی همه گرانبار و برخوردار شدند - البتّه دو هزار اسپ ترکمانی که مثل آں هرگز بدار الخلافه نیامده است بغارت رفت - با صد و پنجاه هزار گوسفند و شترِ فراواں به ساماں و نذره و الاچیق و اولاقیش و سایر اسباب نقره و شالِ ترمه و لبوسِ زنانه و مالِ تاجرها که بتاخت آورده بودند الحمد لله انتقام بعمل آمد و وبازبه تاخت آوردیم - و آنها که اسیرِ باهار امیبردند - خدارا شکر، همه را اسیرِ خود دیدیم - وگونا به بینیم ؎

عالم بیک قرار نمانده است عالم است +

چوں همه قشونها خصوصاً پیاده آدر باشجان که سه سال که از خانه دور و با توپ و تفنگ و شمخال نزدیک ؎ بیچاره خاربخورد و بار میبرد +

ازاں همه قلعه که از یزد تا سرخس کشوده شد هیچ بهره و کسب نبرده همه از منِ بے گناه باین جهت آزرده بودند - خدا را شکر که بچنیں کسبے وافر و نصیبے وافی رسیدند - و همّتِ ولیعهدی روحی فداه مقتضی شد که ازاں همه مالِ فراواں یک پرِ کاه توقع نفرمودند + هزار مالِ متجاوز که ۳۰۰ شتر و ۶۶۶ اسپ و یابوست بسالورهائے سرحش بخشید - که قیشونِ نهرو خانوارِ آنهارا بارضِ اقدس برد - و باقی کلّاً نصیب و کسبِ سپاه بود الّا آنچه درمیانِ زنها بود که هیچ کس بے پردگی نکرد - قرب هزار بار بسته و چهار صد و پانصد گوله بارِ پشته در دستِ سر خیمها ماند که بمشهد بردند - و بازاغلبِ آنها صاحبِ اوضاع بضاعت معقول دارند - امّا بعضے هم بسیار فقیر شدند

کہ باید این زمستان را بنان دستی تا بہار برسند ۔

تخمیناً ہفت ہزار اسیر بصاحب درار دو مانده بود کہ دیروز حکم شد ہمہ را جمع کردند ۔ بہ شتر ہاے کاروانی گندم نشانند و دستخط ہمراه فرمودند ۔ کہ تسلیم سرکار مجتہد و اخوی میرزا موسیٰ خاں شود و از آنجا بصاحبہا شان برسانند ۔

بالفعل اگر مجال توقف خراسان باشد ہرات خوب نزدیک است و یار محمد خاں وزیر شاه پسند خاں امیر ہر دو در مشہد اند ۔

آدم باور گنج و بخارا برود معین بر آنکہ اسیر انرا رد بکنند نکہ ایل شدند ۔ کد خدایان طرین و آخال با پیشکش وارد شدند ۔ و قرار شد کہ الامان فے موقوف باشد ۔ و نوکر سواره ہنگام احضار بدہند ۔ ہرچہ ترکمان در مرو باشد کلاً فرار کردند تا چہار جو یک نفر باقی نیست قاع صفصف است در باب حضرت قلی خاں علیحده نوشتہ ام ۔ خدمت خداوندگاری عرض کنم ۔ والسلام ۔

(۴)

بہ امپراطور ناپلیون بوناپارٹ

الملک للہ تعالیٰ شانہ و مبارک سلطانہ

حمد و سپاس وافر خداوند قادرے را سزا است کہ ملیک بے شریک و حدیل است ۔ لا خلف فی قولہ و لا تبدیل ۔ حکیم دانا علیم توانا نعم المولیٰ و نعم الوکیل ۔ و درود بیحد و مر زمرهٔ پیغمبران و رسولان را کہ سفراے امین

و رہنماے شرایعِ مبین و باعلانِ آیاتِ سابقہ و لاحقہ و اقوال و مواعیدِ صادقہ پیروانِ روشن روانِ و مقتضیانِ پاک ضمیرِ صافی جناں نظام بخشِ مناظم و مصالحِ دنیا و دین اند - و بعد لآلیِ متلالیِ ثنا کہ از درجِ منطقِ صدق و صفا زیورِ منطقۂ یکجہتی و ولا آمد - و جواہرِ زواہرِ دعا کہ از عقدِ ثریاے ریب و ریا شاہدِ اجابت را زیبِ حمایل شاید نثارِ انجمنِ انجم خدم خسرو دریا دل ابر کرم خدیوِ قمر عزم مہرِ ہمم اسکندر شکوہ سلیمان حشم موسیٰ دست عیسیٰ دم پادشاہِ کُلّ جاہِ معظّم شہریارِ کامگارِ مکرّم برادرِ افخم اکرم امپراطورِ اعظم حکمدارِ ممالکِ فرانسہ و ایطالیا (کہ تا فلک را دوار و زمیں را قرار است دورانِ جاہش برقرار و بنیانِ گاہش استوار باد) ساختہ مکشوف راے عقدہ کشایش کہ کاشفِ رموزِ یکجہتیِ دولت میدارد - کہ چوں از بدایتِ نوبہارِ یکجہتی و داد ملزومِ ضمیرِ محبت تخمیر کہ گلشنِ دوستی و روضۂ الفت را خجستہ رضوانے بے نظیر است داشتہ ایم کہ گلبنِ مواحدت و یگانگی را پیوستہ باآبیاریِ خامہ از انہارِ جداول و سطورِ نامہ سیراب و ریان و از ہر سو عندلیب آسا بیانِ حضرتین علّیتین را بالحانِ صدقِ گفتار و مواثیق نوا ساز و نغمہ خواں سازیم +

دریں وقت کہ عالیشان رفیع مکان عمدۃ الاعیان موسیٰ طولنبر از یں حضرتِ سپہر بسطت عازمِ آں درگاہِ جہاں پناہ بود داے مقتضاے دوستی و اتحاد را لازم افتاد کہ از تحریرِ ایل نامۂ سعادت ختامہ عارضِ یگانگی را زیورِ تازہ آوردہ مشیدِ ارکانِ موالات و مصافات گردیم تفاصیلِ

مطالب و مہام وگذارش مقاصد و مرام از قرارے است کہ عالیجاہ
فطانت و متانت انتباہ عمدۃ الاکابر جنرال غاردان خان بداں حضرت سپہر
نشان معروض داشتہ و امنائے ایں دولت علیہ باولیائے آں شوکت
بہیّہ نگاشتہ اند بہرچہ رائے مہر ضیائے حضرت امپراطوری اقتضا نماید۔
عین صواب است۔ شرط رسم یکجہتی ایں و طریقہ حسن مواحدت و دوستی
چنین است کہ پیوستہ از ترقیم مکاتبات و مراسلات مؤالفت آیات قوانین
محبت و الفت از ہر دو جانب بہ پیغامات مصادقت مشید ساز د و انجام
مقاصد و مطالب نیکوتر از آغاز باشد۔ چوں لازم است کہ خدمتگذاریے
سرکردگاں را نشان سازیم موسے فاو بہ ہم کمال خدمت نمودہ است
ایّام سلطنت و شوکت بر وفق مرام دوستان بر دوام و مدام باد! والسلام +

تذکرۂ دولت شاہ سمرقندی

ذکرِ فخر الافاضل استاد منوچہری شصت گلہ نوراللہ مرقدہٗ

منوچہری در زمانِ دولتِ سلطانِ سلطان محمود غزنوی بودے۔ واو را از شعرائے سلطانِ محمود شمردہ اند۔ شاعرے ملایم گوے متین سخن است۔ واو شاگردِ استادِ ابوالفتح سنجری است واز اقرانِ ملک الکلام عنصری بودہ۔ و اشعارِ او مقبولِ طبعِ فضلا ست۔ و دیوانِ او در ایران زمین معروف و مشہور است۔ بغایت متمول و صاحب مال بود و بہ شصت گلہ ازاں شہرہ شدہ و جمیعِ اموال او را بہ سببِ شعر و شاعری حاصل شدہ۔

استاد عنصری شعرِ او را بسیار معتقد است و مربئ او بودہ۔ و او را در مدحِ استادِ عنصری قصایدِ غراست وازاں جملہ قصیدۂ مے گوید و خطاب بہ شمع مے کند بر طریقِ لغز و تخلص بمدحِ استادِ عنصری مے نماید۔ چند بیت ازاں قصیدہ وارد مے گردد۔

قصیدہ

اے نہادہ بر میانِ فرقِ جان خویشتن	جسمِ ما زندہ بجان و جانِ تو زندہ بہ تن

گر نہ چون کنی چرا پیدا نہ گردی جز بہ شب
ورنہ عاشق چرا گیری ہمے بر خویشتن

کوکبی آرے ولیکن آسمانِ تست موم
عاشقی آرے ولیکن ہست معشوقت لگن

پیرہن در زیرِ تن داری و پوشد ہر کسے
پیرہن بر تن تو تن پوشی ہمے بر پیرہن

گر بمیری آتش اندر تو رسد زندہ شوی
چون شوی بیمار خوشتر گردی از گردن زدن

تا ہمے خندی ہمے گریی و این بس نادرست
ہم تو معشوقی و ہم تو عاشقی بر خویشتن

بشگفی بے نوبہار و پژمری بے مہرگان
بگریی بے دیدگان و باز خندی بے دہن

تو مرا مانی بعینہ من ترا مانم ہمے
دشمنِ خویشیم ہر دو دوستدارِ انجمن

خویشتن سوزیم ہر دو بر مرادِ دوستان
دوستان در راحتند از ما و ما اندر حزن

ہر دو گریانیم و ہر دو زرد و ہر دو در گداز
ہر دو سوزانیم و ہر دو فرد و ہر دو ممتحن

آنچہ من در دل نہادم بر سرت بینم ہمے
آنچہ تو بر سر نہادی در دلم دارد وطن

روے تو چون شنبلید بر شگفتہ بامداد
وانِ من چون شنبلیدِ ناشگفتہ در چمن

از فراقِ روے تو گشتم عدوِ آفتاب
وز فراقِ تو شبِ تاری شدستم مفتتن

من دگر یارانِ خود را آزمودم خاص و عام
نے طلبگاری ز یک تن نے وفا اندر دو تن

رازدارِ من توئی اے شمع یارِ من توئی
غمگسارِ من توئی من آنِ تو تو آنِ من

تو ہمے تابی چو نور و من ہمے خوانم بہ جہر
ہر شبے تا روز دیوانِ ابوالقاسم حسن

اوستادِ اوستادانِ زمانہ عنصری
عنصرِ دین و دلش بے عیب و بے غش و فتن

شعرِ او چون فضلِ او ہم بے تکلف ہم بدیع
فضلِ او چون شعرِ او ہم نازنین و ہم حسن

زین فزون تر شاعری دعوے بود لاف و گزاف
این حکیمان دگر یک فن و او بسیار فن

در زغن ہرگز نباشد فنِ اسپ راہوار
گرچہ باشد چون صہیلِ اسپ آوازِ زغن

تا ہمے خوانی تو اشعارش ہمے خائی شکر	تا ہمے بوئی تو اشعارش ہمے بوئی سمن

الحق ایں قصیدہ بر متانتِ طبع و سخنوریئے او گواہِ عدل است والسلام ؀

ذکرِ مقتدائے عارفاں مولانا جلال الدین رومی قدس اللہ سرہ العزیز

وہو محمد بن الحسن البلخی البکری۔ نسبِ شریفِ او با امیر المومنین ابوبکر الصدیق رضی اللہ عنہ مے رسد۔ پیشوائے محققانِ عالم و مقبولِ خواص وعوامِ امم است۔ دلِ پاکِ او مخزنِ اسرارِ الٰہی و خاطرِ فیاضِ او مہبطِ انوارِ نامتناہی بودہ۔ طریقت و مشربِ او تشنگانِ وادیئے طلب را بزلالِ عرفان سیراب ساختہ۔ سیرت و مذہبِ او سرگشتگانِ تیہِ جہالت را بہ سرحدِ ایقان راہبری نمودہ۔ در تحصیلِ علومِ یقینی عالمِ ربانی و در مراتبِ توحید و تحقیق سالکِ صمدانی است۔ رموز و اشاراتِ غیب را بہ شیوۂ سخن گستری بیان کردہ۔ و طریقِ عین الیقین را بہ واسطۂ علم الیقین بہ عیاں رسانیدہ۔ **بیت**

موج چوں بر موج زد آں بحرِ زخار از شرف

لولوے منظوم بر ساحل فگند از ہر طرف

زبانِ قلم از تحریرِ کمالِ او عاجز و قاصر است۔ در ہمہ مذہبہا ستودہ و نزدِ ہمہ طائفہ ہا مقبول بودہ ؀

اصلِ مولانا از بلخ است و پدرِ او مولانا بہاء الدین ولد سرخیلِ علمائے بلخ بودہ و در روزگار سلطان محمد خوارزم شاہ بودہ و حشمت و عظمتِ

تمام یافتہ۔ و باوجودِ عالمِ ظاہر در تصوف سخن گفتہ۔ واہلِ بلخ آورا عظیم معتقد بودند۔ و ہرگاہ کہ وعظ گفتے در پائے منبرِ او از خواص و عوام مجلسے عظیم منعقد شدے۔ سلطان محمد برو حسد برد۔ و بہ معاداتِ مولانا مشغول گشت۔ مولانا بہاء الدین ولد از سلطان رنجیدہ شد۔ و اصحاب و اہل و عیال را ہمراہ برداشتہ از بلخ بیروں شد و قسم یاد کرد کہ تا سلطان محمد خوارزم شاہ بادشاہ باشد بہ بلخ و خراسان نیاید۔ و از اصحاب او با فرزنداں و متعلقاں جماعتے کثیر ہمراہ مولانا بہاء الدین ولد عزیمتِ حج نمودند۔ و در اثنائے آں سفر چوں بہ نیشاپور رسیدند۔ شیخ فرید الدین عطار قدس اللہ روحہ بدیدنِ مولانا بہاء الدین آمد۔ در آں وقت مولانا جلال الدین کوچک بود۔ شیخ عطار کتاب اسرار نامہ را بہ ہدیہ بہ مولانا جلال الدین داد و مولانا بہاء الدین را گفت "زود باشد کہ ایں پسرِ تو آتش در سوختگانِ عالم زند"

واز نیشاپور عزیمتِ بیت اللہ الحرام نمودند۔ و بہ ہر شہر و ولایت کہ مولانا بہاء الدین ولد رسیدے اکابر مقدم او را عزیز و مکرم داشتندے و ازو استفادۂ علوم ظاہری و باطنی نمودندے و بعد از سفرِ حجاز عزیمتِ دیارِ شام و زیارتِ انبیاء علیہم السلام نمودند۔

و بعد از چند سال بہ سیاحت بہ طرفِ روم افتادند و در اوائلِ حال مولانا جلال الدین و پدرش مرید سید برہان الدین محقق ترمذی بودہ اند۔ و سید مردے بزرگ و اہلِ باطن است۔ و در سفرِ شام و حجاز با مولانا بہاء الدین مصاحب بودہ۔ و در شام بہ جوارِ رحمتِ ایزدی انتقال کردہ۔ و در وقتِ

رحیل مولانا را وصیت کرد و گفت کہ "کشادِ کارِ شما در روم خواہد بود" ۔

و در روزگارِ سلطان علاءالدین کیقباد مولانا بہاءالدین ولد و اصحاب بہ روم رفتند و اہلِ روم بغایت معتقد و مرید ایشاں شدند۔ و سلطان علاءالدین نیز با امرا و فرزنداں ارادت ظاہر ساخت ۔ و از جملۂ بلادِ روم مولانا بہاءالدین ولد شہرِ قونیہ را اختیار کرد۔ و بہ وعظ و افادہ مشغول بودے و سلطان علاءالدین ادرار و انعام درحقِ مولانا بتقدیم رسانیدے و مولانا را احترامے زائدالوصف دست داد۔ چنانکہ مولانا سلطان ولد در رسالۂ نظم کہ در تاریخِ پدر و جدِ خود نوشتہ مے فرماید۔

مثنوی

چوں بہاءِ ولد بہ روم رسید شد مریدش علاءِ دیں سلطاں	حرمت انا غنیا ے روم بدید نہ ہمیں شاہ جملۂ ایشاں

و مولانا بہاءالدین ولد چند سال در روم بہ علم و افادہ و پیشوائیِ علماے روزگار گزرانید۔ و در شہورِ سنۃ احدے و ثلثین و ستمائیہ بہ جوارِ رحمتِ ایزدی انتقال کرد۔ و بہ طریقِ ارث و وصیت مولانا جلال الدین پیشواے اصحاب و جانشینِ پدر شد۔ و سلطان ولد دریں باب گوید۔

مثنوی

چوں بہاءِ ولد زمانِ حیات جاں بہ جاں بخشِ خویشتن بسپرد ہیچ کس در جہاں نداد نشاں	بسر آورد در رہِ حسنات رخت ازیں کہنہ دیر بیروں بُرد کہ بروں شد جنازۂ زاں ساں

چوں بہار زیں جہاں ملال آورد	دولتش روے درجلال آورد

وعلم وکمال وعظمت واقبالِ مولانا جلال الدین اضعافِ مراتبِ پدر شد۔ چنیں گویند کہ چہار صد طالب علم بہ درسِ مولانا حاضر شدندے و سلطانِ روم را اعتقادے بلیغ درحقِ مولانا جلال الدین بودے۔ در اثنائے ایں حال دردِ طلب دامنگیرِ مولانا شد۔ از علمِ ظاہر حضورے نیافت۔ ومیخواست کہ بواسطۂ خود را از قیدِ صورت بہ سرحدِ معنی رساند و چند صاحب کمال را مولانا در روم دریافتہ بود مثل شیخ الشیوخ صلاح الدین زرکوب قدس اللہ روحہ کہ خرقۂ او بہ چند واسطہ بہ شیخ ضیاء الدین ابو نجیب سہروردی مے رسد۔ و بہ ابن اخی ترک کہ از ابدال و اوتاد بودہ۔ و در آخر دستِ ارادت در دامنِ تربیتِ شیخ العارف المحقق چلپی حسام الدین قونیوی زد۔ و مرید او شد۔ و مولانا کتابِ مثنوی را بہ اشارتِ چلپی حسام الدین مے گوید +

من المثنوی المعنوی

اے ضیاء الحق حسام الدین بیار	ایں سوم دفتر کہ سنت شد سہ بار
مدتے ایں مثنوی تاخیر شد	مہلتے بایست تا خوں شیر شد

بعد از مدتے شیخ شمس الدین تبریزی قدس سرہ العزیز بہ سرِ وقتِ مولانا رسید +

اما حالاتِ شیخ شمس الدین آن است کہ پسرِ خاوند جلال الدین بودہ کہ از نژادِ کیا بزرگ امید است کہ داعئے اسمٰعیلیاں بود۔ خاوند جلال الدین از کیشِ آبا و اجدادِ خود ابا نمودہ دفترہا و رسائلِ الحاد را بسوخت۔ شعارِ

اسلام در قلاع و بلاد ملاحدہ ظاہر ساخت - و شیخ شمس الدین را بخواندن علم و ادب نہانی بہ تبریز فرستاد - و او مدتے در تبریز بہ علم و ادب مشغول بودہ - اما صاحبِ نظم سلسلۃ الذہب آوردہ کہ شیخ شمس الدین را آنکہ مے گویند کہ فرزندِ خاوند جلال الدین کہ موسوم است بہ نومسلمان غلط است و او پسرِ بزازے است از شہرِ تبریز - و بعضے گفتہ اند - اصلِ او از خراسان است از ولایتِ بازرو پدرِ او بہ تجارت بہ تبریز افتاد و شیخ شمس الدین در تبریز متولد شد - و بندہ مے گوید از ہر کجا باشد گو باش - کار بہ معنی دارد نہ بہ صورت - ذوق در آشنائیے عالمِ ارواح است نہ در تولدِ اشباح ۔

بیت

آں کس کہ ز شہر آشنائیست	داند کہ متاعِ ما کجائیست

القصہ چوں شیخ شمس الدین در علمِ ظاہر ماہر شد - ذوقِ سلوک و دردِ طلب چوں قابلیتِ اصلی داشت دامن گیرِ او شد - مریدِ شیخ الشیوخ العارف رکن الدین السنجابی رحمۃ اللہ شدہ و در معرفت و ریاضت و سلوک مقامِ عالی یافت و شیخ را در حقِ او اعتقاد و اہتمامے زیادہ از وصف دست داد - اما نسبِ شیخ رکن الدین بہ شیخ الاسلام ضیاء الدین ابوالنجیب سہروردی قدس اللہ سرہ العزیز مے رسد و او مریدِ شیخ احمد غزالی است - و او مریدِ شیخ ابوبکر نساج و او مریدِ شیخ ابوالقاسم گرگانی و او مریدِ شیخ ابوعثمان مغربی و او مریدِ شیخ ابوعلی کاتب و او مریدِ شیخ ابوعلی رودباری و او مریدِ شیخ و سید الطائفہ ابوالقاسم جنید بغدادی است - و او مریدِ خالِ خود شیخ سری

بن مفلس السقطی و او مرید شیخ ابو محفوظ معروف کرخی است۔ قدس اللہ ارواحہم
و از شیخ معروف سلسلہ دو شق مے شود یکے بہ امام ہمام علی بن موسے الرضا
رضی اللہ عنہما مے رسد و از و پدر بپدر تا بہ حضرت مصطفےٰ صلعم مے رسد۔
و شقِ دیگر آنکہ شیخ معروف مرید ابی سلمان داؤد طائی است۔ و او مرید
حبیبِ عجمی است۔ و او مرید شیخ حسنِ بصری و او مرید امیر المومنین و
امام المتقین اسد اللہ الغالب علی بن ابی طالب است کرّم اللہ وجہہ و
رضی اللہ تعالےٰ عنہم اجمعین۔ بیت

چوں جوے بہ چشمۂ ولایت برسید	ایں سلسلۂ فقر بہ غایت برسید

آمدیم بہ سرِ سخنِ شیخ شمس الدین تبریزی۔ روزے شیخ رکن الدین سنجابی
شیخ شمس الدین را گفت کہ ترا مے باید رفت بروم و در روم سوختہ ایست
آتش در نہادِ او مے باید زد۔ و شمس باشارتِ پیر روے بروم نہاد۔ و در
شہرِ قونیہ دید کہ مولانا بر استرے نشستہ و جمعے موالی در رکاب او رواں از
مدرسہ بخانہ میرود۔ شیخ شمس الدین از روئے فراست مطلوب را دید بلکہ
محبوب را دریافت۔ و در عنانِ مولانا رواں شد و سوال کرد کہ غرض از مجاہدت
و ریاضت و تکرار و دانستنِ علم چیست۔ مولانا گفت روشِ سنت و آداب
شریعت۔ شمس گفت اینہا ہمہ از روئے ظاہر است۔ مولانا گفت ورائے
ایں چیست۔ شمس گفت علم آنست کہ بمعلوم رسی۔ و از دیوانِ سنائی ایں
بیت برخواند۔ بیت

علم کز تو ترا نہ بستاند	جہل ازاں علم بہ بود بسیار

مولانا ازیں سخن متحیر شد۔ وپیشِ آں بزرگ افتاد۔ واز تکرارِ درس و افادہ باز ماند۔ وہموارہ شیخ شمس الدین را طلب کردے۔ وبا او صحبت داشتے۔ وتنہا با او بہ صحرا رفتے۔ شور وغوغا از موالی واصحاب برآمد۔ کہ سروپا برہنہ مبتدعے آمدہ وپیشوائے مسلمانان را از راہ مے بردو ہموارہ ایں تشنیع زدندے۔ وشیخ شمس الدین از مولانا بنہانی بہ جانبِ تبریز گریخت۔ ومولانا را سوزِ اشتیاقِ آں قطبِ دایرۂ محبت در درون شعلہ زد۔ وبے طاقت شد وبہ طرفِ تبریز آمد۔ باز شیخ شمس الدین را ہمراہ بروم برد۔ ومدتِ دیگر روزگار در صحبتِ او گزرانید۔ باز مریدان واصحابِ مولانا بمعاداتِ شیخ شمس الدین مشغول شدند۔ ضرورۃً شیخ شمس الدین ایں نوبت عزیمتِ شام نمود۔ ودو سال شیخ شمس الدین در نواحئ شام بود ودر آرزوے او مولانا مے سوخت وقوالاں را مے فرمود تا سرودِ عاشقانہ مے گفتند۔ وشب وروز بسماع مشغول بود۔ واکثر غزلیات کہ در دیوانِ مولانا مسطور است در فراقِ شمس الدین گفتہ است۔ وگویند در خانۂ مولانا ستونے بود۔ چوں غرقِ بحرِ محبت شدے دست در آں ستون زدے۔ وبہ چرخ آمدے۔ واشعارِ پرشور مے گفتے۔ ومردم آں اشعار مے نوشتند۔ وحالاتِ مولانا طولے دارد۔ وایں کتاب تحملِ تحریرِ آں حالات نمے آرد۔ ہر کس را ذوق دانستنِ حالاتِ مولانا باشد رجوع برسالۂ ولدنامہ نماید کہ جمیع ایں حالات در آں رسالہ مندرج است ٭ ودیوانِ اشعارِ مولانا سی ہزار بیت باشد ومثنوی را چہل وہشت ہزار بیت گفتہ اند۔ وبعضے زیادہ

و بعضے کم گفته اند ؎

و از معارفِ مولاناست بنامِ شمس الدین این غزل ۔

غزل

آنانکه بسر در طلبِ کعبه دویدند — چوں عاقبت الامر به مقصود رسیدند

از سنگ یکے خانۂ اعلاءِ مکرم — اندر وسطِ وادیئے بے زرع بدیدند

رفتند درو تاکه به بینند خدا را — بسیار بجستند و خدا را نه بدیدند

چوں معتکفِ خانه شدند از سرِ مستی — ناگاه خطابے ہم از آں خانه شنیدند

کاے خانه پرستاں چه پرستید گل و سنگ — آں خانه پرستید که خاصاں طلبیدند

آں خانۂ دل خانۂ حق واحدِ مطلق — خوش وقت کسانیکه دراں خانه خزیدند

خوش وقت کسانیکه چو شمس الحق تبریز — در خانه نشستند و بیاباں نه بریدند

وقال مولانا قدس اللہ تعالیٰ سره فی المثنوی المعنوی فی معرفة الروح

خود عزیزے در جہاں چوں شمس نیست — شمسِ جاں باقیست او را امس نیست

شمس در خارج اگرچه ہست فرد — مثلِ او ہم مے تواں تصویر کرد

در تصوّرِ ذاتِ او را گنج کو — تا در آید در تصوّر مثلِ او

من چه گویم یک رگم ہشیار نیست — شرحِ آں یارے که او را یار نیست

شمسِ جاں کز خارج آمد در اثیر — نبودش در ذہن و در خارج نظیر

وارہند ارواح ہر شب زیں قفس — فارغاں نے حاکم و محکوم کس

رفته در صحرائے بیچوں جانِ شاں — روحِ شاں آسوده و ابدانِ شاں

جاں ہمہ روز از لگد کوبِ خیال / وز زیان و سود وز خوفِ زوال

نہ صفائے ماندش نے لطف و فر / نے بسوئے آسماں راہِ سفر

جانِ ایشاں بستہ اندر آب و گل / چوں رہند از آب و گلہا شاد دل

در ہوائے مہرِ او رخشاں شوند / ہمچو قرصِ بدر بے نقصاں شوند

روحِ صافی بستۂ ابداں شدہ / آبِ صافی در گلے پنہاں شدہ

مرغ کو کاندر قفس زندانیست / مے نجوید رستن از نادانیست

روحہائے کز قفسہا رستہ اند / انبیا شاں رہبرِ شایستہ اند

واں بزرگاں ایں نگفتند از گزاف / چشمِ پاکاں روشن افتادست صاف

گفتِ شان و نقشِ شان و نفسِ شان / جملہ روحِ مطلق است و بے نشاں

زیر و بالا پیش و پس وصفِ تن است / بے جہتہا ذاتِ جانِ روشن است

وفاتِ مولانا در شہرِ قونیہ بود در شہورِ سنہ احدے و ستین و ستمائیہ و مرقدِ مبارکِ مولانا قدس اللہ سرہ العزیز در قونیہ است۔ و سنِ مبارکش شصت و نہ سال بودہ +

و بعد از وفاتِ مولانا سلطان ولد کہ خلف الصدقِ مولانا بودہ بر جائے پدر نشست + و سلطان ولد نیز عارف و محقق و عالم بودہ است۔ کتابِ ولد نامہ بدو منسوب است و مشہور است +

و دریں روزگار رونقِ صومعہ و خانقاہِ مولانا درجۂ اعلےٰ دارد۔ و مقصدِ زوار است۔ و بر سرِ روضۂ مبارکِ مولانا علے الدوام سفرۂ مہیا و فرشہا و روشنائیہا مرتب است۔ و اوقافِ بسیار براں بقعہ سلاطینِ

روم مقرر داشتہ اند۔

و قبرِ حضرت شیخ شمس الدین تبریزی ہم در قونیہ است۔ و وفاتِ او بعد از رحلتِ مولانا بودہ است۔

و بعضے گویند کہ چوں مولانا را جذبہ پیدا شد و ترکِ درس و افادہ نمود۔ مردمِ قونیہ آں حال را تصور کردند کہ از سببِ شیخ شمس الدین است۔ بہ شیخ شمس الدین دشمن گشتند۔ فرزندے از فرزندانِ مولانا را براں داشتند کہ دیوارے را بر شمس الدین انداخت۔ و او را ہلاک ساخت۔ اما ایں قول را در ہیچ نسخہ و تاریخ کہ براں اعتمادے باشد ندیدہ ام۔ بلکہ از درویشان و مسافراں شنیدہ ام۔ لاشک اعتماد را نشاید۔

و آنچہ عارفِ جامی در کتابِ نفحات الانس مے گوید این است کہ شیخ شمس الدین تبریزی با مولانا قدس سرہ العزیز صحبتے خاص داشتہ کہ جماعتے بے باک با یکے از فرزندانِ مولانا کمیں کردہ اند۔ و یکے از آنہا اشارتے بشیخ شمس الدین کردہ۔ حضرت شیخ شمس الدین بہ مولانا گفتہ کہ مرا بہ کشتن مے طلبند۔ و بیروں رفت۔ و ازاں بے باکاں یکے زخمے بر تنِ شیخ زد و او نعرۂ زد کہ از ہیبتِ نعرۂ او ہمہ بیہوش شدہ اند۔ چوں مولانا بیروں دوید غیر از چند قطرۂ خون از آں سلطانِ عاشقاں اثرے نیافتہ۔

و در فوتِ آں سلطانِ عارفاں اختلاف است۔ العلم عند اللہ تعالٰے۔

بیت

سرِ عارف بجز از دیدۂ عارف نشناخت	شمس تبریز کند فہم کہ مولانا کیست

امّا سلطان علاءالدین کیقباد از نژادِ سلاطینِ سلجوقیہ است و سلطان ملک شاہ چوں روم را مسخّر کرد برادرِ خود سلیمان شاہ را بہ سلطنتِ روم فرستاد۔ و از عہدِ ملک شاہ تا روزگارِ غازان خاں روم در تصرفِ آلِ سلجوق بود۔ و علاءالدین بادشاہے با عدل و داد و محبِ علما بودہ و در حدودِ ملازگرد شہرے بنا کرد بر صفتِ رومیہ و از عہدِ قیاصرہ مثلِ او سلطنتے بسر ہیچ پادشاہے را میسر نہ شدہ۔ و در شہورِ سنہ سبع و اربعین و ستمایۃ ازیں دار الفنا رخت بدار البقا کشید۔ انار اللہ برہانہٗ

ذکرِ صاحب القران بین الاقران و خاتم الکلام فی آخر الزمان دُرِ دریائے معنوی امیر خسرو دہلوی اعلی اللہ درجتہٗ

کمالاتِ او از شرح مستغنی است۔ و ذاتِ ملک صفاتِ او بہ غنایمِ عالمِ معنی غنی۔ گوہرِ کانِ ایقان و دُرِّ دریائے عرفان است۔ عشقبازے است کہ حقائق را در شیوۂ مجاز پرداختہ بلکہ با عرایسِ نفایسِ حقایق عشق باختہ۔ جراحاتِ عاشقانِ مستہام را اشعارِ ملیح او نمک مے پاشد۔ و دلہائے شکستۂ خستگاں را زمزمۂ خسروانئے او مے خراشد۔ پادشاہِ خاص و عام است۔ از آنش خسرو نام است۔ و در ملکِ سخنوری ایں نامش تمام است۔ و در حقِ او مرتبۂ سخن گذاری ختم و تمام است۔ قصّہ کوتاہ باید کرد۔ والسلام۔

امّا اصلِ امیر خسرو ترک است۔ وگویند اصلِ او از شہرِ کش کہ آں شہر را قبۃ الخضرا مے نامند بودہ است۔ وگویند از ہزارۂ لاچین ست کہ در حدودِ پاے مرغ وقرشی مے نشستہ اند۔ و در فتراتِ چنگیز خاں آں مردم از ماوراء النہر گریختہ بدیارِ ہند افتادہ بدہلی مقام گرفتہ اند۔ و پدرِ امیر خسرو امیر محمود مہتر و مقدمِ آں مردم بودہ است۔ و آباے امیر خسرو بروزگارِ سلطان شمس الدین محمد مرتبۂ امارت داشتہ اند۔ و سلطان علاء الدین محمد ملکِ ہند۔ با امیر خسرو عنایات مبذول مے داشتہ و امیر خسرو بدرجۂ امارت رسیدہ و در ملازمت واشغالِ انواع فضائل را احیا کرد۔ و در معذرتِ طورِ ملازمت در خمسہ مے فرماید۔ **مثنوی**

مسکیں منِ مستمندِ بے ہوش	از سوختگی چو دیگ در جوش
شب تا سحر و ز صبح تا شام	در گوشۂ غم نگیرم آرام
باشم ز براے نفسِ خود راے	پیشِ چو خودے ستادہ بر پاے
تا خوں نرود ز پاے بر سر	دستم نشود ز آبِ کس تر
مدحش زد دروغ بر تراشم	معذور دریں چگونہ باشم

و امیر خسرو را در مدح سلطان علاء الدین محمد و اولادِ کرامِ او قصاید وتصانیف است۔

وچوں نسیمِ عالمِ تحقیق بر ریاضِ امیدِ او وزید۔ عالمِ ناکس را در نظرِ ہمت خسے دید۔ بارہا از ملازمت استعفا خواستے۔ و سلطان علاء الدین را با نمودے۔ آخر الامر بکلی از ملازمتِ مخلوق مخلوع شد۔ و بہ خدمتِ اہلِ

حق مشغول گشت۔ و دستِ ارادت بہ دامنِ تربیتِ شیخِ عارفِ ناسک قدوة الواصلین نظام الحق والدین اولیا قدس اللہ سرہ العزیز زد۔ و سالہا بہ سلوک مشغول مے بود۔ و مدحِ ملوک را در سلوک از دیوانِ اشعار محو ساخت و خاطر منور داشت۔ و در کشفِ حقائق مقامِ عالی یافت۔ و شیخ الشیوخ نظام الحق والدین اولیا بارہا بر زبان مبارک راندے کہ "روز حشر امید دارم کہ مرا بہ سوزِ سینۂ ایں ترک بچہ بخشند"۔

و خواجہ خسرو مالِ بسیار و اسبابِ بے شمار در قدمِ شیخ ایثار نمود۔ و کتابِ خمسہ را باشارتِ شیخ نظم کرد۔ چنانچہ ایں دو بیت مے فرماید ؎

جدارِ خانقاہِ او بہ تقدیم ملک کردہ بہ سقفش آشیانہ	حطیمِ کعبہ را ماند ز تعظیم چو اندر سقفہا کنجشک خانہ

امّا شیخ نظام الاولیاء از اکملِ مشایخِ ہند است۔ و خویشاوند و مریدِ شیخ الاسلام شیخ فرید شکر گنج بودہ۔ و سلسلۂ شیخ فرید الدین قدس اللہ سرہ العزیز بہ شیخ الاسلام مرشدِ طوایف الانام شیخ مودود بن یوسف چشتی مے رسد قدس اللہ سرہ۔

امّا در کتابِ جواہر الاسرار شیخ آذری علیہ الرحمۃ آوردہ است کہ در نہایتِ حال شیخ مصلح الدین شیرازی قدس سرہ العزیز با امیر خسرو صحبت داشتہ و بدیدنِ او از فارس بہ ہند رفتہ۔ و امیر خسرو را نسبت بہ شیخ سعدی اعتقادے زیادہ از تصور بود۔ و در بابِ اخلاص خود مے گوید ؎

خسروِ سرمست اندر ساغرِ معنی بریخت	شیرہ از خمخانۂ مستے کہ در شیراز بود

وجاے دیگر مے فرماید ہ

جلدِ سخنم دارد شیرازۂ شیرازی

فی کلِّ حال ارادت او بہ شیخ سعدی ظاہر است۔ و دیوانِ امیر خسرو را فضلا جمع نتوانستند کرد۔ چہ از روے انصاف تامل نمودند کہ بحر در ظرف و علمِ لدنی در حرف نگنجد۔ و سلطانِ سعید بایسنغر خاں سعی و جہدِ بسیار نمود در جمع آوردنِ سخنانِ امیر خسرو۔

و ہمانا یک صد و بیست ہزار بیت جمع نمودہ۔ و بعد ازاں دو ہزار بیت از غزلیاتِ خسرو جاے یافتہ کہ در دیوانِ او نبودہ۔ دانستہ است کہ جمع نمودنِ ایں اشعار امرے متعذر الحصول و آرزوے متعسر الوصول است۔ ترک نمودہ است۔

و امیر خسرو در یکے از رسائلِ خود بیان فرمودہ کہ اشعارِ من از پانصد ہزار بیت کمتر است و از چہار صد ہزار بیت بیشتر۔ و خمسۂ امیر خسرو ہژدہ ہزار بیت است۔ و خمسۂ شیخ نظامی گنجہ قدس سرہ العزیز بیست و ہشت ہزار بیت۔ عجب است در بعضے سخناں اطناب و در بعضے ایجاز۔ ہر آئینہ ایجاز و فصاحت و بلاغت مرغوب و مطلوب است۔

و امیر زادہ بایسنغر مرزا خمسۂ خسرو را بر خمسۂ شیخ نظامی تفضیل دادے و خاقانِ مغفور الغ بیگ گورگاں قبول نہ کردے۔ و معتقدِ شیخ نظامی بودے۔ و ما بینِ ایں دو شہزادۂ فاضل بکرات جہتِ ایں دعوے تعصب دست دادہ۔ بیت بیتِ خمستین را باہم مقابل کردہ اند۔ اگر آں عصبیت

دریں روزگار بودے۔ خاطرِ نقادِ جوہریانِ بازارِ فضل ایں روزگار کہ عمرِ شاں بہ خلود پیوستہ باد، راہِ ترجیح نمودندے، و رفعِ اشتباہ کردندے۔

القصہ معانئ خاص و نازکی ہائے امیر خسرو و کلام پرشورِ دلسوزِ او آتش در نہادِ خاکیاں مے زند۔ و بنیادِ صبرِ عاشقاں برمے کند۔ و در توحید ایں بیت از خاصہ ہائے وے است کہ کسے دیگر بدیں نوع بیان نمے کند ؎

قطرۂ آبے نخورد ماکیاں	تا نہ کند رو بہ سوئے آسماں

و در معراجِ تاجدارِ رسل و ہادئ سبل صلعم مے فرماید ؎

بر آں آئینۂ دل واجب است آہ	کہ در معراجِ او شک را دہد راہ

و در نازکئ کلام اگر در خمسۂ وے نگاہ کنند نکتہ ہا یافتہ شود بدیں مشابہ ؎

خرے را کہ تیمارِ خربندہ گشت	سہ جو در شکم بہ کہ سی من بہ پشت

و در نہایتِ حال امیر خسرو اشعارِ خود را چہار قسم ساختہ۔ و بعضے سہ قسم گفتہ اند۔ امّا چہار اصح است۔ و ہر قسمے را باسمے موسوم گردانید بدیں طریق۔ تحفۃ الصغر اشعارِ ایامِ شباب۔ وسط الحیوٰۃ اشعارِ آغازِ سلوک و حدِّ کہولت۔ غرۃ الکمال اشعارِ ایامِ تکمیل و اوّلِ روزگارِ شیخوخیت و بقیۃ النقیہ اشعارِ ایامِ نہایتِ فقر و روزگارِ ہرم۔ و ما ازیں چہار قسم از ہر قسمے غزلے اختیار کردیم۔

من تحفة الصغر

دل شد ز دست و بر قطرہ از خوں نشان نماند — جاں رفت و یار گم شد و بر جائے جاں بماند
دنبالِ یارِ رفتہ رواں کردم آبِ چشم — آں رفتہ خود نیامد و اشکم رواں بماند
از ناخن ار چہ سینہ کنم کے بروں شود — داغے کہ در درونۂ جانم نشاں بماند
مرہم نکرد در ریشِ مرا پندِ دوستاں — واندر دلم جراحتِ گفتارِ شاں بماند
اے دیدہ ماجرائے دلِ خوں شدہ کنوں — یا دوستاں بگوے کہ مارا زباں بماند
یک چند ہر کہ ہست بود مست و بت پرست — عمرے گزشت و ایں دلِ من ہم برآں نماند
گفتم کنم بتوبہ سبکدستئے ولے — دستِ صلاح در تہِ رطلِ گراں بماند
مارا وداع کرد دل و دین و ہر چہ بود — الا سرِ نیاز کہ بر آستاں بماند
مے خواست دوش عذرِ جفاہائے او خیال — صد تیرِ آہِ نیم کشم در کماں بماند

من وسط الحیواة

و ایں غزل را در بدیہہ مے گوید در پیشِ سلطان علاء الدین در سرِ میدانِ گوے بازی۔

شاہ قبا چست کرد و رخش بہ میداں برید — ایں سر و ہر سر کہ ہست در خمِ چوگاں برید
غمزہ زنِ ما رسید ساختہ دارید جاں — یوسفِ ما باز گشت مژدہ بکنعاں برید
دست بدامانِ او نیست بہانوے کس — بوالہوساں بوالفضول سر بگریباں برید
در صفِ عشاق چوں لافِ عیاری زنند — ماتمِ جاں واجب است گر غمش جاں برید
از لبش امروز گر توشہ بود بوسۂ — بہر چہ فردا بخلد منتِ رضواں برید

مستِ خرابِ مرا حاجتِ نقلے اگر
ہست دلِ نیم سوز سوے نمکداں برید

نیست دلِ چوں منے درخورِ شاہینِ شاہ
پارۂ مردار را بر سگِ درباں برید

مرغِ بیابانِ عشق خارِ مغیلاں خورد
مژدۂ وصلِ شکر بر مگسِ خواں برید

بر دو رخ از خوں نوشت خسروِ خجستہ حال
وہ کہ ز دور ماندۂ قصہ بہ سلطاں برید

من غرۃ الکمال

خم تہی گشت و ہنوزم جاں ز مے سیراب نیست
خونِ خود خور آخر اے دل گر شرابِ ناب نیست

نالۂ زنجیرِ مجنوں ارغنونِ عاشقانست
ذوقِ آں اندازۂ گوشِ اولوالالباب نیست

عشق خصمِ من بس است اے چرخ تو زحمت مکش
ہر کجا جلاد باشد حاجتِ قصاب نیست

پادشا گو خوں بریز و شحنہ گو گردن بزن
بہرِ جانے ترکِ جاناں مذہبِ احباب نیست

ہاں و ہاں اے عقل از غمخوارئے ما درگزر
کاندریں رہ بہتر از دیوانگی اسباب نیست

گر جمالِ یار نبود با خیالش ہم خوشم
کلبۂ درویش را شمعے بہ از مہتاب نیست

کافرا مردم شکارا یک زماں آہستہ باش
کاہوے بیچارہ را با تیرِ ترکاں تاب نیست

تشنہ خواہی مردن اے دل زاں زنخداں درگزر
کاں چہ را گر بکاوی خوں بر آید آب نیست

گفتہ بودی خسروا در خواب رخ بنمایمت
ایں سخن بیگانہ را گو کآشنا را خواب نیست

من بقیۃ النقیہ

جوان و پیر کہ در بندِ مال و فرزندند
نہ عاقلند کہ طفلانِ ناخردمندند

جماعتے کہ بگریند بہرِ عیش و نشاط
یقیں بداں تو کہ بر خویشتن ہمے خندند

خوشا کساں کہ گزشتند پاک چوں خورشید — کہ سایہ بر سرِ ایں خاکداں بیفگندند
بخانۂ کہ رہِ جاں نمے تواں بستن — چہ ابلہند کسانے کہ دل ہمے بندند
بسبزہ زارِ فلک طرفہ باغبانانند — کہ ہر نہال کہ شانند باز برکنند
جمالِ طلعتِ ہم صحبتاں غنیمت داں — کہ مے روند نہ زانساں کہ باز پیوندند
بقا کہ نیست درو حاصلے ہمہ ہیچ است — چو بنگری ہمہ مردم بہیچ خورسندند
بساز توشہ زبہرِ مسافرانِ وجود — کہ میہمانِ عزیزند و روز کے چندند
اگر تو آدمیئی در سگاں بہ طنز مبیں — کہ بہتر از من و تو بندۂ خداوندند
ترا بہ از عملِ خیر نیست فرزندے — کہ دشمنند ترا زادگاں نہ فرزندند
مجوے دنیا اگر اہلِ ہمتی خسرو — کہ از ہمائے بہ مردار میل نپسندند

وامیر خسرو با وجودِ فضائلِ صوری و معنوی در علمِ موسیقی وقوفِ تمام داشتہ ۔ نوبتے مطربے باو بحث کرد کہ علمِ موسیقی از جملۂ علوم ریاضت است ۔ و بہ شرف از علمِ شعر و شاعری افضل است وامیر خسرو در الزامِ مغنی ایں قطعہ مے فرماید +

قطعہ

مطربے میگفت خسرو را کہ اے گنجِ سخن — علمِ موسیقی ز علمِ شعر نیکوتر بود
زانکہ آں علمیست کز دقت نیاید در قلم — لیک ایں علمیست کاندر کاغذ و دفتر بود
پاسخش دادم کہ من در ہر دو معنی کاملم — ہر دو را سنجیدہ بر وزنے کہ آں در خور بود
نظم را کردم سہ دفتر ور بہ تحریر آمدے — علمِ موسیقی سہ دفتر بودے ار باور بود
فرق گویم من میانِ ہر دو معقول و درست — گر دہد انصاف آں کز ہر دو دانشور بود

نظم را علمے تصور کن بنفسِ خود تمام — کو نہ محتاج اصول و صوتِ خنیاگر بود

گر کسے بے زیر و بم نظمے فرو خواند رواست — نے بمعنی ہیچ نقصاں نے بہ نظم اندر بود

ور کند مطرب بسے ہاں ہاں ہوں ہوں در سرود — چوں سخن نبود ہمہ بے معنی و ابتر بود

نائے زن را بین کہ صوتے دارد و گفتار نے — لاجرم در قول محتاجِ کسے دیگر بود

پس درین معنی ضرورت صاحبِ صوت و سماع — از برائے شعر محتاجِ سخن پرور بود

نظم را اصل عروسے دان و نغمہ زیورش — نیست عیبے گر عروسِ خوب بے زیور بود

من کسے را آدمی دانم کہ داند ایں قدر — ور نداند پرسد از من ور نہ پرسد خر بود

واین قطعہ امیر خسرو فرماید در تاسفِ اخوان و خلّان۔

قطعہ

رفتم سوئے خطیرہ و بگریستم بزار — از ہجرِ دوستاں کہ اسیرِ فنا شدند

ایشاں کجا شدند چو گفتم خطیرہ ہم — داد از صدا جواب کہ ایشاں کجا شدند

وایضاً لہٗ فی مذمۃ اقبال الزماں

اقبال را بقا نبود دل برو منہ — عمرے کہ در غرور گزاری ہبا بود

ور نیست باورت سخن این نکتۂ شریف — اقبال را چو قلب کنی لابقا بود

واین رباعی در مرتبۂ عشق است۔

رباعیہ

از شعلۂ عشق ہر کہ افروختہ نیست — با او سرِ سوزنے دلم دوختہ نیست

گر سوختہ دل نۂ ز ما دور کہ ما — آتش بدلے زنیم کو سوختہ نیست

نیز در شکایت روزگار گوید ؎

خسرو چہ حالتست کہ در دہر عالماں	از جاہلانِ دونِ دنی باز پس تراند
ایں نکتہ را ببین و بانصاف خوش برائے	کز چار حرف قطرہ و دریا برابراند

از وارداتِ خسروی زیادت ازیں ایں تذکرہ تحمل نہ کند۔ چہ بحرِ مواج در حوزۂ حوض نگنجد۔ ازاں روزیادہ ازیں دریں باب خوضے نرفت *

امّا امیر خسرو زندگانئے دراز یافت۔ و در شہورِ سنہ خمس و عشرین وسبعمایۃ سمندِ مراد از دہلیزِ تنگ ہستی بہ چابک دستی بہ ساحتِ میدانِ لامکان جہانید۔ وطوطئے روح خود را از قفصِ حواس وارہانید۔ وبشکرستانِ وصال رسانید۔ و مرقدِ مبارکش در شہرِ دہلی است در حظیرۂ مشائخ طریقتِ او شیخ فرید الدین شکر گنج و شیخ نظام الدین اولیا قدس اللہ ارواحہم *

و چوں قصائدِ شریفۂ خسرویہ مثل بحر الابرار و مرآۃ الصفا و انیس القلوب شہرتے یافتہ و فضلاءِ انام و شعراءِ ایام بجوابِ آں اقدام نمودہ اند دریں تذکرہ بہ قلم درنیامد * و بعد از خمسہ خواجہ خسرو را چندیں رسالۂ نظم و نثر است مثلِ قرآن السعدین کہ در حقِ سلطان علاء الدین ملکِ دہلی گفتہ و دول رانی خضر خانی و نہ سپہر و خزائن الفتوح و مناقبِ ہند و تاریخِ دہلی و قانونِ استیفا و غیر ذلک *

امّا سلطان محمد تغلق شاہ در دیارِ ہند بادشاہِ بزرگ منش مبارک پے صاحبِ دولت بودہ و در دہلی عماراتِ مرغوبہ بنا کردہ و حوضِ خاص را از روے اخلاص عمارت فرمود۔ و پادشاہے مجاہد و غازی و دانشمند دوست و

شاعر پرور بود ۔ و تا دیارِ قنوج بکشود و شعراءِ خراساں از صیتِ جلال و آوازۂ نوالِ او بہ ہند رفتہ بہ مدایح او و آل و احفادِ کرامش قصاید و تصانیف پرداختند ۔ و از اکرامِ نامِ او زلہ ہا ساختند ۔ و در حدودِ سنۂ اثنئے عشر و سبعمایۃ از حضیضِ انسی بہ اوجِ قدسی تحویل فرمود و مولانائے فاضل مظفر ہروی علیہ الرحمہ در تاریخ وفاتِ محمد تغلق شاہ و ملک شمس الدین کرت ایں قطعہ مے گوید +

قطعہ

بروزِ رزم چو کاؤسِ کے محمد کرت	نہاد بر دلِ سہراب کے محمد کرت
خدیوِ کشورِ اوّل محمدِ تغلق	برفت و در عقبش شاہ کے محمد کرت

ذکرِ محرمِ رازِ حضرت بے نیاز خواجہ حافظِ شیراز روح اللہ روحہ وارسل الینا فتوحہ

نادرۂ زماں و اعجوبۂ جہاں بودہ ۔ و سخنِ او را حالاتے است کہ در حوزۂ طاقتِ بشری در نیاید ۔ ہمانا وارداتِ غیبی است ۔ و از مشربِ فقر چاشنی دارد ۔ و اکابر او را لسان الغیب نام کردہ اند و سخنِ او بے تکلف است و سادہ ۔ امّا در حقایق و معارف دادِ معانی دادہ ۔ و فضل و کمالِ او بے نہایت است ۔ شاعری دونِ مراتبِ او ست ۔ و در علمِ قرآن بے نظیر بودہ و در علومِ ظاہر و باطن مشارٌ الیہ + گنجورِ حقایق و اسرار سید قاسم انوار قدس اللہ سرہٗ

معتقدِ حافظ بودے۔ و دیوانِ حافظ را پیشِ او علے الدوام خواندندے۔ و بزرگاں و محققاں را بسخنانِ حافظ ارادتے مالا کلام است۔ و القاب و نامِ خواجہ حافظ شمس الدین محمد است۔ در روزگارِ آلِ مظفر در ملک فارس و شیراز مشار الیہ بودہ۔ لمّا از غایتِ ہمت بدنیائے دوں سر فرونیاوردے و بے تکلفانہ معاش کردے۔ چنانکہ مے فرماید ؎

سر مست در قبائے زر افشاں چو بگذری

یک بوسہ نذرِ حافظِ پشمینہ پوش کن

و ہموارہ خواجہ حافظ بدرویشاں و عامیاں صحبت داشتے و احیاناً بہ صحبتِ حکام و صدور نیز رسیدے۔ و باوجودِ فضیلت و کمال با جوانانِ مستعد اختلاط کردے۔ و با ہمہ کس خوش بر آمدے۔ و او را با صنافِ سخنوری التفات نیست الّا غزلیات ٭

و بعد از وفاتِ خواجہ حافظ معتقدان و مصاحبانِ او اشعار را مدون ساختہ اند و دریں تذکرہ سہ غزل اختیار کردہ از دیوانِ او ثبت شدہ ٭ از غزلہائے او کہ بسیار مشہور نیست۔

غزل

ساقی بیا کہ شد قدحِ لالہ پر زمے	طامات تا بچند و خرافات تا بکے
بگذر ز کبر و ناز کہ دیداست روزگار	چینِ قبائے قیصر و طرفِ کلاہِ کے
بادِ صبا ز عہد صبے یاد مے دہد	جاں داروے کہ غم ببرد دہ اے صبی
بر مکر و مہر و عشوۂ او اعتبار نیست	اے وائے بر کسے کہ شد ایمن نکرد ے

دردہ بہ یادِ حاتمِ طے جامِ یک منی
تا نامۂ سیاہِ بخیلاں کنیم طے

اشیائے روزگار بے ساز در گرو
ازمہر دِراہ باز نماند است ہیچ شے

حافظ کلامِ فارسئے تو رسیدہ است
از ملکِ مصر و شام بہ سرحدِ روم و رے

ولہ ایضاً

دو یارِ زیرک و از بادۂ کہن دو منے
فراغتے و کتابے و گوشۂ چمنے

من ایں مقام بدنیا و آخرت ندہم
اگرچہ در پیم افتند خلق انجمنے

بیا کہ وسعتِ ایں کارخانہ کم نشود
بزہدِ ہمچو توئے یا بہ فسقِ ہمچو منے

ہر آنکہ کنجِ قناعت بگنجِ دنیا داد
فروخت یوسفِ مصری بکمتریں ثمنے

زتند بادِ حوادث نمے تواں دیدن
دریں چمن کہ گلے بودہ است یا سمنے

بروزِ حادثہ غم با شراب باید گفت
کہ اعتماد بکس نیست در چنیں زمنے

بہ صبر کوش تو اے دل کہ حق رہا نکند
چنیں عزیز نگینے بدستِ اہرمنے

مزاجِ دہر تبہ شد دریں بلا حافظ
کجاست فکرِ حکیمے و رائے برہمنے

حکایت کنند کہ سلطان احمد پادشاہِ بغداد را اعتقادے عظیم در حقِ خواجہ حافظ بودے و چند آنکہ حافظ را طلب داشتے۔ و تفقد و رعایت کردے حافظ از فارس بجانبِ بغداد رغبت نہ کردے و بہ خشک پارۂ در وطنِ مالوف قناعت نمودے۔ و از شہدِ شہرہائے غریب فراغت داشتے +

وایں غزل در مدحِ سلطان احمد بدار السلام بغداد فرستاد۔

غزل

احمد اللہ علے معدلۃ السلطان
احمدِ شیخ اویسِ حسنِ الخانی

خانِ بن خان و شہنشاہ و شہنشاہ نژاد	آنکہ مے زیبد اگر جانِ جہانش خوانی
ماہ اگر با تو بر آید بدو نیمش بزنند	معجزِ احمدی و عاطفتِ سبحانی
نسب و فضل و محبت ہمہ در حقِ تو اند	چشم بد دور کہ ہم جانی و ہم جانانی
از گلِ فارسیم غنچۂ عیشے نشگفت	حبّذا دجلۂ بغداد و مئے ریحانی
بر شکن کاکلِ ترکانہ کہ در کاکلِ تست	دولتِ کسروی و منصبِ چنگیز خانی

و خواجہ حافظ بذلہ و لطیفۂ بسیار گفتے و لطائف ازو منقول است۔ وواجب نمود از لطایفِ خواجۂ حافظ چیزے دریں تذکرہ نوشتن ٭

حکایت کنند در وقتے کہ سلطانِ صاحب قرانِ اعظم امیر تیمورِ گورگان انار اللہ برہانہ، فارس را مسخر ساخت در سنہ خمس و تسعین و تسعمائیہ و شاہ منصور را بہ قتل رسانید خواجہ حافظ در حیات بود۔ کس فرستادو او را طلب کرد۔ چوں حاضر شد گفت من بہ ضربِ شمشیرِ آبدار اکثر ربعِ مسکون را مسخر ساختم و ہزاراں جائے ولایت را ویراں کردم تا سمرقند و بخارا را کہ وطنِ مالوف و تختگاہ من است آباداں سازم ۔ تو بیک خالِ ہندوے ترکِ شیرازی سمرقند و بخارا اے مارا مے فروشی دریں بیت کہ گفتۂ بیت

اگر آں ترکِ شیرازی بدست آرد دلِ مارا
بہ خالِ ہندوش بخشم سمرقند و بخارا را

خواجہ حافظ زمینِ خدمت را بوسہ داد و گفت اے سلطانِ عالم ازآں نوع بخشند گی است کہ بدیں روز افتادہ ام ٭ حضرتِ صاحب قراں را

این لطیفہ خوش آمد و پسند فرمود۔ و با او عتابے نکرد۔ بلکہ عنایت و نوازش فرمود*

اما سلطان السلاطین احمد خلف الصدق سلطان اویس جلایر است۔ بعد از پدر در دار السلام بغداد بر مسندِ خلافت قرار گرفت و ملک را از تصرفِ برادرش سلطان حسین بیروں آورد۔ و آذربائیجان را نیز در تصرف کرد۔ و شوکتے زیادہ از وصف یافت۔ و حکمِ او تا سرحدِ روم رفتے* و پادشاہِ ہنرمند و ہنرپرور و خوش طبع بودہ و اشعارِ عربی و فارسی نیکو مے گفتے۔ و در انواعِ ہنر چوں تصویر و تذہیب و قواسی و سہامی و خاتم بندی و غیر ذلک استاد بودے۔ و شش قلم خط نوشتے و ایں مطلع او مے گوید ؎

چندانکہ مے بنیم ترا میلم زیادت مے شود
شامم زشوقِ روے تو صبحِ سعادت مے شود

و در علمِ موسیقی و ادوار صاحب فن است۔ و چندیں نسخہ دریں علم تالیف کردۂ اوست* و خواجہ عبد القادر ملازمِ او بودہ و گویند کہ شاگردِ اوست و دریں روزگار درمیانِ مطربان و مغنیاں اکثر تصانیفِ او متداول است۔ و باوجودِ چندیں فضائل مردِ قتال و نا اعتماد بودہ۔ و افیون خوردے و گاہ گاہ دماغِ او خشکی کردے۔ و بے جنایت مردمانِ اصیل را خوار کردے۔ و باندک بہانہ استیصالِ مردم نمودے۔ لاجرم رعیت و لشکر ازو نفور گشتند۔ و امرا و سردارانِ او پیاپے مکاتیب بہ صاحب قران اعظم ظل اللہ علے العالم

امیر تیمور گورگان نوشتندے۔ تا در حدودِ سنہ احدے وتسعین وسبعمایۃ حضرتِ صاحب قران بہ قمعِ سلطان احمد لشکر کشید بدیار بغداد۔ وقبل از وصولِ حضرتِ صاحبقرانی سلطان احمد این قطعہ گفت ونزدِ صاحبقران فرستاد۔ **قطعہ**

گردن چرا نہیم جفاے زمانہ را	زحمت چرا کشیم بہر کارِ مختصر
دریا وکوہ را بگذاریم و بگذریم	سیمرغ وار زیر پر آریم خشک وتر
یا برمراد بر سرِ گردوں نہیم پاے	یا مردوار در سرِ ہمت کنیم سر

چوں حضرتِ صاحب قران مضمونِ این قطعہ معلوم کرد۔ تاسف خورد کہ کاشکے من نظم توانستمے گفتن تا جوابِ شافی نظم کردمے۔ امّا شاید کہ از فرزندانِ واحفادِ من کسے باشد کہ جوابِ سلطان احمدِ بغداد بگوید۔ رقم برامیران شاہ سلطان وگویند کہ بر خلیل سلطان بہادر زدند۔ وجواب بدین منوال نزدِ سلطان احمد بغداد فرستاد۔ **قطعہ**

گردن بنہ جفاے زماں را وسر مپیچ	کارِ بزرگ را نتواں داشت مختصر
سیمرغ وار اگرچہ کنی قصدِ کوہِ قاف	چوں صعوہ خرد باش وفرو ریز بال وپر
بیروں کن از دماغ خیالِ محال را	تا در سرِ سرت نرود صد ہزار سر

چوں سلطان احمد این قطعہ مطالعہ کرد دانست کہ در جنبِ کوہِ لشکرِ صاحب قرانی لشکرِ او کاہے است۔ ودر پیشِ صرصرِ اقبالِ تیموری پشۂ بیش نیست۔ اَلْفِرارُ مِمَّن لَا یُطَاقُ مِن سُنَنِ الْمُرْسَلِین اختیار کردہ بغداد را وداع گفت بروم رفت۔ وممالکِ دار السلام بغداد

بتصرفِ صاحبقرانی فتاد۔ وحکومتِ بغداد را امیرِ کبیرِ صاحب قرانِ اعظم انار اللہ برہانہٗ بر خواجۂ مسعود سربدار کہ خواہر زادۂ خواجہ علی موید است قرار داد۔ وخواجہ علی طوسی را بضبطِ اموالِ بغداد نصب کرد و خود بہ طالعِ سعد مراجعت فرمود ۔

وبعد از مراجعتِ صاحبقران باز سلطان احمد از قیصرِ روم امداد ستانیدہ بہ طرفِ بغداد حرکت نمود۔ وخواجہ مسعود را قوتِ مقاومتِ او نبود۔ بغداد را بوے گذاشت ۔ ودر وقتے کہ صاحبقرانی را با تقتمش خاں کہ پادشاہِ دشتِ قبچاق بودہ خصومت افتاد۔ سلطان احمد فرصت یافت وچند سال دیگر حکومتِ بغداد کرد۔ وچند نوبت دیگر اورا با صاحبقران محاربہ ومصالحہ است۔ وایں تذکرہ تحملِ ایرادآں نمے آرد ۔ تا در شہورِ سنہ ثمان وثمانمایہ سلطانِ احمد بہ دستِ قرا یوسف ترکمان کہ از جملۂ گلہ بانانِ پدر او بود شہید شد۔ وراہ ورسمِ سلطنت از خاندانِ سلاطینِ جلایر برافتاد۔ وتراکمہ متسلط شدند۔ وحالاتِ تراکمہ واصل ومنشاے ایشاں بعد ازیں خواہد آمد۔ انشاء اللہ تعالےٰ ۔

ووفاتِ خواجہ حافظ در شہورِ سنہ اربع وتسعین وسبعمائیہ بودہ۔ ودر مصلاے شیراز مدفون است روح اللہ روحہ ۔ وبہ وقتے کہ سلطان ابو القاسم بابر بہادر شیراز را مسخر ساخت مولانا محمد معمائی کہ صدرِ سلطان بابر بود بر سرِ قبرِ خواجہ حافظ عمارتے مرغوب ساخت ۔

تاریخِ احوال بتذکرۂ حالِ مولانا شیخ محمد علی حزیں

که خود نوشته است

رُباعی

عزلتے در دامِ بال و پرِ شکن میخواستم	نیست عالم جاے پروازے که من میخواستم
بعدِ مرگم نیست تابِ بارِ منت از کسے	آتشِ تن از خاکستر کفن مے خواستم

ایضاً

تا کے براے گریه جگر خوں کند کسے	خرج پُر و داخلِ کم چوں کند کسے
در زیرِ آسماں بود آسودگئ حال	خود را مگر ز دائرہ بیروں کند کسے

نَحمَدُہٗ وَ نَسألہُ التُّقیٰ وَ نَعْتَصِمُ بِعُروَۃِ الوُثقیٰ
وَ نُصَلِّی عَلیٰ سَیِّدِنَا المُصْطَفیٰ وَ آلِہٖ اَعلَامِ الھُدیٰ ٭

لراقمه

یارائے زباں کو که ثناے تو کنم	توصیفِ کمالِ کبریاے تو کنم
چیزے به بساطِ ما تهیدستاں نیست	جانے که تو دادۂ فداے تو کنم

چوں انسان را بهیں ثمرہ و گزیں سرمایه در کارگاہِ آفرینش
تحصیلِ عبرت ست و از اینست که گروہے از دانشمنداں و قدرِ

وقت شناساں بہ تدوینِ کتب تواریخ و تحریر احوالِ ہر بد و نیک پرداختہ۔ ہر یکے از روزگارِ خود را در آں کار بپایاں بمودہ اند۔ و بالجملہ تصفحِ سیر و اخبار را نسبت بطبقاتِ انام علے اختلافِ مراتبہم فوائد بے شمار است۔ و چوں ایں سرگشتہ عمر بآشفتگی تلف کردہ بہ چشم حقیقت ملاحظۂ احوالِ خود نمود۔ سرگزشتِ ایامِ گزشتہ را برائے نگرندگاں خالی از فائدہ و عبرتے ندید۔ و در نقلِ احوالِ دیگراں بسا باشد کہ ناقل را بنا بر سبہا تخلیط و اشتباہ افتد۔ اما در شرحِ احوالِ خویش مجالِ آں نیست خواست کہ بذکرِ شمۂ از حالات و واقعاتِ خود کہ دریں عجالہ بخاطر ماندہ پردازد۔ و در آں رعایتِ ایجاز و اختصار نماید۔ تا طولِ مقال و آرائشِ عبارت مورثِ ملالِ خردپژوہاں نگردد۔ و دوستاں را یادگارے و آیندگاں را تذکارے باشد۔ مامول از ناظرانِ کرام آنکہ بہ نظرِ شفقت و ترحم نگرند۔ و بطلبِ مغفرت ایں محرومِ کوے سعادت را معاونت فرمایند۔

رَبَّنَا اٰتِنَا مِنْ لَّدُنْكَ رَحْمَةً وَّ هَيِّئْ لَنَا مِنْ اَمْرِنَا رَشَدًا ۔

اجدادِ راقم

داناتا المستمد مواہب المواہب محمد المدعو بعلی بن ابی طالب بن عبداللہ بن علی بن عطاء اللہ بن اسمٰعیل بن اسحاق بن نورالدین محمد بن شہاب الدین علی بن علی بن یعقوب بن عبدالواحد بن شمس الدین

محمد بن احمد بن محمد بن جمال الدین علی بن شیخ الاجل قدوة العارفین تاج الدین ابراہیم المعروف بزاہد الجیلانی قدس اللہ ارواحہم ونفعنا بہم فی الدنیا والآخرة ببرکتہم۔

از اجدادِ ایں فقیر شیخ شہاب الدین علی بلدۂ استارا کہ موطن ومدفنِ شیخ است گزاشتہ بدار السلطنتِ لاہیجان کہ احسنِ بلادِ گیلان است سکنے نمود۔ واز آں زماں باز لاہیجان موطنِ اجداد گردید۔ وجدّ فقیر شیخ علی بن عطاء اللہ از معارفِ علمائے زمانِ خود بود خان احمد خان بادشاہِ گیلان نظر با استعدادے کہ داشتہ در تعظیم او مبالغہ نمودے وبعضِ مراتبِ علمیہ را از ایشاں استفادہ نمود۔ ودر دار السلطنتِ قزوین بصحبتِ شیخ جلیل بہاء الدین محمد عاملی علیہ الرحمة رسیدہ موانستِ تمام باہم داشتند۔ چنانکہ در شرح حدیثِ معراج کہ از تحقیقاتِ عالیۂ ایشان است بہ تقریبے در فواتح آں ذکرِ صحبتِ خود با شیخ علیہ الرحمة نمودہ۔ از مصنفاتِ ایشان است شرح فارسی بر کلیاتِ قانون کہ بالتماسِ خان احمد خاں نوشتہ۔ ورسالۂ اثباتِ واجب کہ مقدارِ دانش او از آں معلوم تواند شد۔ ورسالۂ حلّ شبہۂ جزرِ اصم۔ وایں ہر دو نسخہ بخطِ ایشاں در کتاب خانۂ والدِ علامہ طاب ثراہ بنظر فقیر رسیدہ۔ وحاشیۂ بسوط بر فصوصِ فارابی وغیرہا۔ وتکمیلِ علوم در خدمتِ سید المحققین امیر فخر الدین اسماکی استر آبادی نمودہ۔ وبگفتنِ شعر رغبت داشتہ۔ وحدت تخلصِ ایشاں

است - والحق سخنانِ عاشقانہ اش در کیفیت و حسنِ بلاغت بے نظیر
اُفتادہ - دیوان بدو ہزار بیت بہ نظر رسیدہ از آنجملہ است ٭

غزل

خوبست محبت اثرے داشتہ باشد	معشوق ز عاشق خبرے داشتہ باشد
دل رفت بآتشکدۂ عشق و نیامد	مے آمد اگر بال و پرے داشتہ باشد
مردیم ز بس ثابت و سیارہ شمردیم	آیا شبِ ہجراں سحرے داشتہ باشد

ولہ

دل را بطاقِ ابروے جانانہ سوختیم	قندیلِ کعبہ را بصنم خانہ سوختیم
وحدت چہ حالت است کہ خوابت نمے برد	ماخود نفس ز گفتنِ افسانہ سوختیم

ولدِ ایشاں منحصر بشیخ عبداللہ بود - کسبِ فنونِ علم از والدِ خود نمودہ بہ تقوے و انقطاع از دنیا اتصاف داشتہ ازآنچہ از وجہِ معاش و املاکِ موروثی حاصل آمدے بہ قلیلے قناعت نمودے - و باقی را صرفِ دوستان و محتاجان کردے ٭ سہ پسر از ایشاں مخلف شد - شیخ عطاء اللہ و شیخ ابوطالب و شیخ ابراہیم ٭ شیخ عطاء اللہ کہ ولدِ اکبر است در فقہ و حدیث اعلمِ علماء آں دیار و در زہد و کثرتِ عبادت درجۂ عالی داشت - در سنِ کہولت درگزشت - و اولاد از و نماند ٭ شیخ ابراہیم کہ کہترینِ برادراں بود - از مستعدانِ روزگار و بعلوِ فطرت و ذکا اتصاف داشتہ مراتبِ متداولۂ علمیہ را اکتساب نمودہ سرآمدِ اقراں گردید - و بہ ہفت قلم بغایت نیکو نوشتے - و خطِ

اُستاداں راچناں تتبع کردے کہ تمیز درمیانہ دشوار شدے۔ مصحفِ مجید و صحیفۂ کاملہ مترجم باتمام رسانیدہ۔ جہتہ والدِ مرحوم باصفہان فرستادہ بود۔ وہر دو را بہ فقیر شفقت نمودہ بودند۔ خوشنویسانِ مشہورِ اصفہان از دیدنِ آں بہرہا مے بردند و در ترسل و انشاء مہارتِ تمام داشت۔ منشآتِ ایشاں در سفائنِ مستعداں مسطور و مشہور است۔ در شعر و معما سلیقہ داشت۔ و احیاناً بہ گفتنِ شعر میل نمودے۔ ایں چند بیت از ایشان است۔

رُباعی

بادہ خونِ جگر یاست زمینا مطلب	گوہر از چشمِ تر یاست ز دریا مطلب
پئے لیلےٰ نتواں گشت چو مجنوں در دشت	آنچہ در سینہ تواں یافت بصحرا مطلب

ولہٗ رُباعی

در گلشنِ دہر محرمِ راز نبود	در بزمِ زمانہ نغمہ پرداز نبود
پنہاں نتواں زمزمہ پردازی کرد	بستیم زباں کسے ہم آواز نبود

فقیر در صغرِ سن کہ در خدمتِ والد بلاہیجان رسیدم سعادتِ ملاقاتِ آں عمِ عالی مقدار دریافتم۔ حقا کہ در محاسنِ صفات و حسنِ اخلاق دشگفتگی و مجالس آرائی تا امروز مثلِ او کمتر دیدہ ام۔ دہ سالی بیش از والد علامہ در لاہیجان بہ رحمتِ ایزدی پیوست

یک پسر مسمّےٰ بہ شیخ مفید و دو صبیہ از ایشاں ماندہ بود + پسر ہم پس از چندے در اوّلِ شباب درگذشت +

مجمل احوالِ والدِ مرحوم

اما والدِ مرحوم در سنِ بیست سالگی بعد از تحصیلِ بسیارے از مطالبِ علمیہ نزدِ مولٰنا فاضل ملا حسن شیخ الاسلام گیلانی بشوقِ ادراکِ صحبتِ فضلاے عراق بہ اصفہان آمدہ در مدرسِ اُستاد العلما آقا حسین خوانساری علیہ الرحمۃ کہ آثارِ فضائل و مناقبش از غایتِ اشتہار بے نیاز از اظہاراست باستفادہ مشغول شدند۔ و فنونِ ریاضیہ را در خدمتِ بطلیموسِ زمان علامی مولانا محمد رفیع کہ برفیعاے یزدی مشہوراست تکمیل نمودہ چناں استغراقے در مطالعہ و مباحثہ یافتند کہ محصلین راکمتر میسّر آمدہ باشد۔ و تا اواخرِ عمر برہماں منہاج بود۔ جماعتے کثیرہ از اصحابِ تحصیل ببرکتِ تربیتِ ایشاں بمراتبِ عالیہ رسیدند۔ و در کتاب خانۂ ایشاں کہ زیادہ از پنج ہزار مجلد بود۔ ہیچ کتابِ علمی بہ نظر در نیامد۔ کہ از اوّل تا بآخر بہ تصحیحِ ایشاں در نیامدہ باشد۔ و اکثر محشّے بخطِ ایشاں بود و قریب بہ ہفتاد مجلد راکہ از آنجملہ تفسیرِ بیضاوی و قاموس اللغۃ و شرح لمعہ و تمام تہذیب حدیث

وامثال ذلک بود بقلمِ خود کتابت نموده - مے فرمود کہ من مکرر در شبا روزے یک ہزار بیت و زیاده نوشتہ ام - خطے بغایت زیبا و واضح داشتند + ازایشاں شنیده ام کہ مے فرمودند والدم درحیات بود کہ باصفہان آمدم - و بہ ایں سبب کہ مبادا توطن اختیار کُنم زیاده بر قدرِ مصارفِ ضروریہ جہتِ من نمے فرستادند وآنراہم درعرضِ سال بچند دفعہ می رسانیدند - لہذا آں قدر کہ می خواستم برائے ابتیاعِ کتاب زر مقدور نبود - بسیارے را خودمے نوشتم - بعد از چندے کہ والد رحلت کرد اندیشۂ معاودت بہ لاہجان از خاطر محو شد +

بالجملہ دراصفہاں مکانے خریده بر عمارتش افزودند - و عازمِ سفرِ حجاز شده از راہِ شام بہ طوافِ بیت اللہ الحرام مشرف شده بہ بغداد باز گشتند - و چندے در مشاہدِ متبرکۂ عراق بسر برده باز باصفہان مُراجعت نمودند - و از اہالئے آنجا حاجی عنایت اللہ اصفہانی را کہ از اتقیا و اخیار بود - باایشاں موانست پدید آمد - وصبیۂ خود را بایشاں تزویج نمود + و اولاد منحصر در چہار پسر بود - مولودِ نختیں ایں بے مقدار است - وسہ برادرِ دیگر - یکے درکودکی و دو درعنفوان شباب درگزشتند +

مجملاً اگر در محاسنِ صفات و اخلاقِ کاملہ و علوِ ہمت و فطرت وقوتِ ایمان و کمالِ فضل و دانش آں علامۂ نحریر خوض رود -

سخن بدرازی کشد و بسا باشد که حمل بر مبالغه وحسنِ اخلاقِ این خاکسار کنند۔ در ہیچ فن از فنونِ علوم نبود کہ مہارتش بکمال نباشد و بہ این حال ہرگز مباہات بعلم چنانکہ رسمِ علماست نداشتے و با ادنیٰ کسے از اہلِ تحصیل دفرومایگاں مصاحبانہ سلوک کردے وبا اینکہ طولِ عمر بمباحثہ د افادہ گزراندے۔ از جدل بغایت محترز بودے۔ واین شیوہ را مکروہ داشتے۔ ہیچ یک از افاضل را بحُسنِ تقریر وشگفتہ طبعے ایشاں ندیدہ ام ٭ علوِ نفسش چناں کہ در نظرِ ہمتش دنیا را قدرِ کفِ خاکے نبود۔ ہرگز ہمت بر تحصیلِ مال وجاہِ دنیوی نگماشت۔ ودر طبع اندیشۂ فزونی وتن آسانی نداشت ٭ بارہا شنیدہ ام کہ مے فرمود لقمۂ نانِ حلالے کہ رازقِ عباد قسمت ساختہ مارا کافی است۔ وداعی بر تحصیلِ دنیا اگر پرورشِ دیگراں وایثار بر خواہند گانست بے ذلتِ نفسِ مومنہ میسر نیست ونزدِ من سرِ سخاوت ہاقطع نظر کردن وواگزاشتن آں چیزے است کہ در دست ہائے مردم است۔ ہرگز مبادرت باآشنائیے اربابِ دول نہ کردے۔ وبا جمعے از امراو اکابر واعیان کہ اخلاص داشتند۔ ونہایت آداب مرعی میداشتند. بزرگانہ سلوک نمودے ٭

عبادت وورعش بمثابۂ بود کہ درعرضِ بیست وپنج سال کہ باایشاں بسر بردہ ام ہرگز فعلے کہ در شرع مکروہ است از ایشاں

ندیده ام ٭ و بعد از نیم شب در ہیچ حال چه در صحت چه در مرض او را بر بستر استراحت نیافته ام ٭ شش ہفت سال پیش از فوت عزلت و خلوت بر مزاجش غالب آمده ترکِ مباحثه و معاشرت نمود۔ و اصلاً پیرامونِ انتظام امورِ معاشِ اہل خانہ نمے گردید۔ و ایں فقیر را دریں باب مختار ساخته گاہے بمطالعہ مشغول مے شد۔ و و بیشتر اوقات گریاں بود۔ و اکثر لیالی را بعبادت احیاے نمود۔ سخن بر کسے زیاده بر ضرورت نگفتے۔ و سخن گفتنِ کسے را ہم خوش نداشتے۔ تا آنکه در سالِ ہزار و یکصد و بیست و ہفت ہجری در سِن شصت و نہ سالگی امراض شدت کرد۔ و ضعف مستولی شد۔ صباحے که چاشتگاہِ آں رحلت کرد مرا طلبید۔ و سفارشِ بازماندگاں و نیکوکاری با ایشاں نمود۔ پس فرمود چنانکه مرا خشنود داشتی خدا از تو خوشنود باد! وصیّتِ من بتو این است۔ که ہر چند اوضاعِ دنیا را بر وفقِ مرام نه بینی و زمانه ناسازگار اُفتد۔ باید که بمذلت رضا نہ دہی۔ و تبعیت و دنباله روی اختیار نکنی۔ چه عمرِ قلیل قابلِ آں نیست۔ و در اصفہان اگر توانی زیاده توقف نکن۔ که شاید از ما کسے باقی ماند۔ و ایں سخن را فقیر درنیافتم تا بعد از چند سال که فتنه و خرابی در اصفہان پدید آمد ٭ پس فرمود در لیالی و ایام متبرکه بہر چه دست دہد و میسّر آید ما را فراموش مکن ٭ بعد از ساعتے چند بعالمِ بقا ارتحال فرمود ٭

مدفنِ ایشاں در مقابرِ مشہورہ بمزارِ بابا رکن الدین در جنبِ تربتِ عارفِ ربانی مولانا حسن دانشمندِ گیلانی است آفاضَ اللّٰہ تعالیٰ عَلَیْہِ شَآبِیبَ الرَّحْمَۃِ وَالْغُفْرَانِ وَاَسْکَنَہٗ فِے فَرَادِیْسِ الْجِنَانِ۔ چند بیت از مرثیہ کہ در فوتِ آں عالی مقام بقلم آمدہ بود ثبت اُفتاد۔

مرثیہ

سپہر از مرگت اے صافِ حقیقت بے صفا گشتہ
نمے ماند بسر کیفیتے مینائے خالی را
کشیدی تا زمن دستِ نوازش اے چمن پیرا
مثل چوں بیدِ مجنوں گشتہ ام آشفتہ حالی را
تو در پیرانہ سر رفتی و من ہم در غمت پیرم
بحسرت مے کنم ہر لحظہ یادِ خُردسالی را
نہاں اے عرشِ رفعت تا ندیدم در دلِ خاکت
ندانستم کہ پوشد خاکِ سافل کوہِ عالی را
گسستی تازہ ہم شیرازۂ تالیفِ جسمانی
مثالے نیست در عالم ہویدا بے مثالی را
بدل آہِ رسائے دارم از مجموعۂ آتش
ز خاطر بردہ ام یک بارہ مصرعہائے خالی را

ولادت راقم من غرائب الحفظ

رغبت بانشا و شعر - حادثۂ جسمانی - ذکر برخے از اساتیذِ اعلام

اما مجمل احوالِ ایں بے مقدار ولادت در روزِ دوشنبہ بیست و ہفتمِ شہرِ ربیع الآخر سالِ ہزار و یک صد و سہ ہجریہ در دار السلطنتِ اصفہان اتفاق افتادہ - و ہنوز چیزے از احوالِ ایامِ رضاع بیاد ماندہ - چوں چہار سال از عمر بر آمد والدِ مرحوم اشارت بہ تعلیم نمود - در آں آوان مولانائے اعظم ملا شاہ محمد شیرازی علیہ الرحمۃ کہ از اعلامِ روزگار بود واردِ اصفہان در روزیکہ در منزل والدِ علامہ مہمان بود - فقیر را بخدمتِ ایشاں برائے شروع تعلیم از روئے تیمن حاضر نمود - مولانائے مزبور بعد از بسملہ ایں آیات راسہ نوبت تلقین فرمود - رَبِّ اشْرَحْ لِی صَدْرِی وَیَسِّرْ لِی اَمْرِی وَاحْلُلْ عُقْدَةً مِّنْ لِّسَانِی یَفْقَهُوا قَوْلِی ٭

وفاتحہ خواندہ نوازش فرمود - در دو سال سواد خوانی و خطے میسر آمد - و شوقے مفرط بہ تحصیل حاصل شدہ - ہیچ شغل نزدِ من مرغوب تر از خواندن و نوشتن نبود - کتبِ فارسی بسیار از نظم و نثر خواندم - بر مسائلِ صرف و نحو و فقہ مشغول ساختند - و بزودی فرا گرفتم - رسالہ چند از منطق تعلیم کردند - مرا بآں فن زیادہ شوق و

شغف پدید آمد- و درست اخذ کردم- استادے کہ داشتم از ذکاوشوقِ من تعجب مے نمود- وتحسین مے فرمود و شوق افزونی میگرفت۔ چوں طبیعت موزون بود از شعر لذّتے عظیم مے یافتم- و بگفتن میل مے شُد- و مدتے مخفی بود- چوں استاد مطلّع شد- مرا ازآں منع نمودے- و والدِ مرحوم نیز مبالغہ در ترکِ آں داشتے- و مرا صرفِ طبیعت یک بارہ ازآں ممکن نبود- چیزے کہ واردِ خاطر میشد- مے نوشتم و پنہاں مے داشتم۔

در سنِّ ہفت سالگی والدِ مرحوم اشارت بتجویدِ قرأتِ قرآن نمود- درخدمتِ مولانا ملک حسین قاری اصفہانی کہ از صلحاے زمان و درآں فن ممتازِ اقران بود- دو سال قرأت نمودہ چند رسالہ درآں علم خواندم- و ازآں فراغ حاصل آمدہ حسنِ قرأتِ من مرغوبِ اسماع شد- پس والدِ علامہ از فرطِ اشفاقے کہ داشت خود بہ تعلیمِ من پرداخت- شرح جامی بر کافیہ و شرح نظام بر شافیہ و تہذیب و شرح ایساغوجی و شرح شمسیہ و شرح مطالع در منطق و شرحِ ہدایہ و حکمۃ العین با حواشی و مختصر تلخیص و تمام مطول و مغنی اللبیب و جعفریہ و مختصر نافع و ارشاد و شرایع الاحکام در فقہ و من لایحضرہ الفقیہ در حدیث و معالم اصول و چند نسخۂ دیگر در خدمتِ ایشاں خواندہ ام۔ ہم در صغرِ سن والدِ مرحوم مرا بخدمتِ عارفِ حقائق و معارف قدوۂ مشائخِ کرام شیخ خلیل اللہ طالقانی قدس اللہ روحہ

کہ درآں وقت از عزلت گزیدگانِ آں دیار بود بندہ خواہشِ
تربیت وارشاد نمود۔ قریب بہ سہ سال بہ خدمتِ ایشاں میرسیدم
اگرچہ کتابے بخصوص درخدمتِ او نخواندہ ام۔ لیکن ہر روز
مطلبے و مسئلۂ بر کاغذے بہ خطِ خود نوشتہ میدادند و آں را
تعلیم مے فرمودند۔ مرا معلوم نبود کہ آں عبارت از چہ کتاب است
و در اصلاحِ تزکیۂ نفسِ ناقص چنداں التفات و مبالغہ مے نمودند
کہ زبان از بیانِ آں قاصر و دل از ادائے شکر و ایادی وحقوقِ
آں عارفِ کامل عاجز است۔ الحق اگر قصورِ استعدادِ من نبودے
ہر آئینہ برکاتِ تربیت و انفاسِ آں بزرگوار بمقامے کہ بایست
رسانیدے۔ وے از اکابرِ مشائخ عارفین و جامع علومِ ظاہر و
باطن بود۔ اگر خواہم کہ شمۂ از حالاتِ ظاہر و کرامات و مقامات و
مجاہدات و ضبطِ اوقات و طورِ معاش آں عالی مقام را شرح دہم
کتابے شود۔ بالجملہ چوں طبعِ ایشاں موزون و احیاناً بگفتنِ شعر
رغبت مے نمودند۔ و طبع بمیلِ من بسخن بود۔ ازاں چنداں منع و زجر
نمے فرمودند بلکہ گاہے امر بخواندنِ چیزے کہ گفتہ بودم مے کردند
وتخلص بلفظِ حزیں از زبانِ گہربارِ ایشاں است۔ ایں رُباعی
از اشعارِ آں قدوۂ کرام ثبت افتادہ۔

رُباعی

اے شوخ بیا درونِ دل نشیں کانِ نمکی بر جگرِ ریش نشیں

در ہجرِ تو دامنم گلستاں شدہ است	یکدم بکنارِ کشتۂ خویش نشیں

و در ہماں اوان ایشاں برحمتِ حق پیوستند۔ پس از آں والدِ علامہ سفارشِ تعلیم و تربیتِ فقیر بہ فاضلِ عارف شیخ بہاؤالدین گیلانی کہ از تلامذۂ سید الحکماء میر قوام علیہ الرحمۃ و از گوشہ نشیناں و جامع فضائلِ صوری و معنوی بود نمود۔ چندے در خدمتِ او تحصیل نمودہ قدرے از کتاب احیاء العلوم و رسائلِ اسطرلاب و شرحِ چغمینی خواندم۔ و والدِ مرحوم مرا اشارت بمطالعۂ کتبِ اخلاق مے فرمود۔ جمعے از مبتدیانِ اہلِ تحصیل ہر روز حاضر شدہ قدرے اوقات صرفِ مباحثۂ ایشاں نمودہ۔ آنچہ را اخذ نمودہ بودم با ایشاں تکرار مے رفت۔ و حق تعالےٰ برکت و وسعتے در اوقاتِ من کرامت فرمودہ بود و با وجود اشغالِ کثیرہ فرصت تنگی نے نمود۔ و شوقِ مباحثہ و مطالعہ چناں مرا بے قرار داشت کہ التفات بلذات نداشتم۔ مکرر در شبہا از کثرتِ بیدارئی من والدین را ترحم آمدہ مرا نصیحت و التماس با استراحت میکردند و سود نداشت۔ و آنچہ را بدرس نمی خواندم بمطالعہ اخذ نمودہ مواضع مشکلہ را از والد سوال مے کردم۔ و آں مقدار از کتبِ مختلفہ و فنونِ متشتتہ کہ در اندک مدتے بمطالعۂ من در آمد مگر قلیلے از علماے متتبع را میسر آمدہ باشد۔ و با ایں حال رغبتے موفورہ بطاعات و عبادات بود و لذتے عجیب ازاں مے یافتم۔ و لیالی و ایامِ جمعہ

واوقاتِ متبرکہ را مصروف باحیا و مواظبت باذکار و دعواتِ ماثورہ مے نمودم - وبسیارے از نوافل وسننِ عملیہ ضائع نمے شد - ودل راطرفہ رقت وصفائی وسینہ را انشراحے بود، وذکرِ آں احوال چنانکہ بود نتوانم کرد - وآنچہ گفتم از مقولہ اَلنَّعِیْمُ مِنْ بِضَائِعِ الْمَسَاکِیْن است - افسوس! افسوس! چہ دانستم کہ کار بایں درماندگی و دل مردگی وافسردگی کہ اکنوں کشیدہ خواہد کشید - وکامِ بلذت خو گرفتہ را باید با ایں ہمہ تلخی وزہرِ جانگداز ناکامی ساخت ؎

وَبِتُّ بِلَیْلٍ سَاوَرَتْنِیْ غَسِیْلَۃٌ
مِنَ الرُّقْشِ فِیْ اَنْیَابِھَا السُّمُّ نَاقِعٌ

حسرتِ بے پایاں وغمِ جانگزا اینست کہ دریں یکدو نفسے کہ باقی ماندہ باشد دیگر امیدِ بہبود واہتزازِ نفحۂ مقصود نیست - ؎

کو فصلِ بہاری کہ زمے کام بر آرم
چوں شاخِ گل از خرقۂ خود جام بر آرم

؎

آسائش است آنچہ بخاطر نمیرسد	آں روزگار نیست کہ من آرزو کنم

وہم در آں اوان از برکتِ تقوے و ورعے کہ مرزوق شدہ بود مرا در مسائلِ فرعیۂ عملیہ کہ مواضعِ خلافِ فقہا بود اضطرابے وحیرتے رو بداد - وخاطرِ مطمئن بفتاوائے فقہا ومعمولِ بین الناس نمے شد - ودراں باب خوضِ عظیم کردم واحادیث را اصل ماخذ

دانستہ بسیارے از کتابِ تہذیب الاحکامِ شیخ طوسی را در مدرسِ
مجتہد الزماں آقا ہادی خلف مولٰنا محمد صالح مازندرانی علیہ الرحمۃ
استفادہ نمودم و نظر در رجالِ حدیث و استاداں کردم و رجوع بکتبِ
استدلالیہ فقہا و تشخیصِ طرقِ استنباطِ ایشاں نمودم۔ و بر کتبِ فن و غیرہ
حدیث گذشتم و در آں باب جہدِ موفور کردم تا آنکہ در مسائلے کہ مرا
محتاج الیہ و معمول بہ بود بقدرِ وسع اطمینانے حاصل آمد۔ و از
تقلیدِ محض خاصہ باتخالفِ آراء و عدمِ عصمتِ احدے از مفتیان
کہ مرخصِ اقدام است و موقفِ حیرت فی الجملہ رہائی حاصل آمد۔ و
دراں اوان بعد از نیم شب کہ والدِ مرحوم برمے خاستند۔ پیش
از آنکہ بنوافل مشغول شود تفسیرِ صافی را کہ از مصنفاتِ فاضلِ ہرور
مولانا محمد حسن کاشانیست نزدِ ایشاں قرآت کردہ باتمام رسانیدم
و باکثرتِ مشاغلِ تحصیل و وظائف مرا شوقے موفور بصحبتِ مستعدان
و موزوناں بود۔ و با جماعتے از آں طائفہ مختلط بودم + روزے
در منزلِ والدِ علامہ مجمعے از مستعداں منعقد بود۔ مرا ہم دراں
مجلس طلبیدند و از ہر جا سخناں درمیاں بود و یکے از حاضرین ایں
بیتِ ملا محتشم کاشی را بر خواند + ؎

اے قامتِ بلند قداں در کمندِ تو	رعنائی آفریدۂ قدِ بلندِ تو

و بعضے از حضار تحسینِ بلیغ نمودہ والدِ مرحوم فرمود کہ دیوانِ
ملا محتشم بنظرِ من درآمدہ شاعرے استاد است۔ اما کلامش

بے نمک است۔ وآں مقدار از حلاوت کہ تدارک بے نمکی کند ندارد۔ باآنکہ نمک درسخن شاید کہ گلو سوز تر باشد از حلاوت۔ چنانکہ از ہیں مطلع بلندِ او ایمعنی مستنبط تواند شد۔ دیگر تنہا مصرع اخیر درست افتادہ مصرعِ اول بطبع مانوس نمے شود چہ قامت را در کمند افتادہ گفتن باسلیقہ راست نیست۔ اگر لفظِ قامت نبودے وگفتے اے کہ بلند قدرِ در کمندِ تو اند ایں کلام پسندیدہ بودے۔ حاضراں تصدیق نمودند + پس متوجہِ من شدہ فرمود۔ مے دانم کہ از شاعری ہنوز باز نیامدۂ۔ اگر توانی دریں غزل بیتے بگو ہماں لحظہ مرا مطلعے بخاطر رسید و چوں نظر بازمن افتاد دریافتند کہ چیزے بہ خاطرم رسید۔ فرمود کہ اگر گفتی بخواں وحجاب بکن۔ ایں مطلع برخواندم + ع

صید از حرم کشد خمِ جعدِ بلندِ تو	فریاد از تطاولِ مشکیں کمندِ تو

حاضراں از جا در آمدند و آفریںہا گفتند۔ تا ایشاں در تحسین بودند۔ مرا بیتِ دیگر بخاطر رسیدہ برخواندم + ع

شد رشکِ طور از آمدنت کوے عاشقاں

بنشیں کہ باد خردۂ جاں ہا سپندِ تو

دریں مرتبہ والدِ علامہ نیز از جا در آمد و تحسین کردہ فرمود۔ کہ آنچہ مے گفتم درشعرِ ملا محتشم نیست دریں ہست + بیتِ دیگر خواندم + ع

مشکل شدست کارِ دل از عشق و خوش دلم

شاید رسد بہ خاطرِ مشکل پسندِ تو

وہمچنیں باندک تاملے بیت دیگرے گفتم۔ تا غزل تمام خواندم + حضار گفتند کہ ایں طرزِ شعر بدیہہ گفتن امروز مقدور نیست۔ ووالد فرمود کہ الحال ترا اجازتِ شعر گفتن دادم۔ امّا نہ آنمقدار کہ وقت ضائع کنی۔ وقلمدانے کہ در سرکارِ خود داشت۔ برائے نوشتنِ ایں غزل مرا انعام فرمود +

درہماں اوان مرا حادثہٴ سخت رسید۔ فترتے در احوال پدید آمد جوشِ بہار وخرمیٴ روزگار بود۔ با جمعے از یارانِ خود بصحرا رفتم واسپ تاختم۔ اسپ در دویدن بیفتاد۔ واستخوانِ دستِ راستِ من کوفتہ شد۔ وتا یک سال باصلاح نیامد و استادانِ ماہر معالجہ ہا میکردند ورنجے صعب کشیدم۔ وپس از چندے کہ وجع تسکین یافتہ بود۔ ہمچناں بیکار وبارِ گردن بود۔ چوں خوے نوشتن داشتم قلم بدستِ چپ گرفتہ مسودہ مے کردم۔ ودر آں مصیبت واندوہ شعرِ بسیار گفتہ ام۔ از جملہ مثنوی ساقی نامہ است کہ افتتاحِ آں اینست +

خدایا توئی آگہ از راز وبس	بہشت از تو دارند پاکاں ہوس
من ومستیٴ وکنجِ مے خانہٴ	بہ آزادیم خطِ پیمانہٴ

تخمیناً یک ہزار بیت است بغایت سنجیدہ ومستانہ گفتہ شدہ تا آنکہ حق تعالےٰ ازاں درد والم صحت بخشید۔ وپراگندگی بجمعیت گرائید +

ذکرِ معدودے از افاضلِ معاصرین

اکنوں برخے از افاضل و معارف کہ در صغرِ سن با صفهان ملاقاتِ ایشاں نمودہ ام وہم دراں اوان رحلت کردہ اند بقلم آمد +

از آنجملہ فاضلِ مرحوم مولانا محمد باقر مجلسی اصفہانیست - کہ شیخ الاسلام وازمشاہیرِ محدثین وفقہاے امامیہ بود۔ مؤلفاتِ مشہورہ دارد۔ سہ چار نوبت ایشاں را دیدہ ام - در ہفتاد و دوسالگی در ہزار و صد و دہ ہجری درگزشت +

دیگر عمدۃ السادات میرزا علاؤ الدین محمد معروف بگلستانہ است از افاضل و اتقیا بود۔ و با والدِ مرحوم اختصاصِ تمام داشت - بعبادت و افادہ بسر مے برد۔ و برکتبِ متداولۂ شرعیہ تعلیقات دارد۔ و روزگارے باسودگی و عزت داشت۔ درہماں اوان او نیز درگزشت۔ و اولادش بمناصبِ دیوانی آلودہ شدند وایشاں را آں عزّت و احترام نماند +

دیگر فاضلِ مبرور شیخ جعفر علی قاضی است۔ وے از مشائخِ بلدۂ کمرہ و از اعاظمِ تلامذۂ استاذ العلما آقا حسین خوانساری و جامعِ فنون و علوم بود۔ در مدرسِ او جمعے کثیر از افاضل استفادہ میکردند و روزگارے بہ عزّت و احتشام داشت۔ بمنصبِ شیخ الاسلامی رسید وآں شغلِ خطیر را بر نہج ستودہ تقدیم کرد۔ و از وفورِ مہارت کہ در امورِ

ملکی و قوانینِ معاشرت داشت بہ وزارتِ اعظم نوید یافت - بعض امرائے سلطانی کہ در پایۂ آں منصبِ بزرگ بودند در شکستِ کارِ او کوشیدند- و پادشاہ را ازاں ارادہ درگزرانیدند- در سنِ کہولت درگزشت ٭ و در حایرِ حسین علیہ السلام مدفون شد- چوں با والدِ مرحوم مودت و الفتِ تمام داشت مکرر فقیر بخدمتِ ایشاں رسید ٭

دیگر برادرِ کہترِ ایشاں شیخ علی است او نیز در سلکِ فضلا بود- بعد از برادرِ خود بچند سال درگزشت ٭

دیگر مسیح الزماں اخوند مسیحائی کاشانیست بہ زیورِ فضل و کمال آراستہ تلمیذ و دامادِ مرحوم آقا حسین خوانساری و بغایت ستودہ خصال و خوش صحبت بود- شعرِ بسیار گفتہ و منشآتِ نفیسہ دارد- صاحب تخلص داشت - ایں چند بیت از ایشاں است ٭

پیوندِ الفتِ تو چو تارِ نظارہ است	تا چشم میزنی بہم ایں رشتہ پارہ است
بلبل بگل نشان دہد از رنگ و بوئے تو	پروانہ با چراغ کند جستجوئے تو
تا باشدم بہانۂ از بہرِ بازگشت	دل را بجا گذاشتہ رفتم ز کوئے تو

در اصفہان بافادہ مشغول بود تا درگزشت ٭

دیگر مولانا مغفور حاجی ابوتراب است- وے از صلحائے دہر و از مصاحبانِ مولانا محمد باقر مجلسی بود- بافادۂ فقہ و حدیث مشغول و اقوالش در شرعیات معتمد علیہ بود- و روزگارے باسائش داشت- در سالِ فوتِ مولانا محمد باقر درگزشت- فقیر چند نوبت

ایشاں را دیده ام - پسرش حاجی ابو طالب نیز از محدثین بود - بعد از پدر بچند سال بگزشت *

دیگر فاضلِ عالی شان آقا رضی الدین محمدؐ است - خلفِ علامۂ نحریر آقا حسین خوانساری واز اذکیاے علما بود - طبعے بغایت دقیق و فکرتے عالی داشت - در خدمتِ او بسیارے از فضلا مستفید شدند - در جوانی درگزشت - فقیر در منزلِ والد بخدمتِ ایشاں رسیده *

دیگر فاضلِ عارف میرزا باقر قاضی زاده است از دانشمندانِ روزگار و صاحب طبعانِ دہر بود - چوں سکنے در محلۂ عباس آبادِ اصفهان داشت - بقاضی زادهٔ عباس آباد معروف بود - در اکثر علوم ماهر و بافاده مشغول بود - و اوقاتے منتظم داشت - باوالدِ مرحوم مربوط بود تا رحلت نمود - طبعش بگفتنِ شعر رغبت نمودے از ایشاں است *

فصلِ گل و موسم بہار است	گلزار برنگ و بوے یار است
بے تو شب ماهِ تیره روزاں	چوں چشمِ سفید گشته تار است

دیگر مرحوم مولانا شمس الدین محمدؐ است - خلفِ فاضلِ مجتهد مولانا محمد سعید گیلانی - وے از جملہ مستعدان و جامع کمالاتِ صوری و معنوی بود - بعد از تحصیلِ بسیارے از فنونِ علمیہ ذوقِ سلوک و ریاضت برو غالب شد - و طرفه شورے

واستغراقے وے را فرا گرفت - ترکِ علومِ ظاہریہ نمودہ بحاجی عبدالقادر عاشق آبادی اصفہانی کہ خود را از مشائخ زمان میدانست و مریداں داشت نسبتِ ارادت درست کرد - و در حیاتِ والدِ خود در عنفوانِ شباب درگذشت - و پس از مدتے والدش کہ از اعاظمِ علما بود رحلت نمود - با والدِ فقیر ایشاں را مودتے قدیم بود - پسرِ دیگر مولانا محمد سعید مذکور آقا مہدی است کہ از دانشمنداں و در ریاضیات مہارتے بکمال دارد - شنیدہ مے شود کہ تا حال در حیات و بلاہیجان سکنے نمودہ +

دیگر جامع الکمالات مولانا حاجی محمد گیلانی است - وے از مشاہیرِ طلبہ و بغایت حمیدہ خصال بود - در اصفہان توطن اختیار کرد - و در خدمتِ مجتہد مرحوم مولانا محمد باقر خراسانی کہ از اعاظمِ علماء بودہ تحصیل نمودہ بود - و در شعر سلیقۂ مستقیمہ داشت - اشعارش مشہور است - در ہر راہ یکے دو نوبت بمنزلِ والد آمدہ چند روز توقف مینمود الحق بغایت ہموار و پرہیزگار بود در اصفہان رحلت کرد - ایں چند بیت از اشعارِ اوست + ؎

از گدازِ شمع باشد شعلہ را پایندگی	میکند از پہلوے مظلوم ظالم زندگی
نے بکارِ خویش آیم نے بکارِ دیگرے	چوں چراغِ روز بیسوز دمرا ایں زندگی

ولہٗ

دل روشن بتقریبِ ہوس عشق آشنا گردد	

اگر خواہد کہ آب آتش شود اوّل ہوا گردد	
چنیں گر خواہشِ پیکانِ تیرا دست جانم را	
پس از مردن غبارم سنگ سنگ آہن ربا گردد	

ولہٗ ایضاً

صُبحدم در پائے خُم آمد مرا مینا بسنگ	درچنیں وقتے نیاید ہیچکس را پا بسنگ

توصیفِ اصفہان با ذکرِ شمۂ از محاسنِ دار السّلطنتِ اصفہان

و در اصفہان آں مقدار از افاضل و مستعدان بودند - کہ اگر استیفاے اسامئے ایشاں شود بطول انجامد - والحق بآں جامعیّت مصرِ اعظمے در معمورۂ عالم نتواں یافت ؎

دِیَارٌ بِهَا حَلَّ الشَّبَابُ تَمِيمَتِي
وَ اَوَّلُ اَرْضٍ مَسَّ جِلْدِیْ تُرَابُهَا

ہواے بہ آں اعتدال و قوت و لطافت و آبے باں گوارائی و شہرے بہ آں شکوہ و رونق و لطافت و نزاہت و کثرتِ عماراتِ عالیہ و آثارِ قدیمہ و جدیدہ و انبوہے نازو نعمت در ربعِ مسکوں نشاں نداده اند - ہمانا تربیت و تکمیلِ نفوس و ابدانِ انسانیہ از تاثیراتِ آں سرزمین است ہمیشہ منشاءِ افاضل و اکابر و مستعداں و ہنرمنداں بوده - و ہر قدر در توصیفِ خصائصِ جمیلۂ آں کوشیده شود ہنوز ناگفتہ ماند - اگر ہوشمندِ جہاندیده آفاق گردیده باں بلده رسیدے - واقامت

نمودہ عمر و فرصت یافتے ہر آئینہ خصوصیات و جہاتِ امتیازِ آں بر کل جہان آگاہ گشتے۔ حسنِ معیشت درآں برائے فقیر و غنی و مسافر و مجاور یکساں۔ و تحصیلِ ہر کمالے و ہر گونہ نعمتے میسّر و آساں۔ اہالئے آں از ہر طبقہ بفراست و ذکا و مردی و مردمی و مروّت آشنا۔ جمہورِ خلقش بحلیۂ حیا و عفاف و رغبت بہ طاعات و مرضیات آراستہ۔ مدارس و معابدِ بے شمارش طولِ لیالی و ایام بریاضت و عباداتِ سعادتمنداں و عِق طلباں معمورہ۔ و بہ برکتِ معدلتِ سلاطینِ ہوشمندِ دیں پرور مآثرِ علما و اکابرِ فیض گستر در طبائع قاطبۂ عوامش مراسمِ و قوانینِ ستودہ و روشہائے پسندیدہ متطبع و معمول۔ و امورِ مکروہہ و اعمالِ مذمومہ بغایت نادر و مستور بود۔ حکیم شفائیؔ شاعرِ مشہور در یکے از مثنویاتِ خود بقدرِ وسع توصیفِ آں نمودہ و گفتہ:

مثنوی

گردوں پدر است و مادر ارکاں
فرزند بہ از پدر صفاہاں

محکم چو بنائے دوستداری
در کنگرہ اش فلک حصاری

پر پیچ و خم است آں حصارش
کاندر شکم ست روزگارش

چہ شرق و چہ غرب را درو جائے
یک کوچہ گرفتہ ہر دو ماوائے

از غایتِ بسطِ آں معظّم
صد وقت شود ورد بیک دم

یک خانہ طلوعِ بامداد است
یک کوچہ شبِ سیاہ زاد است

صد بار بر اوج سر کشد مہر — کش جائے دگر نہاں بود چہر
زاں آب و ہوا تبارک اللہ — کافشاندۂ اوست جانِ آگاہ
فطرتِ گل کس ببوئے خارش — ادراک گیاہِ کشت زارش
ہر در گہِ ایں جہانِ حکمت — یونان باشد گدائے فطرت
ہر کوچہ معلمے ستادہ — ہر گام فلاطنے فتادہ
بازاریگانِ او خردمند — ہم عقدہ کشائے وہم رصد بند
اوباش مجسطی آفرینند — اطفال شفا در آستینند
انہارِ بہشت اگر چہار است — خلدیست کہ نہرِ او ہزار است

تا آنکہ از آسیب عین الکمال و حادثۂ روزگار بہ آں مصرِ اعظم از خرابی و ویرانی و پراگندگئے ساکنانش و دودمانہائے قدیم رسید آنچہ رسید۔

شعر

ازروئے یارِ خرگہی ایواں ہمے بینم تہی
وزقدِ آں سروِ سہی خالی ہمے بینم چمن
برجائے رطل و جامِ مے گوراں نہادستند پے
برجائے چنگ و نائے و نے آوازِ زاغست و زغن

و ہنوز ہم کہ خرابئ آں مصرِ جامع بہ نصابِ کمال رسیدہ بہترین معمورہ ہائے عالم ست۔ کسے کہ اوضاعِ سابقۂ آں را مشاہدہ نکردہ باشد۔ چوں بآں دیار برآید چناں پندارد کہ چیزے کاستہ نشدہ۔ واگر طغیانِ تعدی و نیرانِ ظلمِ عاملاں اندک پستی گیرد بکمتر مدتے رونق

وحالتِ نخستیں باز آید۔ واز اطرافِ جہاں رجالِ رجال شود عمّرہا اللہ تعالیٰ بالعدل والانصاف ۔

نہضتِ راقم درخدمتِ والدِ مرحوم از اصفہان بگیلان وذکرِ معدودے از افاضلِ معاصرین رحمہم اللہ و ورود بہ لاہجان

مجملاً والدِ مرحوم را بشوق ملاقات برادر و ذوی الارحام ارادۂ رفتن بلاہجان از خاطر سر برزد۔ ومرا ہمراہ گرفتہ بآں صوب نہضت نمودند۔ و در ہر منزل بعد از نزول الہیات شرح تجرید وزبدۃ الاصول را در خدمتِ ایشاں مے خواندم۔ واز افاضل واعلام کہ دراں سفر ملاقات شدہ فاضل محقق میرزا حسن خلف مرحوم مولانا عبدالرزاق لاہجی است ۔ در دار المومنین قم کہ موطنش بود درسنِ کہولت واواخرِ حیات سعادتِ خدمتِ ایشاں یافتہ ام درعلم وتقوے آیتے بود مُصنّفاتِ شریفہ دارد چوں شمعِ یقیں درعقایدِ دینیہ وجمال الصّالحین دراعمال ورسالہ تقیہ وغیرِ آں ۔

دیگر از افاضل حاجی محمد شریف بود ہمدرآں بلدہ بخدمتِ ایشاں رسیدہ ام حاوِئے فنون ومشربے بغایت صافی وذوقے کامل داشت ۔

دیگر از افاضل سید العلما میر محمد ابراہیم قزوینی است ۔ جامعِ معقول ومنقول واز اتقیا بود۔ در دار السّلطنت قزوین ایشاں را

را دیده ام ؛

دیگر سید الافاضل میرزا قوام الدین محمد سیفی قزوینی است فاضلے نحریر خاصہ در فنونِ منقولہ امام بود۔ شعرِ عربی و فارسی نیکو گفتے۔ و بغایت ستودہ خصال بود۔ ہمدراں بلدہ ادراکِ صحبتِ ایشاں نمودہ ام۔ و ایں ہر دو سیدِ عالی شان تا چند سال قبل ازیں در حیات بودند و در گذشتند ؛

بالجملہ چوں وصول بہ لاہیجاں روے داد در منازلِ قدیمہ نزول و بخدمتِ عمّ عالی مقدار و سایرِ افاضل و اعیان و مستعدانِ آں دیار رسیدم۔ قریبِ یک سال در آنجا بسر رفت۔ و جمعیتے تمام داشتم۔ و والدِ مرحوم بہ مذاکرہ و مباحثہ مشغول بودند۔ و در آں مجلس از مستفیداں بودم۔ و باشارتِ والد رسالہ خلاصۃ الحساب را در خدمتِ عمّ مرحوم استفادہ نمودم۔ و گاہے بمواضعِ دل کشا و منزہاتِ آں ولایت بسیر و تفرج رفتہ مکان ہاے دلکش بہ نظر رسید و صحبتہاے خوش روے میداد ؛

ذکرِ شمۂ از احوالِ مملکتِ گیلاں

مجموعِ ولایاتِ گیلاں خاصہ بلدۂ لاہیجاں در سبزی و خرمی و معموری و وفورِ گل و لالہ و کثرتِ میاہ و انہار و تشابکِ اشجار و اثمارِ گرم سیری و سرد سیری در ربعِ مسکوں بے عدیل و نظیر ست۔ عالمیست جداگانہ مشابۂ آں یافت نشود۔ شہرہاے معتبرۂ معمورہ و عمارات عالیۂ مزینہ

دفلاع متینه دارد۔ و از قدیم الایام باز ہمیشه معمور و مسکنِ سلاطینِ فرخنده گیت بوده۔ اغلب در میانهٔ سه بادشاهِ صاحب دستگاه انقسام داشته۔ ہوائے در غایت رطوبت و اعتدال دارد۔ و حسنِ معیشت و تنعمِ خلقش بدرجهٔ کمال و واز اکثر ممالکِ عالم ممتاز است۔ در جمیع ماکولات و اقسامِ ملبوسات و اصنافِ ضروریات آں ملک را ہیچ گونه حاجت بخارج نیست۔ و آنچه در اکثر ممالک حاصل و مهیا نتواند شد آنجا میسر و سهل الحصول بیقدر و بها است و در اکثر بیشه‌ہائے آں از تراکمِ اشجار مجالِ عبورِ طیور و وحوش نیست۔ و قوتِ نامیه بحدیست که یک قطعه سنگ در کوهسار و کفِ خاک در صحرائے آں که ساده از گل و گیاه و اشجار باشد نتواں یافت۔ از کثرتِ درختانِ بے خزاں چوں شمشاد و آزاد و نارنج و ترنج وامثال ذلک ہمیشه کوه و صحرا از مردمی خالیست۔ شوارعِ بلاد و قصباتش باوجود ازدحامِ پیاده و سوار ہمیشه پر گل و گیاه۔ کثرتِ مکانہائے خوش و شکارگاهش از تعداد بیروں۔ و اقسامِ صیدِ بری و بحرئے آں از حوصلهٔ شمار افزوں است مردمش بوفورِ ذکا و ہنر مشهور۔ و به پرہیزگاری و غریب پروری معروف اند۔ ہمیشه آں دیار مشحون بدانشمنداں و اعلامِ روزگار بوده۔ اما چوں قریب به ساحل بحرِ خزر واقع شده اغلب اینست که پس از قرنے بسببِ عفونتِ ہوا و دریا علتِ وبا کم و بیش دراں بلاد سرایت نموده جمعے تلف میشدند۔ و رطوبتِ ہوایش نیز چوں زیاده است بنوعیکه شب از کثرتِ شبنم خوابیدن زیرِ آسماں دشوار است۔ بسا باشد که بطبیعِ مردمِ بیگانه زیاده ملایمت نکنند۔

سیاست نامہ نظام الملک طوسی

فصل اوّل

اندر احوالِ مردم و گردشِ روزگار و مدحِ خداوندِ عالم غیاث الدنیا والدین قدس سرہٗ

ایزد تعالےٰ اندر ہر عصرے یکے را از میانِ خلق برگزیند و اورا بہ ہنرہائے پادشاہانہ ستودہ و آراستہ گرداند۔ و مصالحِ جہان و آرامِ بندگاں را بدو باز بندد۔ و درِ فساد و فتنہ بدو بستہ گرداند و ہیبت و حشمتِ او در دلہا و چشمِ خلائق بگستراند تا مرداں اندر عدلِ او روزگار مے گذرانند۔ و ایمن مے باشند و بقاے دولتِ اومے خواہند۔ و اگر از بندگاں عصیانے و استخفافے بر شریعت اندر طاعت و فرمانہاے حق تعالےٰ پدید آید۔ خواہد کہ بدیشاں عقوبتے رساند و پاداشِ کردار ایشاں را بچشاند (خداے عزوجل مارا چنیں روزگار منمایاد! و ایں چنیں مدبری دور دار اد!) ہر آئینہ از شومئے عصیان

خشم وخذلانِ حق تعالےٰ بداں مرداں در رسد۔ وپادشاہِ نیک از
میانِ ایشاں برود۔ وشمشیرہاے مختلف کشیدہ شود وخونہا ریختہ
آید۔ وہرکرا دست قوی تر ہرچہ خواہد ہمے کند تاآں گنہگاراں اندر
آں آفتہا وخوں ریزش ہلاک شوند۔ ومثالِ ایں چنیں است کہ
آتش درنیستاں افتد ہرچہ خشک باشد پاک بسوزد۔ واز جہتِ
مجاورتِ خشک بسیار نیز از تر سوختہ شود۔ پس از بندگاں یکے را
بتوفیق ایزدی سعادتے ودولتے حاصل شود۔ واورا حق تعالےٰ
براندازۂ او اقبالے ارزانی دارد وعقلے وعلمے دہد۔ کہ او بداں
عقل وعلم زیر دستانِ خودرا ہریک براندازۂ خویش بدارد۔ و
ہریک رابر قدرِ او مرتبے ومحلے نہد۔ وخدمتگاراں وکسانِ ایشاں
را از میانِ مرداں برگزیند وہریکے را از ایشاں منزلتے وپایگاہے دہد
ودر کفایتِ مہماتِ دینی ودنیاوی برایشاں اعتماد کند۔ ورعایا آنکہ
راہ اطاعت سپرند وبکارِ خویش مشغول باشند از رنجہا آسودہ
دارد تا درسایۂ عدلِ او براحت روزگارمے گذرانند۔ وباز اگر
از کسے از خدمتگاراں وگماشتگاں ناشایستگی ودرازدستی پدید آید۔
اگر بتادیبے وپندے ومالشے ادب گیرد واز خوابِ غفلت بیدار شود
اورا بر آں کار بردارد واگر بیداری نیابد۔ ہیچ ابقا نکند واورا
بکسے دیگر کہ شایستہ بود بدل کند۔ واز رعایا کسانیکہ ایشاں حقِ نعمت
نشناختہ قدرِ ایمنی وراحت رانداند۔ وبدل خیانتے اندیشند۔ و

تمردے نمایند - و پاے از حدِ خویش بیروں نہند - بر اندازۂ گناہ
با ایشاں عتاب و خطاب رود و ایشاں را بہ مقدارِ جرمِ ایشاں پسند
داز سرِ آں در گذرند +

و دیگر آنچہ بہ عمارتِ جہاں پیوندد - از بیروں آوردنِ کاریزہا
و کندنِ جویہاے معروف و پلہا کردن بر آبہاے عظیم - و آباداں
کردن دیہہا و مزارع - و بر آوردنِ حصارہا و بنا افگندنِ شہرہاے
نو و بناہاے رفیع و نشستگاہہاے بدیع بجاے آرد - و بر شاہ راہہا
رباط فرماید - از کردنِ آں نام ہمیشہ او را بماند - و ثوابِ آں بداں
جہاں او را حاصل بود - و دعواتِ بخیر او را پیوستہ شود +

و چوں تقدیرِ حق تعالے خواست کہ ایں روزگار تاریخِ روزگارہاے
گذشتہ دیگر گردد - و طرازِ کردارہاے ملوکِ پیشیں شود - و خلائق
را سعادتے ارزانی دارد کہ پیش ازاں دیگر ایں اندیشہ نداشتہ است
خداوندِ عالم سلطانِ اعظم را از دو اصلِ بزرگوار کہ بادشاہی و پیش
روی کہ در خاندانِ ایشاں بودند و پدر بر پدر ہمچنیں تا افراسیاب بزرگ
پدید آورد - و او را بکرامتہا و بزرگی ہا کہ ملوکِ جہاں ازاں خالی بودند
آراستہ گردانید - پس آنچہ بداں حاجت افتد ملوک را از دیدارِ خوب
و خوے نیکو و عدل و مردانگی و دلیری و سواری و دانش و بہ کار داشتن
انواعِ سلاح و راہ بردن بہ ہنرہا و شفقت و مرحمت بر خلق و وفا
کردنِ نذرہا و وعدہا و دینِ درست و اعتقادِ نیکو دوست داشتن

و طاعتِ حق تعالےٰ بجائے آوردن فضائل از نمازِ شب و زیادتِ روزہ و حرمت داشتنِ اہلِ علم و گرامی کردنِ زاہداں و صلحا و حکما و صدقاتِ متواتر دادن و با درویشاں نیکوئی و با زیردستاں و خدمتگاراں با خلقِ خوش زیستن و ستمگاراں را از رعیت باز داشتن او را بارزانی داشت۔ لاجرم ایزد تعالےٰ بر اندازۂ شائستگی و اعتقادِ نیکو دولت و ملکِ دوجہاں جملہ او را مسخر گردانید۔ و ہیبت و سیاستِ او را بہمہ اقلیم رسانید تا جہانیاں خراج گذار باشند۔ و بہ تقربے کہ بدو کنند از شمشیرِ او ایمنند۔

و اگر بروزگارِ بعضے از خلفا اندر ملک وسعتے و بسطے بودہ است بہ ہیچ وقت از دل مشغولی و خروجِ خوارج خالی نبودہ است اکنوں بحمد اللہ دریں روزگارِ مبارک در ہمہ جہاں کسے نیست کہ بدل خلافے اندیشد یا سرِ او از چنبرِ طاعتِ او بیرون است ایزد تعالےٰ ایں دولت را تا قیامت پیوستہ دارا او! و چشمِ بد و عین الکمال ازیں مملکت دور دارا او! تا خلائق آثارِ عدل و سیاستِ ایں خداوند عالم روزگار مے گذرانند۔ و بہ دعائے خیر مشغول مے باشند۔

و چوں حالِ دولت چنین است کہ گفتہ آمد اندازۂ دانش و شناختنِ رسومِ نیکو بر قیاسِ دولت بود۔ و دانشِ او ہمچو شمعے باشد کہ بسیار روشنائی از او افروختہ آید و مردماں بداں روشنائی راہ یابند و از تاریکی بیروں آیند و او را بہ ہیچ مستبشرے و راہ نمائے حاجت

نباشد - ولیکن خداوند را اندیشہ ہائے کہ باشد بندگاں ازاں باز مانند واندازۂ حال عقل و دانشِ آں ندانند +

چوں ایں بندہ را فرمود کہ بعضے از سیرِ نیکو از آنچ بادشاہانرا ازآں چارہ نیست بنویس - و ہر چیزے کہ بادشاہاں بکار داشتہ اند واکنوں شرط آں بجائے نمے آرند چہ پسندیدہ و چہ ناپسندیدہ آنچ بندہ را فراز آمد از شنیدہ و دانستہ وخواندہ یاد کردہ شود - بر حکمِ فرمانِ اعلےٰ ایں چند فصل بر سبیلِ اختصار نوشتہ شد - آنچ لائق ہر فصلے بود دراں فصل یاد کردہ آمد بہ عبارتے روشن بتوفیق اللہ عزّ وجلّ +

فصلِ دوم

اندر شناختن قدرِ نعمت ایزد تعالےٰ مر بادشاہانرا

بادشاہانرا نگاہداشتِ رضائے اوست تعالےٰ شانہٗ - ورضائے حق اسمہٗ اندر احسان بود کہ باخلق کردہ شود و دعائے کہ میانِ ایشاں گسترہ شود بس است - چوں دعائے خلق بر نیکوئی پیوستہ گردد آں مملکت پائدار بود و ہر روز بزیادت باشد - و آں ملک از دولت و روزگار متمتع بود و بدیں جہاں نیکو نام و بداں جہاں رستگاری یابد - و حساب او سہلتر باشد کہ گفتہ اند اَلْمُلْکُ یَبْقیٰ مَعَ الْکُفْرِ وَ لَا یَبْقیٰ مَعَ الظُّلْمِ معنی آنست کہ ملک با کفر

بپاید و با ستم و ظلم نپاید*

حکایت دریں معنی

در اخبار آمده است که یوسف علیه السلام چوں از دنیا بیروں رفت وصیت کرده بود که "مرا به نزد جدم ابراہیم علیه السلام دفن کنید"۔ چوں تابوتِ یوسف نزدِ حظیره آوردند جبرائیل علیه السلام بیامد و گفت ایں جائے او نیست که اورا جوابِ ملکے که رانده است به قیامت بباید دادن۔ پس چوں حالِ یوسف ایدوں باشد بنگر تا حالِ دیگراں چگونه بود*

خبر

در خبر چنیں آمده است از پیغمبر علیه السلام که ہر کرا روزِ قیامت حاضر کنند از کسانے که ایشاں را بر خلق دستے و فرمانے بوده باشد دستہائے او بر گردن بسته بود۔ اگر عادل بوده باشد عدل دست او کشاده گرداند و به بہشت رود۔ اگر ظالم بود ہمچناں دستش بسته به دوزخ افگنند*

خبر

و ہم در خبر آمده است۔ که روزِ قیامت ہر که او را بر کسے فرمانے بوده باشد بر خلق یا بر مقیمانِ سرائے و زیر دستانِ خویش۔ او را بداں سوال کنند۔ و از شبانے که گوسفنداں را نگاه داشته باشد جوابِ آں بخواہند*

خبر

گویند عبد اللہ بن عمر الخطاب رضی اللہ عنہما در بیروں رفتنِ پدرش

ازیں جہاں وے را پرسید کہ" اے پدر! ترا کے بینم + گفت - بدآں جہاں" گفت" زود ترمے خواہم" + گفت شبِ اول یا دوم یا سوم مرا در خواب بینی" + پس) دوازدہ سال برآمد او را در خواب نہ دید - پس از دوازدہ سال او را بخواب دید - گفت" یا پدر! نگفتہ بودی کہ پس از سہ شب ترا بینیم" + گفت مشغول بودم کہ در سوادِ بغداد پلے ویراں شدہ بود و گماشتہا تیمارِ آں نداشتہ بودند و گوسفندے را دراں پل دست بہ سوراخے فروشد و بہ شکست - تا اکنوں جوابِ آں مے دادم +

و بر حقیقت خداوند عالم خلد اللہ ملکہ بداند کہ اندراں روزِ بزرگ جوابِ ایں خلائق کہ در زیرِ فرمانِ او اند ازو خواہند پرسید و اگر بکسے دیگر حوالت کند نخواہند شنید + پس چوں چنین است باید کہ ملک ایں مہم بکسے باز نگذارد و از کارِ خویش و خلق غافل نباشد - چنانکہ تواند در سر و علانیہ از احوالِ ایشاں برمے رسد - و دستہائے دراز کوتاہ میکند و ظلم و ظالماں را باز مے دارد تا برکات بروزگارِ دولتِ او مے رسد بتوفیق اللہ وحدہٗ +

فصلِ سوم

اندر مظالم نشستنِ پادشاہ و عدل و سیرتِ نیکو ورزیدن

چارہ نیست پادشاہ را از آنکہ در ہفتہ دو روز بمظالم نشیند - و داد

از بیداد گر بستانند- و انصاف بدہد- و سخنِ رعیت بگوشِ خویش بشنود بے واسطہ- و چند قصہ کہ بہتر تر بود باید کہ عرض کنند- و در ہر یک مثالے دہد کہ چوں ایں خبر در مملکت پراگندہ شود کہ خداوندِ عالم متظلماں و دادخواہاں را در ہفتہ دو روز پیش خویش مے خواند و سخنِ ایشاں مے شنود ہمہ ظالماں بشکوہند و دستِ ظلم کوتاہ کنند- و کس نیارد ظلم و دست درازی کردن از بیمِ عقوبت +

حکایت

چنیں خواندم در کتبِ پیشینگاں کہ بیشتر ملوکِ عجم دکانے بلند ساختندے و بر پشت اسب بر آنجا بایستادندے- تا متظلماں را کہ در آں صحرا گرد شدہ بودندے ہمہ را بدیدندے- و دادِ ہر یک بدادندے- و سبب ایں چناں بود کہ چوں پادشاہ جائے نشیند کہ اک جایگاہ را درگاہ و دربند و دہلیز و پردہ باشد صاحب غرضاں و ستمگراں آں کس را باز دارند- و نہ نزد پادشاہ نگذارند +

حکایت

شنیدم کہ یکے از ملوک بگوش گراں بودہ است- چناں اندیشید کہ کسانے کہ ترجمانی مے کنند سخن متظلماں با او راست نگویند- و او چوں حال نداند فرمانے فرماید کہ موافق آں کار نباشد- فرمود کہ متظلماں باید کہ جامۂ سرخ پوشند و ہیچ کس دیگر نپوشند- تا من ایشاں را شناسم + و آں ملک بر پیلے نشستے و بصحرا بایستادے- و ہر کرا با جامۂ سرخ دیدے- فرمودے تا گرد کردندے پس بجائے

خالی نشستے۔ وایشاں را یک یک بخواندے۔ تا بآواز بلند حال خویش گفتندے۔ و او انصاف ایشاں میدادے۔ و آں ہمہ احتیاط از بہر جواب آں جہاں را کردہ اند تا چیزے بر ایشاں پوشیدہ نگردد+

حکایت

امیر عادل از جملۂ سامانیاں یکے بودہ است۔ و اورا اسمٰعیل ابن احمد گفتندے۔ و سخت عادل بودہ است۔ و اورا سیر تہائے نیکو بسیار بودہ است۔ و با خدائے عزّوجلّ اعتقاد صافی داشتہ است۔ و درویش بخشائے بود۔ کہ از سیرا و باز نمودہ اند+

و ایں اسمٰعیل آں امیرے بود کہ بنجارا نشستے۔ و خراساں و عراق و ماوراء النہر پدران اورا بود+ یعقوب لیث از سیستاں خروج کرد۔ و جملۂ سیستاں بگرفت۔ و داعیاں مرا اورا بفریفتند۔ و در شریعت اسماعیلیاں شد۔ و بر خلیفۂ بغداد دل بد کرد۔ و آہنگ بغداد کرد۔ تا خلیفہ را ہلاک کند۔ و خانۂ عباسیاں را بر دارد۔ خلیفہ خبر یافت کہ یعقوب آہنگ بغداد کردہ است۔ رسول فرستاد کہ تو ببغداد ہیچ کارے نداری ہماں صواب تر کہ کوہستان و عراق و خراساں نگاہ داری۔ و مطالعت مے کنی تا دل مشغولی تولد نکند۔ باز گرد۔ فرماں نبرد+ گفت مرا آرزو چنانست کہ لابد بدرگاہ تو آیم۔ و شرط خدمت بجاے آرم۔ و عہد تازہ کنم تا ایں نکنم باز نگردم+ ہر چند خلیفہ رسول میفرستاد

جواب ہمیں مے داد- لشکر بر داشت- و روے بہ بغداد نہاد و چو خلیفہ بدگمان شد بزرگان حضرت را بخواند- و گفت- چناں مے بینم کہ یعقوب لیث سر از چنبر اطاعت بیروں کرد- و بخیانت اینجا مے آید کہ ما او را نخواندہ ایم- و من مے فرمایم کہ باز گردد- نمے گردد- بہمہ حال خیانتے در دل دارد- و پندارم کہ در بیعت باطنیاں شدہ است- و تا اینجا نرسد- اظہار نکند- ما را از احتیاط کردن او غافل نباید بودن- تدبیر آں کار چیست؟

پس برآں نہادند- کہ خلیفہ در شہر نباشد- و بصحرا رود- و اردو و لشکر گاہ بزند- و خاصگیاں و بزرگان بغداد جملہ با او باشند چوں یعقوب برسد- خلیفہ را بصحرا بیند- بالشکر- اندیشۂ او بر خطا افتد- و عصیان او امیر المومنین را معلوم شود- و مردم در لشکر گاہ یکدیگر آمد و شد کنند- اگر سر عصیاں دارد نہ ہمہ امیران عراق و خراسان با او یار باشند- و رضا دہند بد انچہ در دل دارد- چوں عصیان آشکارا کند لشکر او را سر برگردانیم بتدبیر- پس اگر درمانیم بارے راہ بر ما کشادہ شود- و چوں اسیران در چہار دیوار گرفتار نگردیم- و بجاے برویم + امیر المومنین را ایں تدبیر خوش آمد ہمچناں کردند- و ایں خلیفہ المعتمد علی اللہ احمد بود+

چوں یعقوب لیث در رسید- برابر لشکر گاہ خلیفہ فرود آمد- و دو لشکر در ہم امیختند- و یعقوب لیث عصیان ظاہر کرد- و کس بخلیفہ

فرستاد کہ بغداد را پرواز۔ و ہر کجا کہ مے خواہی ہمے رو۔ خلیفہ دو ماہ
زماں خواست۔ زمانش نداو۔ چوں شب اندر آمد بہ سرانِ سپاہِ او
در سر کس فرستاد کہ او عصیان آشکارا کرد و بالمحداں لعنہم اللہ
یکے شد۔ و بداں آمادہ است تا خاندانِ مارا اندازد۔ و مخالفاں را
بجائے ما نشاند۔ و شما ہم بدیں ہمداستانی مے کنید یا نہ + گروہے
گفتند ما ناں پارہ از او یافتہ ایم۔ و ایں نعمت از خدمتِ او داریم
ہر چہ او کرد ما کردیم و بیشتر گفتند ما ازیں حال خبر نداریم۔ و چناں
پنداریم کہ او ہرگز با امیر المومنین خلاف نکند۔ پس اگر مخالفت ظاہر
گردد ما رضا ندہیم۔ و روزِ ملاقات با تو باشیم۔ و بوقتِ مصاف سوئے
تو آئیم۔ و ترا نصرت دہیم + و ایں گروہ امرائے خراساں بودند۔ چوں
خلیفہ سرانِ لشکر یعقوب بریں گونہ دید۔ خرم گشت + دیگر روز بدل
قوی پئے یعقوب پیغام فرستاد۔ کہ اکنوں کفرانِ نعمت پدید کردی۔
میانِ من و تو شمشیر ست۔ و ہیچ باک نیست اگر مرا لشکر اندک است
و از آنِ تو بسیار است + و بفرمود تا لشکر در سلاح شدند۔ و کوسِ جنگ
بزدند و بوقِ کیں بدمیدند و بر صحرا صف کشیدند +

چوں یعقوبِ لیث بر آں گونہ دید گفت بکامِ خویش رسیدم۔
و او نیز بفرمود تا کوس بزدند و ہمہ لشکر برنشستند۔ و با تعبیہ بصحرا
شدند۔ برابرِ لشکر خلیفہ صف بر کشیدند و از آنجانب خلیفہ بیامد
و در قلب ایستاد۔ و از اینجانب یعقوب لیث پس خلیفہ فرمود بمردے

بلند آواز کہ نا در میانِ دو صف رود۔ و بآواز ے بلند بگوید کہ یا
معشر المسلمین! بدانند کہ یعقوب عاصی شد۔ و بداں آمدہ است
تا خاندانِ عباس بر کند۔ و مخالفِ او را از جهد بیارد۔ و بجائے
وے بنشاند۔ و سنت بر دارد۔ و بدعت آشکارا کند۔ ہر آنکسے
کہ خلیفۂ رسولِ خدا اے را خلاف کند۔ ہمچناں باشد کہ سر از اطاعتِ
خدائے تعالےٰ کشیدہ باشد۔ و از دائرہ مسلمانی بیروں شدہ باشد۔
چنانکہ خدا اے تعالےٰ در محکم کتاب خویش مے فرماید۔

اَطِیعُوا اللّٰہَ وَاَطِیعُوا الرَّسُولَ وَاُولِی الاَمرِ مِنکُم

اکنوں کیست از شما کہ بہشت را بر دوزخ بر گزیند؟ حق را نصرت
کنید و روے از باطل بگردانید۔ با ما باشید نہ بر ما۔ چوں لشکرِ یعقوب
ایں سخن بشنیدند امرائے خراساں بیکبار بر گشتند و سوے خلیفہ آمدند
و گفتند۔ ما پنداشتیم کہ او بحکمِ فرمان و طاعت و خدمت مے آید اکنوں
کہ مخالفت و عصیاں پدید کرد۔ با با تو ایم تا جان داریم از بہرِ تو شمشیر
مے زنیم۔ چوں خلیفہ قوت گرفت آں لشکر را بفرمود تا جملہ حملہ کردند
و یعقوبِ لیث بہ نخستیں حملہ شکستہ شد۔ و بہزیمت سوے خوزستان
رفت و خزینۂ او جملہ غارت کردند۔ و لشکر از خواستۂ او توانگر شد۔
و او چوں بخوزستان رسید بہر جانب کس فرستاد۔ و لشکر آورد۔ و
گماشتگاں را بخواندن گرفت۔ و دینار و درم بفرمود تا از خزینہائے
عراق و خراساں بیاوردند چوں خلیفہ خبر یافت کہ بخوزستان مقام

کردہ است در وقت نامہ بقاصد فرستاد۔ کہ ما را معلوم شد کہ مردے ساده دلی و بسخنِ مخالفاں غرہ شدی۔ و عافیتِ کار نگاه نہ کردی۔ دیدی کہ ایزد تعالےٰ صنع خویش بتو نمود۔ و ترا ہم بلشکرِ تو بشکست۔ و سہوے بود کہ بر تو رفت۔ اکنوں دانم کہ بیدار گشتۂ و برایں پشیمانی امارت عراق و خراساں را ہیچکس از تو شائستہ تر نیست۔ و ترا حقِ نعمت بسیار است بنزدیکِ ما۔ ایں یک خطا ترا درکارِ آں خدمتہائے پسندیدہ کردیم۔ و کردۂ او را ناکردہ پنداشتیم۔ باید کہ او از سرِ آں حدیث درگذرد۔ چوں ما از سرِ ایں وحشت درگذشتیم۔ و ہر چہ زود تر بعراق خراساں رود۔ و بمطالعت ولایت مشغول شود۔

چوں یعقوب نامۂ خلیفہ برخواند ہیچگونہ دلش نرم نشد و براں کار پشیمانی نخورد و بفرمود تا ترہ و ماہی و پیازے چند بر طبقِ چوبیں نہادہ پیش آوردند آنگہ بفرمود تا رسولِ خلیفہ را در آوردند و بنشاندند۔ پس سوے رسول کرد۔ وگفت۔ برو و خلیفہ را بگوے کہ من مردے رو ئیں گر زادہ ام و از پدر روئیں گری آموختہ ام۔ و خوردنِ من نانِ جویں و ماہی و ترہ و پیاز بودہ است۔ ایں پادشاہی و آلات و گنج و خواستہ از سرِ عیاری و شیر مردی بدست آوردہ ام۔ نہ از پدر میراث دارم۔ و نہ از تو یافتہ ام۔ از پاے نہ نشینم تا سرِ تو بمہدیہ نفرستم و خاندان ترا ویراں نکنم۔ یا آنچہ گفتم بکنم۔ یا بسرِ نانِ جویں و ماہی و ترہ باز شوم۔ و اینک گنجہا را در باز کردم۔ و لشکرہا باز خواندم۔ و برا ثر ایں

پیغام آمدم و رسول خلیفہ را کسیل کرد - و ہر چند کہ خلیفہ بنامہ و قاصد بنواخت - و تشریف فرستاد - البتہ باز نگشت - و لشکر گرد مے کرد و قصدِ بغداد کرد۔ او را علتِ قولنج بود - علتِ قولنجش بگرفت و حالش بجائے رسید کہ دانست کہ ازاں درد نرہد - برادرِ خویش عمرو بن اللیث را ولی عہد کرد - و گنج نامہا بوے داد - و بمرد۔ و عمرو ابن اللیث باز گشت - و بکوہستان آمد - و یک چندے آنجا بود۔ پس بخراساں رفت - و پادشاہی کرد - و طاعت ہمے داشت - و لشکر و رعیت عمرو را دوست تر از یعقوب داشتند - کہ ایں عمرو بس بزرگ ہمت و باعطا و بیدار و باسیاست بود و مروت و ہمتِ او تا آنجا بودہ است کہ مطبخِ او را چہار صد اشتر مے کشیدند چیزہاے دیگر را قیاس باید کرد - ولیکن خلیفہ را استشعارے ہمے بود - کہ نباید کہ او نیز بر طریقتِ برادر بود - و فردا روز ہماں پیش گیرد کہ برادرش بر دست گرفتہ بود - کہ ہر چند کہ عمرو ایں اعتقاد نداشت - ولیکن خلیفہ ازیں معنی اندیشہ ہمے کرد پیوستہ و سر کس ہمے فرستاد بہ بخارا بنزدیکِ اسمٰعیل ابن احمد کہ خروج کن بر عمرو بن لیث و لشکر بہ کش - و ملک از دستِ او بیروں کن کہ تو حق تری امارتِ خراساں و عراق را - کہ ایں ملکِ پدرانِ تو بودہ است - و ایشاں تغلب دارند - یکے کہ خداوندِ حق توئی - و دیگر آنکہ سیرتہاءِ تو پسندیدہ تر است - و سہ دیگر آنکہ دعاے من در قفاے تو است - بدیں ہر سہ معنی شک نکنم کہ ایزد تعالےٰ ترا بروے نصرت دہد۔

بداں منگر کہ ترا عدت ولشکر اندک است۔ بداں نگر کہ خدائے تعالےٰ
ہمے گوید: "کَمْ مِّنْ فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً كَثِيرَةً بِإِذْنِ اللهِ وَاللهُ
مَعَ الصَّابِرِينَ"۔ پس سخنہائے خلیفہ بر دل او کار کرد۔ وعزم درست
گردانید۔ کہ با عمرو بن لیث مخالفت کند۔ لشکرے کہ داشت ہمہ
را گرد کرد۔ واز جیحون بدیں سو گزشت۔ ولیسر تازیانہ بشمرد دو ہزار
سوار برآمد چنانکہ از ہر دو یکے سپر داشت۔ واز بیست مرد یکے جوشن
داشت۔ واز ہر پنجاہ مرد یکے نیزہ داشت۔ ومرد بود کہ از بے ستوری
جوشن بر فتراک بستہ بود۔ واز آموے بر داشت۔ وبشہر مرو آمد۔
خبر بعمرو لیث بردند کہ اسمٰعیل بن احمد از جیحون گزشت۔ وبمرو
آمد وشحنۂ مرو بگریخت وطلب مملکت مے کند۔ عمرو لیث بخندید۔
وبہ نیشاپور بود۔ ہفتاد ہزار سوار عرضہ کرد۔ ہمہ برگستواں دار باسلاح
وعدتے تمام۔ وروے ببلخ نہاد۔ وچوں بیکدیگر رسیدند مصاف
کردند۔ اتفاق چناں افتاد کہ عمرو بن لیث بدر بلخ شکستہ شد۔
وہفتاد ہزار سوار او بہزیمت بر فتند۔ چنانکہ یکے را جراحتے نرسید
ونہ کسے اسیر گشت۔ الا از میان ہمہ عمرو بن لیث گرفتار شد۔ وچوں
او را پیش اسمٰعیل آوردند۔ بفرمود تا او را بیوز باناں سپردند۔ وایں
از عجائبہائے دنیاست چوں نماز دیگر بکردند فراشے کہ از آن عمرو
لیث بود در لشکرگاہ مے گشت۔ چشمش بر عمرو بن لیث افتاد۔
دلش بسوخت پیش او رفت وگفت۔ امشب با من باش کہ بس

تنہا ماندہ ام. گفت تا من زندہ ام از قوت چارہ نیست - تدبیر چیزے خوردنی کن + فراش یک من گوشت بدست آورد - و تابۂ آہنیں از لشکریاں عاریت خواست - و ہر جانب بدوید - و لختے سرگین خشک بچید و کلوخے دو سہ برہم نہاد تا قلیہ خشک بکند + چوں گوشت در تابہ کرد - مگر در طلبِ نمک شد - و روز باخر آمدہ بود - سگے بیامد - و سر در تابہ کرد - واستخوانے برداشت و دہنش بسوخت - سگ سر بر آورد - حلقۂ تابہ در گردنش افتاد - و از سوزشِ آتش بہ تگ خاستہ تابہ ببرد + عمرو بن لیث چوں چناں دید - روسوئے لشکر ونگہباناں کرد - و گفت عبرت گیرید - کہ من آں مردم کہ بامداداں مطبخ مرا چہار صد اشتر مے کشیدند - و شبانگاہے سگے برداشت - و دیگر گفت "اَصبَحتُ اَمِیراً وَاَمسَیتُ اَسِیراً" معنی آن است کہ بامداداں امیر بودم - و شبانگاہ اسیرم + و ایں حال از عجائبہائے دنیا ست +

و از ایں ہر دو حال عجیب تر درمعنیٔ امیر اسمٰعیل و عمرو بن لیث آنست کہ چوں عمرو گرفتار شد - امیر اسمٰعیل روے سوئے بزرگاں و سران لشکر خویش کرد - و گفت - ایں نصرت مرا خدائے عز و جل داد - و ہیچ کس را بدیں نعمت بر من منت نیست - جز خدائے را عز اسمہ + پس گفت بدانید کہ ایں عمرو بن لیث مردے بزرگ ہمت و بسیار عطا بود - و باآلت و عدت و راے و تدبیر و بیدار بود - و در کارہا

فراخ نان و نمک وحق شناس + مرا رائے چنان ست کہ جہد کنم تا او را
ہیچ گزندے نرسد۔ و باقی عمر بسلامت بگذارند + عمرو لیث چوں ایں
بشنید گفت دانم کہ مرا ازیں بند ہرگز خلاص نبود۔ ولیکن تو کہ اسمٰعیلی
معتمدے را بپیش من فرست کہ سخنے دارم گفتنی۔ چنانکہ از من بشنود
بتو رساند ایں کس بیاید وبگفت اسمٰعیل در وقت معتمدے را پیش
وے فرستاد۔ وعمرو بن لیث معتمد را گفت۔ اسمٰعیل را بگو کہ مرا تو
نشکستی بل کہ دیانت و اعتقاد و سیرت نیک تو و ناخوشنودی
امیر المومنین شکست وایں مملکت خدائے عز و جل از من بستد و
بتو داد۔ و تو بدیں نیکی ارزانی و سزاوار تری ایں نعمت را و من
موافقت خدائے عز و جل کردم۔ و ترا جز نیکی نخواہم و تو در ایں
حال ملکے نو گرفتۂ و استظہارے نداری۔ و مرا و برادرم را خزینہا
و گنجہا و دفینہاست بسیار و نسخت آں با منست۔ و ہمہ بتو ارزانی
داشتم۔ تا ترا استظہارے بود۔ و قوی حال گردی۔ و آلت و
عمارت سازی۔ و خزینہ آباداں کنی + پس گنج نامہ را بکشاد و بدست
آں معتمد فرستاد بہ پیش امیر اسمٰعیل۔ چوں معتمد بیامد و آنچہ شنیدہ بود
باز گفت۔ و گنج نامہ پیش اسمٰعیل نہاد۔ او روئے سوئے بزرگاں کرد
وگفت ایں عمرو بن لیث از بس زیرکی کہ ہست مے خواہد کہ از دست
زیرکاں بیروں جہد۔ و زیرکاں را در دام آرد و گرفتار بلائے
جاوداں گرداند۔ آں گنج نامہ را برداشت و پیش ہماں معتمد

انداخت و گفت - آں گنج نامہ را بدو باز برو او را بگوے کہ ازیں
حیلتے کہ در تو است مے خواہی کہ از سر ہمہ بیروں جہی ترا و پدر
ترا گنج از کجا آمد کہ پدر شما مردے روگر بود شما را روگری آموخت
و از اتفاق آسمانی ملک بتغلب گرفتید - و بنہور کار شما بر آمد و ایں
گنجہا ترا از درم و دینار ہمہ آنست کہ از مردماں بظلم ستدہ - و از
بہاء ریسمان گندہ پیراں و پیرزنانست - و از توشۂ غریباں و مسافران
است - و از مال ضعیفاں و یتیمان ست - و جواب ہر چہ فردا پیش
خداے عزوجل شما را باید داد - اکنوں تو بجلدی مے خواہی آں مظالم
در گردن ما افگنی - تا فردا القیامت چوں خصماں شما را گیرند کہ ایں
ہمہ مال کہ بناحق ستدۂ باز دہید شما گوئید ہر چہ از شما بستدیم باسمعیل
سپردیم - از او طلب کنید - شما ہمہ حوالت بمن کنید و من طاقت
جواب خصماں و خشم و سوال خداے عزوجل ندارم - از ترس
خداے عز و جل و دیانت کہ در وبود آں گنج نامہ نپذیرفت - و
بدو باز فرستاد - بدنیا غرہ نشد - بامیراں ایں زمانہ ماند کہ از بہرے
دینارے حرام باک ندارند کہ دہ حرام را حلال گردانند - و حق را
باطل کنند و عاقبت را ننگرند +

حکایت

و ہم ایں اسمٰعیل بن احمد را عادت چناں بودے کہ آں روز

کہ سرما سخت تر بودے۔ و برف بیشتر آمدے تنہا بر نشستے۔ و بمیداں آمدے۔ و تا نمازِ پیشیں بر پشتِ اسپ بودے۔ گفتے باشد کہ متظلمے بدرگاہ آید۔ و حاجتے دارد۔ و اورا نفقاتے و مسکنے نبود۔ و چوں بعذرِ برف و باران مارا نہ بیند و تا بمارسیدن بروے دشوار گردد۔ چوں بداند کہ ما اینجا ایستادہ ایم بیاید و کارِ خویشتن بگذارد۔ و بسلامت برود و مانند ایں بسیار است کہ گفتہ اند کہ ہمہ احتیاط از بہرِ آں جہاں کردہ اند

فصل چہارم

اندر عمال و پرسیدنِ پیوستہ از احوالِ وزیراں و غلاماں

عمال کہ عملے دہند ایشاں را وصیت کردن باید تا با خلقِ خدائے عزوجل نیکو روند و جز مالِ حق نستانند و آں نیز بمدارا و بمجاملت طلب کنند و تا ایشانرا دست بارتفاع نرسد ہیچ از ایشاں نخواہند کہ چوں پیش از وقت خواہند رعایا را رنج رسد۔ و در مکانے ایں ارتفاع کہ خواہند رسیدن از ضرورت بہ نیم درم بفروشند و اندرآں

متاصل و آوارہ شوند - و اگر کسے از رعیت درماند - و بگاو و تخم
حاجتمند گردد - اورا وام دہند و سبک بار دارند - تا بر جائے بماند
و از خانۂ خویش بغربت نیفتد +

حکایت دریں معنی

وچنیں شنیدم کہ اندر روزگارِ قباد ملک ہفت سال در
جہان قحط بود و برکات از آسمان بریدہ شدہ بود - فرمود عمال
را تا غلہ ہا کہ داشتند مے فروختند - و بعضے در وجہِ صدقہ
مے نہادند - و از بیت المال و خزائن درویشاں را یاری ہمے کردند
کہ در ہمہ مملکتِ او اندر آں ہفت سال یک کس از گرسنگی نمردہ
بود - بداں سبب کہ باگماشتگاں عتاب کرد و از احوالِ عامل پیوستہ
مے باید پرسیدن - اگر ہمچنیں مے رود کہ یاد کردیم عمل بر وے نگاہ
نگاہ دارند - و اگر نہ بکسانِ شائستہ بدل کنند و اگر از رعیت چیزے
زیادہ ستدہ باشد از وے باز ستانند و برعیت باز دہند + و پس
ازاں اگر او را مالے باشد از وے بگیرند - تا دیگراں عبرت گیرند
و دراز دستی نکنند +

فصلِ آخر

و از احوالِ وزیراں مے باید پرسیدن - تا شغلہا بروجہ

مے رانند بانہ۔ کہ از صلاح وفساد پادشاہ ومملکت بدو بازبستہ باشد۔ کہ چوں وزیر نیک روش و نیک راے باشد مملکت آباداں بود ولشکر و رعایا خوشنود وآسودہ وبابرگ۔ وپادشاہ فارغ دل۔ وچوں بدروش باشد در مملکت آں خلل تولد کند کہ درنتواں گفت۔ ہمیشہ پادشاہ سرگرداں بود ورنجوردل وولایت مضطرب۔

حکایت

چنیں گویند کہ بہرام گور را وزیرے بود اورا راست روش خواندندے بہرام گور ہمہ مملکت بدست وے نہادہ بود وبروے اعتماد کردہ وسخن ہیچ کس درحق وے نشنیدے۔ وخود شب وروز بتماشا وشکار وشراب مشغول بودے۔ ویکے راکہ نام خلیفۂ بہرام گور بود ایں راست روش گفت اوراکہ رعیت بے ادب گشتہ است از بسیارئے عدل ما۔ ودلیر شدہ اند۔ واگر مالش نیابند ترسم کہ تباہی پدید آید۔ وپادشاہ بہ شراب مشغول است واز کار مردماں ورعیت غافل است تو ایشاں رابمال پیش ازآنکہ تباہی پدید آید۔ واکنوں بداں کہ مالش بردو وجہ باشد۔ بداں راکم کردن ونیکاں رامال ستدن۔ ہر کرا گویم بگیر تو ہمے گیر پس ہر کہ اورا خلیفہ بگرفتے وباز داشتے۔ راست روش خویشتن رارشوت بستدے وخلیفہ را فرمودے کہ اورا دست باز دار۔ تاہر کہ را در ہمہ مملکت

مال بود اسپے یا غلامے یا کنیزکے نیکو روے دیا ملکے وضیعتے نیکو داشت
ہمہ بستد۔ رعیت درویش گشتند۔ ومعروفاں ہمہ آوارہ گشتند۔
ودر خانہ چیزے ہمے گرد نیامد + وچوں بریں حدیث روزگارے
برآمد۔ بہرام گور را دشمنے پدید آمد۔ خواست کہ لشکر خویش را بخشش
دہد۔ وآباداں کند وپیش دشمن فرستد + درخزانہ شد۔ پس چیزے
ندید۔ واز معروفاں ورئیساں شہر پرسید۔ گفتند۔ چند یں سال
است تا فلاں وفلاں آوارہ شدند۔ وبفلاں ولایت رفتہ اند +
گفت چرا؟ گفتند۔ ندانیم + ہیچ کس سخن وزیر از بیم شے نے توانست گفت +
بہرام گور آں روز وآں شب اندرآں اندیشہ ہمے بود۔ ہیچ معلوم
وے نگشت کہ ایں خلل از کجاست + دیگر روز سپیدہ دم از دل مشغولی تنہا بر
نشست۔ وروے بہ بیاباں نہاد۔ اندیشناک ہمے رفت تا روز بلند شد مقدار
ہفت فرسنگ رفتہ بود۔ خبر نداشت گرما وتشنگی بروے غلبہ کرد۔ بشربتے آب حاجتمند
شد۔ دراں صحرا نگاہ کرد۔ دودے دید کہ برہمے آمد۔ گفت بہمہ حال آنجا مردم باشند +
روے بداں دود نہاد۔ چوں بنزدیک رسید۔ رمۂ گوسفندے دید خوابانیدہ۔
وخیمہ زدہ وسگے بردار کردہ۔ شگفت بماند۔ رفت تا نزدیک خیمہ۔
مردے بیروں آمد۔ وبروے سلام کرد۔ ومراورا فرود آورد۔
وچیزے پیش وے آورد۔ وندانست کہ وے بہرام است + گفت
نخست مارا از احوال آں سگ آگاہ کن۔ پیش از آنکہ ناں خوریم۔
تا ایں حال را بدانم + جوانمرد گفت۔ ایں سگ امین من بود برایں

گوسفنداں وازہنر او بدانستہ بودم کہ با وے گرگ برآویختے۔ وگرگ
از بیم او گرد گوسفنداں نیارستے گشت۔ و بسیار وقت من بشہر رفتمے
بشغلے۔ و دیگر روز باز آمدمے۔ و گوسفنداں بچرا برد۔ و بسلامت
باز آوردے۔ بدیں روزگارے برآمد۔ روزے گوسفنداں را بشمردم۔
چندیں گوسفند کم آمد۔ و ہم چنیں ہر چند روز نگاہ کردمے۔ اندک
گوسفند کم بودے۔ و ہرگز اینجا دزدے نیآید و ایچ گونہ نمے توانستم
دانستن۔ گوسفنداں از چہ کمترمے شود۔ حال رمۂ من از اندکی بجائے
رسید۔ کہ چوں عامل صدقات بیامد۔ واز من بر عادت گذشتہ صدقہ
خواست۔ تمامی رمہ را از بقیتے کہ ماندہ بود از رمۂ من آں نیز در کار
صدقات شد۔ واکنوں چوپانئے آں عامل مے کنم مگر ایں سگ را
با گرگ مادہ دوستی افتادہ بود۔ و دوست گشتہ۔ و من غافل و بے خبر
از کار او۔ قضارا روزے بدشت رفتہ بودم بطلب ہیزم۔ چوں
باز گشتم از پس بالائے برآمدم۔ در رمۂ گوسفنداں را دیدم کہ مے چریدند
وگرگے را دیدم روے سوئے رمہ آوردہ مے پوئید۔ پس در بن خارے
بنشستم۔ و پنہاں نگاہ مے کردم۔ چوں سگ گرگ را دید پیش باز
آمد۔ ذنب بجنبانید۔ گرگ خاموش باز ایستاد۔ سگ با او گرد آمد۔
و بگوشۂ رفت۔ و بخفت۔ و گرگ درمیان رمہ تاخت یک گوسفند
را بگرفت۔ و بدرید و بخورد۔ و ایں سگ ہیچ آواز نداد۔ و من چوں
آگاہ شدم۔ و بدانستم کہ تباہی کار از بے راہئے سگ بود۔ ست من

او را بگرفتم و از بہر خیانتے کہ از وے پدید آید - بر دار کردم +

وبہرام گور را ایں حدیث عجب آمد - چوں بازگشت - ہمہ راہ دریں حال تفکر مے کرد - تا بر اندیشۂ وے بگذشت - کہ رعیت مارمہ اند - وزیرِ ما امینِ ما بود و احوالِ مملکت و رعیت سخت با خلل و آشفتہ مے بینم - و از ہر کہ مے پرسم با من راست نمے گویند - و پوشیدہ مے دارند + تدبیرِ من آنست کہ از حالِ رعیت و وزیر ہم - چوں با جائے خویش باز آمد - روزنامہا باز داشتگانرا را بخواست سرتا سر شناعتست روشن بدید - و حالِ راست روشن بدانست کہ او با مردماں نہ نیک رفتہ است - و بیدادی کردہ است - گفت - ایں نہ راست روشن است کہ دروغ وکثر است + پس مثل زد کہ راست گفتہ اند دانایاں " کہ ہر کہ بنام فریفتہ شود بناں اندر ماند - و ہر کہ بناں خیانت کند بجامہ اندر ماند " + و من ایں وزیر را قوی دست کردہ ام - تا مردماں او را بدیں جاہ و حشمت ہمے بینند - از بیم او سخن راست نیارند گفتن + چارۂ من آنست کہ فردا چوں بدرگاہ آید - حرمت او پیش مردماں ببرم - و او را باز دارم - و بفرمایم تا بندے گراں بر پاے وے نہند - و آنگاہ زندانیاں را پیش خود خوانم - و از احوال ایشاں بپرسم - و بفرمایم تا منادی کنند کہ ما راست روش را از وزارت معزول کردیم - و باز داشتیم و نیزِ او را کار نخواہیم فرمود - ہر کہ از وے رنجے رسیدہ است -

و دعولئے دارد۔ بیاید۔ و حال خویش بزبان خویش بگوید معلوم
کند مارا گر بامردماں نیکو رفتہ باشد۔ و مال ناحق نستدہ باشد
وازاو شکر گویند۔ او را بنوازیم۔ و باسر شغل بریم۔ و اگر ایں
راہ بخلاف ایں رفتہ باشد۔ او را سیاست فرمائیم +

پس روز دیگر چوں ملک بہرام گور بار داد۔ و بزرگاں پیش
رفتند و وزیر اندر آمد۔ و بجائے خود اندر نشست بہرام گور روئے
سوئے وے کرد۔ و گفت ایں چہ اضطرابست کہ در مملکت ما
افگندۂ؟ و لشکر ما بے برگ داری۔ و رعیت مارا بے حال کردۂ۔
ترا فرمودیم کہ روزئے مردماں بوقت خویش برساں۔ و از عمارت
ولایت فارغ مباش۔ و از رعیت جز خرچ حق مستاں و خزانہ
را بذخیرہ آباداں دار اکنوں نہ در خزانہ چیزے مے بینم و نہ لشکر برگ
دارد و نہ رعیت برجائے ماندہ است۔ تو پنداری بدانکہ من خود را
بشراب و شکار مشغول کردم۔ و از کار مملکت و حال رعیت غافلم +
بفرمود تا او را بہ بے حرمتی از جائے برداشتند۔ و در خانہ بردند۔
و بند گراں برپائے وے نہادند۔ و بر در سرائے منادی کردند۔ کہ
ملک راست روش را از وزارت معزول کرد۔ و بر وے خشم
گرفت۔ و نیز او را عمل نخواہد فرمود۔ ہر کرا از وے رنجے رسیدہ
است۔ و تظلمے دارد۔ بے ہیچ بیم و ترسے بدرگاہ آیند۔ و حال
خویش باز نمایند۔ تا ملک داد شما بدہد۔ و در وقت فرمود تا در زنداں

باز کردند - و زندانیان را پیش او بردند - و یک یک را پرسید

که ترا بچہ جرم باز داشتند +

یکے گفت من برادرے داشتم توانگر - مال و نعمت بسیار داشت۔

راست روش او را بگرفت - و ہمہ مال از وے بستد - و در زیر اشکنجہ

بکشت گفتم کہ این برادرم را چرا کشتی؟ گفت با مخالفان ملک مکاتبت

دارد - و مرا بزندان فرستاد - تا پیش ملک تظلم نکنم - و این حال پوشیدہ بماند +

دیگرے گفت - من باغے داشتم سخت خرم و خوش - و از پدرم

میراث ماندہ بود - و راست روش در قرب آں ضیعتے داشت - روزے

در باغ من آمد - او را آں باغ بدل خوش آمد - خریداری کرد - و من

نفروختم - مرا بگرفت و در زندان کرد - و گفت کہ دختر فلاں کس را

دوست مے داری - و جنایت بر تو واجب شدہ است این باغ

را دست باز دار - و قبالہ با قرار خویش بکن کہ بیزار گشتم از باغ

و ہیچ دعوائے ندارم - و حق و ملک راست روش است - من

آں اقرار نمے کردم - و امروز پنج سالست تا در زندان ماندہ ام +

دیگرے گفت من مردے بازرگانم - و کار من آنست کہ

بتر و خشک مے گردم - و اندک مایہ سرمایہ دارم - و ظرایفے کہ

بشہرے بخرم - بدیگر شہر برم - و بفروشم - و باندکے سود قناعت

کنم - مگر عقدے مروارید داشتم - چوں بدیں شہر آمدم - در بہا کردم -

خبر بوزیر ملک شد - کس فرستاد و مرا بخواند - و آں رشتۂ مروارید

از من خریداری کرد و بے آنکہ بہا بدہد بخزانہ خویش فرستاد۔ چند روز بسلام او ہمے رفتم۔ خود وراں راہ نشد کہ مرا بہا ہے عقد مروارید ہمے بایہ داد۔ ونہ عقد باز داد۔ طاقتم نماند۔ و بر سر راہ بودم۔ روزے پیش وے شدم۔ گفتم۔ اگر آں عقد شائستہ است۔ بفرمائے تا بہا بدہند۔ واگر شائستہ نیست باز دہند کہ من بر سر راہ ام خود جواب من باز نداد۔ چوں بوثاق باز آمدم۔ سرہنگے را دیدم با چہار پیادہ کہ در وثاق من آمدند و گفتند برخیز کہ ترا وزیر ہمے خواند۔ شاد گشتم۔ گفتم۔ بہاے مروارید خواہد داد۔ برخاستم و باآں عواناں برفتم۔ عواناں مرا بردند تا بدر زندان۔ زندان باں را گفتند۔ کہ فرمان چناں است کہ ایں مرد را در زنداں کنی۔ و بندے گراں بر پائش نہی۔ و اکنوں سالے و نیم است کہ من در بند و زندانم۔

دیگرے گفت من رئیس فلاں ناحیتم و ہمیشہ خانۂ من بر مہمانان و غربا و علما و اہل علم کشادہ بودے۔ و مراعات مردمان و درماندگاں کردمے۔ و صدقہ و خیرات من بر مستحقاں پیوستہ بودے۔ و از پدراں چنیں یافتہ بودم۔ و ہر چہ مرا از ملک و ضیاع موروث در آمدے۔ ہمہ در اخراجات خیر و مروت مہماناں صرف کردمے۔ و زیر ملک مرا بگرفت کہ تو گنج یافتۂ۔ و بمطالبہ و شکنجہ گرفت۔ و بزنداں باز داشت۔ و من ہر ملکے و ضیاعے کہ داشتم در مکانہ

از ضرورت بہ نیم بہا بفروختم۔ و بدو دادم و امروز چہار سال است کہ تا در زندان و بند گرفتارم۔ و بر یک درم قادر نیستم +

دیگرے گفت من پسر فلاں زعیم وزیر ملک پدرم را مصادرہ کرد۔ و در زیر چوب بکشت۔ و مرا در زندان کرد و ہفت سالست کہ رنج زنداں مے کشم +

دیگرے گفت کہ مردے لشکری ام۔ و چندیں سالست کہ پدر ملک را خدمت کردہ ام۔ و با او سفرہا کردہ۔ و چندیں سالست کہ ملک را خدمت مے کنم۔ اندک در دیوان نان پارہ دارم۔ پار چیزے نرسیدہ۔ و امسال وزیر را تقاضا کردم۔ و گفتم۔ عیال دارم و پار مواجب من نرسید۔ امسال اطلاق کن۔ تا بعضے ترا دہم و بعضے در وجہ نفقات صرف کنم۔ گفت۔ ملک را ہیچ مہمے در پیش نیست۔ کہ بلشکر حاجت خواہد بود۔ و تو و مانند تو اگر در خدمت باشید و اگر نہ مے باشید شاید۔ اگر نانت مے باید بکار گل شو۔ گفتم۔ کہ مرا چندیں حق خدمت باشد در ایں دولت۔ کار گل نباید کرد۔ اما ترا کدخدایئے پادشاہی باید آموخت۔ کہ من در شمشیر زدن جان فدائے پادشاہ میکنم۔ و فرمان او بجا آرم۔ و تو نگاہ داری ایں نان از ما دریغ مے داری۔ و فرمان پادشاہ نمے بری۔ و ایں قدر نمے دانی کہ پادشاہ را چاکرے من و چاکرے تو ہر دو یکیست۔ ایں شغل فرمودہ است مرا فرق میان من و تو آنست کہ من فرمانبردارم

دنوبہ - اگر پادشاہ راچوں من نباید چوں تو ہم نیز نباید - اگر فرماں داری کہ پادشاہ نام من از دیوان قلم کردہ است بنماے - والا آنچہ پادشاہ بمن ارزانی داشتہ است بمار سحاں - گفت - برد کہ شمار او پادشاہ را من نگاہ مے دارم - اگر من نیستمے دیر ستے تا مغزہا ے شمارا کرگساں خوردندے - پس دو روز بر آمد ہم او بحبس فرستاد - واکنوں چہار ماہ است تا در زنداں ماندہ ام -

زیادہ از ہفتصد مرد زندانی بودند کم از بیست مرد خونی و دزد و مجرم بر آمد - دیگر ہمہ آں بودند کہ وزیر ایشاں را بطمع مال و ظلم باز داشتہ بود - و در زنداں کردہ - وچوں خبر منادی کہ پادشاہ فرمود مردمان شہر و ناحیت بشنیدند - دیگر روز چنداں متظلم بدرگاہ آمدند کہ آنرا حد و اندازہ نبود - چوں بہرام گور احوال خلق و بے رسمیہا و بیدادیہا و ستم وزیر ہمہ آں جملہ شنید - با خویشتن گفت - فساد ایں مرد بیش ازاں مے بینم در مملکت کہ بتواں گفت - آں دلیری کہ او با خدا و خلق خدا ے تعالی و بر من کردہ است بیش ازاں است کہ اندیشہ در رسد در کار ایں ژرف تر نگاہ باید کرد - بفرمود تا بسرا ے راست روش روند - و خریطہا ے کاغذ او بیارند - و ہمہ در خانہا را مہر برنہند - معتمداں برفتند - وہم ایدوں کردند - و خریطہا بیاوردند - و فرو ہمے نگرستند - در آں میان خریطہ یافتند پر از ملاطفتہا کہ پادشاہے بہ راست روش فرستادہ بود - کہ خروج کردہ بود -

وقصد ملک بہرام گور کردہ و بخط راست روشن ملاطفہ بافتند کہ بوے نوشتہ۔ کہ ایں چہ آہستگی کہ مے کنید۔ کہ دانایاں گفتہ اند۔ کہ غفلت دولت را ببرد۔ و من در ہواخواہی و بندگی ہر چہ ممکن گردد بجا آوردہ ام۔ چند کس را کہ سران لشکر اند ہمہ بہ گرداندیدہ ام۔ و در بیعت آوردہ ام۔ و بیشتر لشکر را بے برگ و بے ساز کردہ ام۔ و ہر چہ در ہمہ روزگار بدست آوردہ ام۔ بیکبارگی فرستادہ۔ و رعیت را بے توش و ضعیف حال و آوارہ کردہ ام۔ و ہر چہ از جہت تو خزانہ آراستہ کردم کہ امروز ہیچ ملکے را نیست۔ و تاج و کمر و مجلس مرصع ساختہ کہ مثل آں کس ندیدہ است۔ و من ازیں مرد بجاں ایمنم۔ و میدان خالی است و خصم غافل۔ ہر چہ زود تر شتابید۔ پیش ازانکہ مرد از خواب غفلت بیدار شود۔

چوں بہرام گور ایں نبشتہا دید۔ گفت زہ! خصم را برمن ہیرون آوردہ است۔ و بغرور او مے آید۔ و مرا در بدگوہری و مخالفے ایں ہیچ شک نماند۔ بفرمود تا ہر چہ بود بخزانہ آوردند۔ و بندگان و چہار پایان او را بدست آوردند۔ و ہر چہ از مردمان برشوت و ظلم ستدہ بود۔ بفرمود تا ملکہا و ضیاع او ہمے فروختند۔ و بمرد ماں ہمے دادند و سرائے و خان و مان او را بازمین راست کردند۔ و آنگاہ بفرمود تا بر در سرائے دارے بلند بزدند۔ و سی درخت دیگر در پیش آں بزدند نخست راست روشن را بر دار کردند۔ ہمچنانکہ آں مرد ہر سگ را بر دار

کردہ بود۔ پس موافقان او را وکسانے کہ در بیعت او بودند ہمہ را بردار کردند۔ و ہفت روز فرمود تا منادی ہمے کردند۔ کہ ایں جزائے آں کس است کہ با ملک بد اندیشد۔ و مخالفان او را موافقت کند۔ و خیانت را براستی گزیند۔ و بر خلق ستم کند و بر خدائے و خداوندگان دلیری کند ۔

چوں ایں سیاست بکرد۔ ہمہ مفسداں از ملک بہرام بترسیدند۔ و ہر کرا از دست روش شغل فرمودہ بود۔ ہمہ را معزول کرد۔ و ولایات و منصرفاں را بدل کرد ۔ وچوں خبر بداں بادشاہ رسید کہ قصد مملکت بہرام گور کردہ بود۔ ہم از آنجا باز گشت۔ و ازاں کردہ پشیماں شد۔ و بسیار مال و ظرایف بخدمت فرستاد و عذر خواست۔ و بندگیہا نمود۔ و گفت۔ ہرگز عصیاں ملک نیندیشیدم۔ ولیکن وزیر مرا براں راہ داشت۔ از بس کہ مے بنشست۔ و کس مے فرستاد۔ و ظن بندہ گواہی مے داد کہ او گنہگار است۔ و پناہ مے جوید۔ ملک بہرام عذر او پذیرفت۔ و از سر آں در گذشت ۔ و مردے نیکو اعتقاد نیک روش خدائے ترس را بوزیری داد و کار لشکر و رعایا ہمہ نظام گرفت و شغلہا رواں گشت۔ و جہاں روئے بآبادانی نہاد۔ و خلق را از جور و بیداد برہانید۔ و ملک بہرام آں مرد را کہ سگ بردار کردہ بود۔ بوقت آنکہ وے از خیمہ بیروں آمد و باز خواست گشت۔ تیرے از ترکش برکشید۔ و پیش آں مرد انداخت۔ و گفت ناں و نمک تو خوردم۔ و رنجہا

وزیانہا کہ ترا رسید سست معلوم گشت - حقے ترا بر من واجب شد ٭ بدانکہ من حاجبے از حاجبان ملک بہرام گور ام - و ہمہ بزرگان و حاجبان درگاہ او با من دوستی دارند - و مرا نیک شناسند - باید کہ برخیزی - و با این تیر بدرگاہ ملک بہرام آئی - ہر کہ ترا با این بیند پیش من آرد - تا من ترا حقے گذارم کہ بعضے زیانہاے ترا ایلافی باشد ٭ و بازگشت

پس چندروز زن آں مرد را گفت کہ برخیز و بشہر رو - آں تیر با خود ببر - کہ آں سوار با آں زینت بے گماں مردے توانگر و محتشم بودہ باشد - اگرچہ اندک نیکوئی با تو کند - مارا آں مایہ امروز بسیار باشد وہیچ کاہلی مکن - کہ سخن چناں کس بر مجاز نباشد ٭ مرد برخاست و بشہر آمد - و آں شب بخفت - و دیگر روز بدرگاہ ملک بہرام شد ٭ و بہرام گور حاجباں و اہل درگاہ را گفتہ بود - کہ چوں مردے چنیں بدرگاہ آید - و تیر من در دست او بینید - او را زود پیش من آرید ٭ چوں حاجباں او را دیدند با آں تیر - او را بخواندند - و گفتند - اے آزاد مرد کجائی کہ ما چندیں روز ست - تا ترا چشم ہمے داریم - اینجا بنشیں - تا ترا پیش خداوند تیر بریم ٭ زمانے بود بہرام گور بیروں آمد - و بر تخت نشست - و بار داد ٭ حاجباں دست این مرد گرفتند - و ببارگاہ بردند ٭ چشم مرد بر ملک بہرام افتاد - بشناخت - گفت - اوہ ! آں سوار ملک بہرام بود ہست و من خدمت او چنانکہ واجب باشد نکردہ ام و گستاخ وار با او سخن گفتہ ام - نباید کہ مرا کراہیتش بدل آمدہ است - چوں حاجباں او را

پیش تخت بردند۔ ملک را نماز برد۔ و بہرام گور روے سوے بزرگاں کرد و گفت۔ سبب بیدار شدن من در احوال مملکت ایں مرد بود + و قصہ سگ با بزرگاں بگفت۔ و من ایں مرد را بفال گرفتم + پس فرمود تا او را خلعت پوشانیدند۔ و ہفتصد گوسفند از رمہا چنانکہ او مے پسندید از میش ولختۂ بدو بخشید۔ و فرمود کہ تا زندگانیٔ بہرام گور باشد صدقات از او نخواہند +

و اسکندر که دارا را بشکست۔ لسبب آں بود کہ وزیرش در سر با اسکندر یکے کرد۔ چوں دارا کشتہ شد۔ گفت۔ غفلت امیر و خیانت وزیر پادشاہی ببرد +

ہمہ وقتے پادشاہ را از احوال گماشتگاں غافل نباید بودن و پیوستہ از روش و سیرت ایشاں برمے باید رسید۔ چوں ناراستی و خیانتے ایشاں پدیدار آید۔ ہیچ ابقا نباید کردن + او را معزول باید کرد۔ و بر اندازۂ جرم او مالش دہد۔ تا دیگراں عبرت گیرند۔ و ہیچ کس از بیم و سیاست بد بادشاہاں نیارد اندیشید + و ہر کرا شغلے بزرگ فرماید باید کہ در سر یکے را برا و مشرف کند۔ چنانکہ او نداند۔ تا پیوستہ کردار و احوال او مے نماید +

و ارسطاطالیس ملک اسکندر را چنیں گفت۔ کہ کسانے را کہ قلم ایشاں در مملکت تو رواں باشد۔ چوں بیازردی۔ نیز او را شغل مفرمانے۔ کہ او بسر دشمناں تو یکے کند۔ بہلاک تو کوشند + بوزیر

ملک چنیں گوید کہ ملک را شاید کہ گنہگار چہار گروہ مردم را نگذارد۔ یکے آنکہ آہنگ مملکت کند۔ دوم آنکہ آہنگ حرم وے کند۔ وسوم دیگرے آنکہ زبان را نگاہ ندارد۔ وچہارم آنکہ بہ زباں با ملک باشد۔ وبدل با مخالفان ملک۔ ودر سر تدبیر ایشاں کند۔ کہ دار مرد ترا از سرِ او آگاہی دہد۔ وچوں ملک بیدار باشد در کارہا۔ برو ہیچ چیز پوشیدہ نماند۔ بتوفیق اللہ تعالےٰ ٭

فصل پنجم

اندر مقطعاں وپرسیدن تا بارعایا چوں روند

مقطعاں کہ اقطاع دارند۔ باید کہ بدانند کہ ایشاں را بر رعایا جز آں نیست از فرمان کہ مالِ حق کہ بدیشاں حوالت کردہ اند۔ از ایشاں بستانند بوجہے نیکو۔ وچوں آں بستدند۔ تن ومال وزن و فرزند ایمن باشند۔ و اسباب وضیاع ایشاں ایمن باشند۔ ومقطعاں را بر ایشاں سبیلے نبود۔ واگر رعایا خواہند کہ بدرگاہ آیند۔ وحال خویش باز نمایند۔ مر ایشاں را ازاں باز ندارند۔ وہر مقطعے کہ جز ایں کند۔ دستش کوتاہ کنند۔ واقطاع از او باز ستانند۔ وبا او عتاب فرمایند۔ تا دیگراں عبرت گیرند۔ وایشاں را باید دانستن کہ ملک و

رعیت ہمہ سلطان راست ۔ مقطعاں برسرایشاں و والیاں ہمچنیں شحنہ
اندبار عیت ہم چنانکہ پادشاہ با دیگراں ۔ تا رعایا خوشنود باشد ۔ تا از
عقوبت و عذاب آخرت ایمن باشد

حکایت ملک عادل

چنیں گویند کہ چوں قباد ملک فرمان یافت ۔ نوشیروان عادل
کہ پسرا و بود بجائے پدر بنشست ۔ ہیجدہ سالہ بود ۔ وکار بادشاہی
مے راند و مردے بوُد ۔ کہ از خردگی باز عدل اندر طبع وے سرشتہ و
پیوستہ بود ۔ وزشتیہا بزشت ونیکوہاے را بہ نیک دانستے ۔ وہمیشہ
گفتے ۔ کہ پدرم ضعیف رائیست ۔ وسلیم دل و زود فریفتہ شود ۔ و ولایت
بہ کارداراں گذاشت تا ہرچہ خواہند میکنند ۔ و ولایت ویراں میشود
و خزانہ تہی ۔ وسیم ازمیاں مے برند ۔ وزشت نامی ومظالم در گردن
وے ہمے ماند و بیکبارگی بنیرنگ منرد ک فریفتہ شد ۔ و دیگر بار
بگفتار فلاں والی و عامل کہ ایشاں آں ولایت را ازخواست ناحق ویراں
کردند و رعیت را درویش ۔ وبداں بدرۂ دینار کہ پیش وے مے آوردند
ازسیم دوستی کہ فریفتہ شد ازایشاں خوشنود گشت ایں مایہ تمیز نکرد
واز ایشاں نپرسید کہ تو والی و امیر ولایتی من ترا بداں ولایت چنداں
حوالت کردہ ام ۔ کہ موجب وکفاف وبہا گئی تو وخیل باشد ۔ دانم کہ آں
ازایشاں لینفتہٗ ایں زیادتی کہ پیش من آوردی ۔ دانم ۔ کہ ازمیراث

پدر برنداشتی۔ بہمہ آنست کہ از رعایا بناحق ستندہ و عامل را ہمچنین نگفتی کہ مال ولایت چندین است۔ بعضی برداشت خرج کردی و بعضی بخزانہ رسانیدی۔ این زیادہ تہا کہ با تو ہمی بینم از کجا آوری۔ نہ آن است کہ بناحق ستدی۔ تصرف آن بجائے نیاوردی تا دیگران را ستی پیشہ گردندے ۔

چون سہ چہار سال برو بگذشت مقطعان و گماشتگان ہمچنان درازدستی ہمے کردند۔ چون حاضر شدند۔ نوشیروان بر تخت نشست و تحست خدائے عزوجل را سپاس داری کرد۔ و پس گفت۔ کہ مرا این پادشاہی خدائے عزوجل داد۔ و دیگر از پدر بہ میراث دارم۔ و سہ دیگر عم برمن خروج کرد و با او مصاف کردم و او را قہر گردانیدم۔ و دیگر بارہ ملک بہ شمشیرہا گرفتم و چون خدائے عزوجل جہان بمن ارزانی داشت من بہ شما ارزانی داشتم۔ و بہر کسے ولایت بدادم و ہر کہ را درین دولت حقے بر من بود بے نصیب نگذاشتم۔ و بزرگان کہ بزرگی و ولایت از پدرم یافتہ اند از ایشان را ہم بر آن محل و مرتبت بداشتم۔ و منزلت و نان پارہ از ایشان ہیچ کم نکردم۔ و پیوستہ شمارا ہمے گویم کہ با رعایا نیکو روید و بجز مال حق مستانید من حرمت شما نگاہ ہمے دارم و شما نگاہ نمے دارید شما سخن ہا ہیچ در گوش نمے گیرید۔ و از خدا نمے ترسید و از خلق شرم نمے دارید۔ و من از باد افراہ یزدان ہمے ترسم نباید کہ شومی و بیداد شما بروزگار دولت من برسد جہان از مخالف صافی است کفاف و آسائش دارید۔ مگر بشکر نعمت ایزد تعالے کہ شمارا

و مارا ارزانی داشتند است مشغول گردید صواب تر باشد۔ کہ بیدادی و ناسپاسی کردن کہ ملک را زوال آورد۔ و ناسپاسی نعمت را ببرد۔ باید کہ پس از ایں باخلق خدائے عزوجل نیکو روید۔ و رعایا را سبک بار دارید و ضعیفاں را میازارید۔ و دانایاں را حرمت دارید۔ و با نیکاں صحبت کنید و از بداں پرہیز ہید۔ و خوش کاراں را میازارید خدائے را و فرشتگاں را بر خود گواہ گرفتم۔ کہ اگر کسے بخلاف ایں طریقے سپرد ہیچ ابقا نکنم + ہمہ گفتند چنیں کنیم۔ و فرماں برداریم +

چوں روزے چند برآمد۔ بر سر کار خویش باز شدند۔ ہماں بیدادی و درازدستی در دست گرفتند۔ و ملک نوشیرواں را بچشم کودکی نگاہ ہمے کردند۔ و ہر گردن کشے چناں ہمے پنداشتند کہ نوشیرواں را او بر تخت پادشاہی لنشاندہ است۔ اگر خواہد ورا پادشاہ دارد۔ و اگر خواہد ندارد + نوشیرواں خاموش تن ہمے زد و با ایشاں بمدارا روزگار ہمے گذرانید۔ تا بدیں حدیث پنج سال بگذشت مگر سپہ سالارے کہ او توانگر تر و با نعمت تر نبود۔ و نوشیرواں عادل اورا بوالیئے آذربایجان کردہ بود۔ و در ہمۂ مملکت امیرے از او بزرگ تر نبود و ہیچ کس را از آلت و خیل و تجمل نبود کہ اورا۔ مگر آرزو چناں اُفتاد در آں شہر کہ او نشستے کہ در حوالئے آں شہر نشست گاہے و باغے سازد۔ و در آں بقعۂ پارۂ زمین ازاں پیرزنے بداں مقدار کہ دخل آں ہر سالے چندانے بودے کہ حصّہ پادشاہی بدادے و بر زنگیر

نصیب خویش برداشتے۔ چنداں بماندے۔ کہ پیرزن راسال تاسال ہر روز
چہار تا نان رسیدے۔ نانے بہان خورش بدادے۔ ونانے بروغن چراغ۔ ونانے
بچاشت خوردے۔ ونانے بشام وجامۂ او ترحم کردندے۔ وہرگز از خانہ بیروں نیامدے
در نہفت ونیاز روزگار مے گذاشتے۔ مگر ایں سپہ سالار راآں پارۂ زمین او در خورد بود
در جملۂ باغ وسرائے گیرد۔ کس بگندہ پیر فرستاد کہ ایں پارۂ زمین بفروش کہ مرا در خورد
است گندہ پیر گفت۔ نفروشم کہ مرا در خورد تر است۔ مرا درہمہ جہاں
آں قدر زمین است۔ وقوت من آں است۔ وکس قوتِ خود نفروشد۔
گفت من بہائے دہم یا عوضش زمینے بدہم کہ ہم چنداں دخل وبرش
باشد گندہ پیر گفت۔ آں زمین من حلال است۔ از مادر وپدر بمیراث
دارم۔ وآبخورش نزدیک است وہمسائگاں موافق اند۔ روئے مرا
آزرم دارند۔ وآں زمین کہ تو مرا دہی۔ ایں چند معنی در و نباشد۔
دست از زمین بدار ایں سپہ سالار گوش بسخن پیرزن نکرد۔ وبظلم وبزور
زمیں را گرفت۔ ودیوارِ باغ بکرد گند۔ وپیر در بماند۔ دکارش بضرورت
رسید۔ بداں راضی بود کہ بہایش یا عوض بدہد۔ خویشتن را پیش او
افگند وگفت۔ یا بہا بدہ یا عوض۔ والی در و ننگریست۔ و او را
ہیچ نداشت۔ گندہ پیر ناامید از پیش او بیروں آمد۔ و نیز او
را در سرائے او نگذاشتند۔ وہرگاہ کہ ایں سپہ سالار برنشستے۔ و
بتماشا وشکار شدے۔ گندہ پیر بر راہ او نشستے۔ چوں او فراز
رسیدے۔ بانگ برداشتے وبہائے زمین خواستے۔ ہیچ جواب ندادے

واز دُور گذشتے - واگر با خاصگیاں و ندیماں وحاجبانش بگفتے گفتندے آرے بگوئیم وہیچ کس باو نگفتے ۔

برایں حدیث دو سال برآمد۔ گندہ پیر سخت بماند۔ وہیچ انصاف نیافت طمع ازاو ببرید و گفت آہن سرد چند کوبم۔ خدائے تعالےٰ زبر ہر دستے دستے آفریداست ۔ آخر بااین ہمہ جباری چاکر و بندۂ نوشیروان عادل است ۔ تدبیر من آنست کہ ہر چگونہ کہ باشد۔ رنج بر خود نہم۔ واز اینجا بمداین روم۔ وخویشتن پیش نوشیرواں افگنم وحال خویش معلوم او گردانم۔ باشد کہ انصاف ازاو بیابم ۔ پس با ہیچ کس ازایں معنی نگفت وناگاہ برخاست۔ وبرنج و دشواری از آذر بایجان بمداین شد ۔ چوں در و درگاہ نوشیرواں بدید۔ باخود گفت مراایشاں بگذارند کہ من در آنجا شوم۔ آنکہ والئے آذر بایجان است وچاکر ایں پادشاہ است۔ مرا در سرائے او نگذاشتند۔ پس آنکہ خداوند جہان است کے گذارند مرا کہ در سرائے او روم۔ واورا توانم وید تدبیر من آنست ۔ کہ ہم دریں نزدیکئے سراجایگاہے بدست آورم۔ دمے پرسم۔ تا کے بتماشا خواہد شد۔ باشد کہ دصحرا خویشتن را پیش او افگنم۔ و قصۂ خویش بر او عرضہ کنم ۔ قضارا ایں سپہ سالار کہ زمین او ستدہ بود۔ بدرگاہ آمد و ملک نوشیرواں عزم شکار کرد۔ گندہ پیر خبر یافت۔ کہ ملک بفلاں شکارگاہ بشکار خواہد شد۔ بفلاں روز گندہ پیر برخاست و پرساں پرساں بزشتی و دشواری بداں شکار گاہ شد۔ و در پس خاشاکے بنشست۔ وآں شب خفت و دیگر روز

نوشیرواں در رسید۔ و بزرگان و لشکر او پراگندند۔ و بشکار کردن
مشغول شدند۔ چنانکہ نوشیرواں با سلاح دارے بماند و در شکارگاہ
مے راند گندہ پیر چوں ملک را چناں تنہا دریافت از پس خار بن
برخاست۔ و پیشِ ملک آمد۔ و قصہ برداشت۔ و گفت۔ اے ملک
اگر جہانداری داد ایں ضعیفہ بدہ۔ و قصۂ او بخواں۔ و حال او
بداں۔ نوشیرواں چوں گندہ پیر را بدید۔ و سخن او بشنید۔ دانست
کہ اگر او را ضرورتِ سخت نبودے۔ بشکارگاہ نیامدے۔ اسپ
سوئے وے راند۔ و قصۂ او بستد۔ و بخواند۔ و سخن او بشنید۔
آب در دیدۂ نوشیرواں بگردید۔ نوشیرواں گندہ پیر را گفت۔ بابیچ
دل مشغول مدار۔ تا اکنوں کار تو افتادہ بود۔ و اکنوں کہ معلوم
ما گشت۔ ما را افتادہ است۔ مرادِ تو حاصل کنیم۔ آنگاہ ترا باشہر
فرستیم۔ روزے چند ایں جایگاہ بباشی کہ از راہِ دُور آمدی۔ از
پس بنگریست۔ فراشے را دید۔ از اں خویش کہ بر استرے موکبے
نشستہ بود و مے آمد۔ او را گفت۔ فرود آے۔ و ایں زن را بر
استر نشاں۔ و بدیہے ببر۔ او را بدہ مہتر سپار۔ و خود باز آے۔
چوں از شکار باز گردیم۔ او را از آں دہ بشہر بر خانۂ خویش مے دار
و ہر روز دو من نان و یک من گوشت و ہر ماہے پنج دینار را از خزانہ
ما بدو مے رساں۔ تا آں روز کہ ما او را از تو طلب کنیم۔ پس فراش
ہم چنیں کرد۔ چوں ملک نوشیرواں از شکار باز گشت ہمہ روزہ

اندیشید۔ چگونہ چارہ کند۔ کہ ایں حال بدرستی چنیں ہست۔ کہ گفتہ پیر
نمودہ ہست۔ یا نہ؟ چنانکہ ہیچ کس را از بزرگاں معلوم نباشد؟ پس
نیم روز گاہے بوقت قیلولہ خلق ہمہ خفتہ بودند۔ سرائے خالی بود۔
خادمے را بغرمود کہ بفلاں وثاق رود۔ و فلاں غلام را بیارد۔ خادم
برفت۔ واں غلام را بیاورد۔ ملک گفت۔ اے غلام! دانی۔ کہ مرا
غلامان شایستہ بسیارند۔ از ہمہ ترا برگزیدم۔ و اعتماد کارے برتو
کردم۔ باید کہ نفقاتے از خزانہ بستانی۔ و بآذربایجان روی و بفلاں
شہر در فلاں محلت فرود آئی۔ و بیست روز مقام کنی۔ و بداں مرداں
چناں نمائی کہ من بطلب غلامے گریختہ آمدہ ام۔ پس با ہر گونہ مردم
نشست و خاست مے کنی۔ و با ایشاں در آمیزی۔ و درمیان سخن
بمستی و ہوشیاری مے پرسی۔ کہ دراں محلتِ شما زنے پیر بود۔ فلاں
نام۔ کجا شد؟ کہ ازو نشاں نمے دہند۔ واں پارۂ زمین چہ کرد؟ بنگر
تا ہر کسے چہ میگویند۔ و نیک یادگیری و مرا اندرستی خبرے باز آوری۔
ترا بدیں کارے فرستم۔ ولیکن فردا ترا در بارگاہ برابر بزرگاں
در پیش خویش خوانم۔ و بآواز بلند چنانکہ ہمہ مے شنوند۔ گویم برو و
از خزانہ نفقاتے بستاں۔ و از اینجا بہ آذربایجاں رو۔ و بہر شہرے
و نواحے کہ رسی۔ بہ بینی و بپرسی تا حال غلہا و میوہا امسال چگونہ
است۔ جائے آفت سماوی رسیدہ است یا نہ۔ ہمچنیں احوال مراعی
و شکارگاہا بہ بیں؟ چنانکہ یابی۔ زود باز گرد۔ و مرا معلوم کن۔

تا کس نداند - کہ من ترا بچہ کار مے فرستم غلام گفت - فرماں بردارم +
نوشیرواں دیگر روز چنیں کرد - و غلام برفت و بداں شہر
شد - و بیست روز آنجا مقام کرد - و باہر کہ نشست احوال پیرزن
مے پرسید - ہمہ آں گفتند - کہ پیرزن نمودہ بود + وگفتند - زن پیر
و مستور و اصیل زادہ بود و ما او را با شوہر و فرزنداں دیدہ بودیم -
شوہر و فرزندانش ہمہ مُردند - و نعمتش بیا لود و او ماندہ بود و پارۂ
زمین موروث بمزیگرے دادہ بود تا مے کشت و آنچہ ازاں زمین
حاصل مے شد - چنداں بودے - کہ نصیب پادشاہ و قسط بر زیگر
بدادے - و نصیب او چنداں ماندے - کہ تا وقت ارتفاع ہر روز چہار
تا نان رزق او بودے - یکے نان بناں خورش بدادے و یکے بروغن
چراغ و یکے بچاشت بخوردے - و یکے بشام + تگر والی را مراد چناں
افتاد - کہ کوشکے و منظرے و باغے سازد - زمینک او را
بزور گرفت و درجملۂ باغ گرفت - نہ بہا داد نہ عوض + و سالے
پیرزن بدر سرائے او مے شد - و بانگ ہمے داشت - و بہا ہمے
خواست - کس گوش بدو نکرد + و اکنوں مدتے است تا کس او را
در شہر نمے دید - ندانیم - تا کجا رفت - مردہ است یا زندہ + غلام
بازگشت - و بدرگاہ باز آمد - نوشیروان عادل بار دادہ بود - غلام
پیش رفت - و خدمت کرد - نوشیرواں گفت - ہاں بگو - تا چوں
یافتی + گفت - بدولت خداوند امسال ہمہ جایہا غلہ نیک است

و ہیچ آفت نرسیدہ است - و مرغزار ہا خرم است و کشتکار گاہا
آباداں + گفت الحمد للہ! خوش خبرے آوردی + وچوں مرماں
پیرا گندند - و سرا از بیگانہ خالی شد - غلام برآں جملہ کہ شنیدہ
بود - حال پیرزن باز گفت + آں روز و آں شب ادرا از اندیشہ
و تغابن خواب نبرد - دیگر روز بگاہ بار حاجب بزرگ را پیش
بخواند - و فرمود - کہ چوں بزرگاں در آمدن گیرند چوں فلاں درآید -
اورا در دھلیز بنشاں تا بگویم کہ چہ باید کرد + چوں ہمہ بزرگاں و
موبداں بارگاہ حاضر شدند - حاجب چناں کرد کہ نوشیرواں
فرمودہ بود - نوشیرواں بیروں آمد - و بار داد + زمانے بود روے
سوے بزرگاں و موبداں کرد - و گفت سخنے از شما پرسم - چنانکہ
دانید - از روے قیاس براستی بگوئید - گفتند - فرماں برداریم -
گفت ایں فلاں را کہ امیر آذربائیگان است چہ مایہ دستگاہش باشد؟
باشد - از زر نقد؟ گفتند - مگر دو بارہ ہزار ہزار دینار باشد - کہ اورا
بداں حاجت نیست + گفت مجلس و متاع؟ گفتند پانصد ہزار
دینار از زرینہ و سیمینہ دارد + گفت از جواہر؟ گفتند -
شش صد ہزار دینار دارد - گفت - ملک مستغل و ضیاع و عقار؟
گفتند در خراساں و عراق و پارس و آذربائیجان ہیچ ناحیتے و
شہرے نیست - کہ ارسراہا و کارواں سرا و دخل و مستغل نباشد +
گفت اسپ و استر؟ گفتند سی ہزار دارد گفت گوسفند؟ گفتند

و ولیست ہزار؟ گفت شتر؟ گفتند۔ سی ہزار دارد۔ گفت بندہ و درم خریدہ؟ گفتند ہزار و ہفت صد غلام دارد ترک و رومی و حبشی و چہار صد کنیزک۔ گفت کسے کہ چندیں نعمت دارد ہر روز بیست گونہ طعام و برہ و حلوا و قلیۂ چرب و شیریں خورد و یکے ہم گوہر او آدمی بندہ و پرستار خدائے باشد عز و جل ضعیفے بے کس و بیچارہ کہ در ہمہ جہاں دو تا ناں دارد خشک از و بستاند و محروم بگذارد او را چہ واجب آید؟ ہمہ گفتند۔ ایں کس مستوجب ہمہ عقوبت باشد۔ و ہر بدی کہ بجائے او کنند دون حق او باشد۔ نوشیرواں گفت۔ ہم اکنوں خواہم کہ پوست از تنش جدا کنید و گوشتش بسگاں دہید۔ و پوستش پر کاہ کنید۔ و بر در سرائے بیاویزید۔ ہفت روز منادی ہمے کشید کہ بعد ازیں ہر کہ ستم کند یا توبرۂ کاہ یا مرغے یا دستۂ ترہ بہ بیداد از کسے بستاند۔ و یا متظلمے بدرگاہ آید۔ با آں کس ہمیں کنند۔ و ہمیں رود کہ با ایں رفت۔ ہمچنیں کردند۔

پس فراش را فرمود کہ ایں پیر زن را بیاور۔ پس بزرگاں را گفت ایں ستم رسیدہ است و ستمگار اینست کہ جزا یافت۔ و آں غلام را کہ بآذربائیجاں فرستادہ بودم بدانکہ تا از احوال ایں گندہ پیر و از ظلم او بدرستم و بدرستی و راستی ملک را معلوم گردانم۔ پس بزرگاں را گفت تا دانید کہ من سیاست از گزاف

نکردم - وبعد ازیں با ستمگاراں جز بشمشیر سخن نخواہم گفتن - ومیش
وبرہ را از گرگ نگاہ خواہم داشت - ودستہاے دراز کوتاہ خواہم
کرد - ومفسداں را از روے زمین برگیرم - وجہاں را بداد و
عدل وامن آباداں کنم - کہ مرا از جہت آں کار آفریدہ اند ✢
اگر شائستے کہ مرداں ہرچہ خواستندے کردندے خداے عزوجل
بادشاہ را پدید نکردے وبر سر ایشاں نگماشتے ✢ اکنوں جہد
آں کنید تا کارے نکنید - کہ با شما ہمیں رود کہ با ایں رفت ✢
ہر کہ دراں مجلس بود از ہیبت وسیاست نوشیرواں آں بیم بود
کہ زہرۂ شاں بکفید - پیرزن را گفت - آنکہ بر تو ستم کرد - جزاش
دادم - وآں سرا وباغ کہ زمین تو دراں میانست بتو بخشیدم - و
چہارپا ونفقت فرمودم تا بسلامت با توقیع من بشہر وطن خویش
باز روی - ومارا بدعاے خیر یاد آری ✢ پس گفت چہرا باید کہ
در سرا بر ستمگاراں کشادہ بود وبر ستم رسیدگاں بستہ باشد - کہ لشکر
ورعایا ہر دو زیر دستاں وکارکنان ما اند ✢ رعایا دہندہ اند و
لشکریاں ستانندہ - واز بے رسمیہا کہ مے رود وبیدادیہا کہ میکنند
واز پروانہا یکے آں است کہ متظلمے بدرگاہ آید بگذارند او را تا
پیش من آید - وحال خویش بنماید ✢ اگر پیرزن اینجا راہ یافتے
او را اشکارگاہ رفتن حاجت نیفتادے ✢ پس بفرمود تا سلسلۂ
سازند وجرسہا در آویزند - چنانکہ دست بچۂ ہفت سالہ بدو رسد

تا ہر متظلمے کہ بدرگاہ آید۔ او را ایجاب جے حاجت نباشد۔ سلسلہ را بجنباند خروش از جرسہا بر آید نوشیرواں بشنود۔ و داد او بدہد۔ ہمچنیں کردند۔ چوں از پیش او بازگشتند۔ و بسرای خویش شدند۔ در حال وکیلاں زیر دستان خویش بخواندند۔ و گفتند۔ بنگرید تا دریں دو سالہ آنچہ بنا واجب بستدہ و با کسے را خون آلود کردہ و بستی وہشیاری بیازردہ باید کہ باو شما درایں ایستیم۔ تا ہمہ خصماں را خوشنود کنیم پیش ازانکہ کسے بدرگاہ رود۔ واز با تظلم کند۔ پس ہمگناں درایستادند و خصماں را بوجہے نیکو بیخوانا ندند۔ و بردر سرا ایشاں مے شدند و ہر یکے را بعذر و بمال خوشنود ہمے کردند۔ و با ایں ہمہ خطے از اقرار او مے ستدند کہ فلاں از فلاں خوشنود گشت۔ و با او ہیچ دعوائے ندارد۔ بدیں یک سیاست بواجب کہ ملک نوشیرواں عادل بکرد ہمہ مملکت او راست بایستاد و ہمہ دستہاے دراز کوتاہ شد۔ و خلق ہمہ عالم بیاسودند۔ چنانکہ ہفت سال بگذشت۔ ہیچ کس بدرگاہ از کسے بہ تظلم نیامد۔

حکایت

بعد از ہفت سال و نیم روزے کہ سرا خالی بود۔ و مردماں ہمہ رفتہ بودند۔ و نوبتیاں ہمہ خفتہ۔ از جرسہا بانگ برخاست

نوشیرواں بشنید۔ در وقت دو خادم را بفرستاد بنگرید۔ تا کیست
کہ بتظلم آمدہ است + چوں خادماں بدر سرا آمدند۔ خرے را دیدند
پیر و لاغر وگرگین کہ بدر سرا آمدہ بود۔ و پشت وگردن دراں سلسلہ
مے مالید۔ بانگ جرس ہمے آمد۔ ہر دو خادم در رفتند وگفتند۔
ہیچ کس بتظلم نیامدہ است۔ مگر خرے گرگین کہ خویشتن بر زنجیر مے
مالد + نوشیرواں گفت نہ چنین است کہ شما مے پندارید و چوں نیک
نگاہ کنید۔ ایں خر ہم بتظلم آمدہ است۔ خواہم کہ ہر دو بروید۔ و ایں
خر را درمیان بازار برید۔ و بپرسید۔ و معلوم من کنید۔ + خادماں بیروں
آمدند و خر را درمیان شہر آوردند۔ و از مرداں پرسیدند کہ ہیچ کس
است از شما کہ حال ایں خر بگوید + ہمہ گفتند ای واللہ؟ کم کس
است دریں شہر کہ ایں خر را نشناسد۔ گفتند چوں شناسید؟ گفتند
ایں خر ازآن فلاں گازر است۔ و قرب بیست سال است تا ما ایں خر را
با او بینیم۔ ہر روز جامہاء مرداں بر پشت او نہادے۔ و بگازرستاں
بردے۔ و شبانگاہ باز آوردے۔ تا جواں بود کارش تواںست
کردن۔ علفش مے داد + اکنوں چوں پیر شد آزادش بکرد۔ و
از خانہ اش بیروں کرد۔ و اکنوں مدت سالے و نیم است تا چنیں
مے گردد + و ہر کسے از بہر ثواب او را علف مے دہد مگر دو شبانروز
بگذشت کہ علف نیافتہ است + چوں خادماں ایں شنیدند۔ باز
گردند۔ و معلوم ملک کردند + نوشیرواں گفت نہ من شما را گفتم

که این خر هم بار او خواستن آمده است امشب این خر را نیکو دارید
و فردا آن مرد گازر را با چهار مرد که خدای از محلت او پیش من
آرید تا آنچه واجب آید بفرمایم * دیگر روز خادمان همچنین
کردند * نوشیروان گازر را گفت - تا این خرک جوان بود و کار
مے توانست کرد علفش همے دادی - و تیمارش همے داشتی
اکنوں که پیر گشت - و از کار کردن فرو ماند - علفش ببریدی *
تا مادام که این خرک زنده باشد علفش بدہد - و اگر تقصیر کنند
ادبش کنند *

تا دانی که پادشاهان در حق ضعفا اندیشه داشته اند و در کارها
گماشتگان احتیاط کرده اند از برائے نیک نامی این جهان و
رستگارے آخرت * و هر دو سه سال عمال را و مقطعان را بدل
باید کرد - تا پائے سخت نکنند - و حصنے نسازند و دل مشغولی
ندهند و با رعایا نیکو روند تا ولایت آبادان بماند *

تاریخ جہانکشاے نادری

دربیان وقوع جنگِ سلطانی فیمابین اعلے حضرت خدیو گیتی ستاں و حضرت محمد شاہِ پادشاہ ہندوستان و کیفیت تسخیرِ شاہ جہان آباد و وقایع آں ایام بہجت بنیاد

بعد از آنکہ دار السلطنت لاہور بحیطۂ تسخیر در آمد بعرض ایستادگان پایۂ سریر گردوں نظیر رسید۔ کہ حضرت محمد شاہ پادشاہِ والا جاہِ ہندوستان از اطرافِ ممالک مشغول جمع آوری سپاہ و عازم مقابلۂ موکب نصرت پناہ است۔ شرحے نگارش یافتہ مشتمل بر ایں مضمون کہ چوں نواب ہمایون ما تر کمانیم و آں حضرت نیز از دوحۂ ترکمانیہ و سلیل سلسلۂ گورگانیہ و سوائے دوستی امرے مرکوزِ خاطر نبودہ بنابر آنکہ از افاغنہ نسبت بہ ہندوستان بیشتر از ایران بے اعتدالی واقع شدہ بود مظنون خاطر بااین کہ البتہ تنبیہ آں طایفہ مرغوب طبع امنائے آں دولت خواہد بود۔ باین عقیدہ ایلچیاں فرستادیم و در باب سدِ راہ فرار آں طائفہ اظہار نمودیم متعہد گشتند بعض ایلچے دیگر بیادآوری کردہ ہماں جواب را شنیدیم و ثانی الحال کہ خلاف آں ظاہر شد محمد خاں سارواد

کردیم - یک سال اور انگہداشتہ بجواب نپرداختند، از قرارے کہ معلوم میشود جمعے در سرزمین آں دولت ریشۂ تصرف فرو بردہ پادشاہ والاجاہ را بر این امور مکلف مے سازند - والا آں حضرت را بمقتضائے بزرگی ازیں گونہ مواد سفاہت نخواہد بود - اعیان آں دولت در ارادۂ خود راسخ بودہ جمعیت خود را درست نمایند - و آں والاجاہ نیز از خزانہ و لشکر تقویت و امداد ایشاں کردہ در استعداد ایشاں کوشند - انشاء اللہ تعالےٰ بعد از آنکہ خود آزمائی کردہ خوب ضرب دست جنود مسعود را دریابند از معرکہ راہ سلامت پیش گیرند باز اگر عفوے دربارۂ ایشاں بعمل آید - بنا بر خواہش و التماس آں حضرت خواہد بود -

وبعد از روانہ کردن آں نوشتہ موکب جہاں کشا روز جمعہ بیست و ششم شوال از لاہور نہضت و از رودخانہائے ژرف عبور و روز دوشنبہ ہفتم ذی القعدہ وارد سرہند شدند و در آنجا بسرحد تحقیق پیوست کہ محمد شاہ با سی صد ہزار مرد نامی و دو ہزار زنجیر فیل جنگی و سہ ہزار عرادۂ توپ اژدر دہاں برق آہنگ و اسباب و اثاثۂ رزم و آلات جنگ وارد محل موسوم بہ کرنال بیست و پنج فرسخے شاہ جہاں آباد گشتہ - و چوں رودخانۂ فیض کہ علی مردان خاں آں را بشاہ جہاں آباد جاری ساختہ و جنب کرنال رواں و اطراف دیگرش بجنگل پیوستہ است در آں مکان حصن حصین و قورغان متین ترتیب دادہ توپخانہا را محیط اردوئے خود ساختہ بعزم مقابلہ توقف دارد خدیو بیہمال شش ہزار نفر از سپاہ خوں آشام را بہ قراولی تعیین فرمودند کہ تا حوالئے اردوے محمد شاہ دستبردے

زده و تحقیق احوال او نموده چگونگی را بعرض رسانند ٭

و بعد از روانه ساختن ایشان موکب ذیشان روز سه شنبه هشتم
آن ماه از سرهند حرکت دوار و منزل راجه سرای دوازده کروهی و چهارشنبه
نهم وارد قصبهٔ انباله هشت کروهی که تا کرنال سی کروه مسافت داشت گشته
حرم محترم بنه آغروق را بسردکردگیٔ فتح علی خان افشار چرچی باشی و جمعی از
سرکردگان در آنجا گذاشته روز پنجشنبه دهم از انباله حرکت و پانزده کروه را
طی کرده شاه آباد را محل نزول اردوی ظفر بنیان ساختند و قراولان
در همان شب پنجشنبه بحوالئ اردوی محمد شاه رسیده موافق کیش سپاهگری در
گوشهٔ کمان کمین زه کرده بسهم دلیری در سر توپخانهٔ او جمعی را قتیل و چند نفر را
زنده دستگیر کرده بسرای عظیم آباد هشت کروهی تهانیسر برگشته توقف و شب جمعه
یازدهم دو ساعت از شب گذشته چند نفر از قراولان اردو گرفتاران را بحضور والا
آوردند که تحقیقات زبانی از ایشان بعمل آید. پس معتمدی را روانه سرای
عظیم آباد و بقراولان اعلام فرمودند که در همان سرای توقف و جمعی از یکه
تازان جلالت نشان در آن حوالی از روی حزم و ثبات عزم بقراولی پردازند
و چون از سرای مزبوره تا کرنال شش کروه مسافت و چهار کروه آن تمام
جنگل و مشتمل بر یک راه باریک و دو کروه دیگر فی الجمله خالی از بیشه و راهش
هموار بود. سرکردگان شترباشران را دو دسته کرده از جانب شرقی و غربی
اردوی محمد شاه فرستادند که هر یک سمت خود را ملاحظه و جا و مکان نزول و
همواریٔ زمین و کیفیت جنگل و میدان جنگ را تشخیص داده در سرای عظیم آباد

خبر بموکب والا رسانند. در روز دوشنبه دوازدهم رایت جهان‌کشا از شاه‌آباد روانهٔ تهانیسر گردید و یک‌روزه دو گروهی گشتند. در روز یک‌شنبه سیزدهم هنگام صبح از منزل مزبور لوای آسمان سای نهضت یافته قول همایون بشاهزاده نصرالله میرزا تفویض و جمعی از خوانین را سایه‌گزین جناح همای لوای همایون فال شاهزاده ساخته خود با فوجی از دلاوران یک ساعت و نیم از روز گذشته وارد سرای عظیم‌آباد شدند چون محل مزبور مشتمل بر رباط عظیمی بود که بسنگ و آجر برآورده بودند حاکم انباله و اهالی آن مکان باستحکام قلعه و رباط مغرور گشته بسرکشی پرداخته اند بحکم والا توپ بحصن آن جماعت بسته بتنگی ایشان از بیم جان طالبان امان گشته بپابوس همایون سربلند شدند. و در آن جا سرکردگان قراول با دو نفر شترباشان بر وفق فرمان حاضر گشته چند هر یک سر و زنده که از اردوی محمدشاه بدست آورده بودند بنظر اقدس رسانیدند و از گرفتاران بنا بر لوازم استخبار بعمل آمده بوضوح پیوست که محمدشاه از دست برد قراولان پا بدامن حصن کرنال کشیده همان مکان را که جای محکمی است مامن عافیت ساخته و شترباشان نیز که بملاحظهٔ سمت شرقی و غربی اردوی او کرده بودند بعرض رسانیدند که هر دو طرف بیشه است و زمین مسطح که شایستهٔ نزول کوکبهٔ نصرت آهنگ و قابل میدان جنگ باشد نیست چون راهی که باردوی محمدشاه میرفت منتهی بجنگل صعب میشد و مرضی طبع اقدس نبود آن حضرت اراده کردند که بسمت شرقی اردوی او متوجه گشته در طرف پانی پت که مابین کرنال و شاه‌جهان‌آباد واقع است در میدان وسیع و عرصهٔ همواری دو سه روز نصب کوکبهٔ فیروز و رفع رایات عالم افروز نموده اگر محمدشاه

بمقابلہ آید بجنگ پردازد والا ازہماں راہ رایات توجہ بسمت شاہجہان آباد افرازد۔ موکب ہمایوں در روز دوشنبہ چاردہم قبل از طلوع فجر از منزل مزبور حرکت واز رودخانۂ فیض گذشتہ در دو فرسنگے اردوے محمد شاہ مکان ہموار مسطحے دیدہ خیام فلک احتشام را درآں مکان افراشتہ خود باچند نفر از دلاوران ظفر فرجام تا نزدیکئے معسکر محمد شاہ جائیکہ علمہا و بیرقہا و توپ خانۂ ایشاں نمودار بود باد پیمائے جہاں نوردِ صبا رفتار ساختہ و بہ لشکر و لشکرگاہ ایشاں نظر تحقیق انداختہ بمقر دولت بازگشتند ہنگام شام بعرض رسید کہ برہان الملک سعادت خاں کہ صوبہ دار چند مملکت و معظم امرائے ہندوستاں بود باسی ہزار نفر قشون و توپ خانہ و استعداد تمام بعزم امداد محمد شاہ وارد پانی پت شدہ فے الفور جمعے از سپاہ ظفر پناہ بمقابلۂ او مامور شدند اگرچہ ہمہ جا بفاصلہ نیم فرسخ کما بیش اطراف اردوے محمد شاہ جولانگاہ سپاہ نصرت کیش بود کہ از گوشہ و کنار سر زندہ گرفتہ مے آوردند۔ اما باز فوجے راہماں شب بر سر معسکر او فرستادند*

صبح روز سہ شنبہ پانزدہم ازآں منزل حرکت وچوں رودخانۂ فیض بشاہجہاں آباد جاریست تا دریاے جمن یک فرسخ و نیم فاصلہ دارد کہ بہ جہانگیری آغاز نہضت کردہ قشون نصرت نمون را سہ قول قرار دادہ شاہزادہ نصراللہ میرزا را تعین فرمودند کہ از جانب شمالئے دریاے جمن تا حوالئے کرنال آمدہ رایت قرار افرازند وشہریار کشورگیر مابین رودخانۂ فیض و جمن راسپر کران گردون نظیر ساختہ بانجمعے براے ملاحظۂ جاے ورود موضوع جنگ عازم اردوے

محمدشاہ شدند۔ درعرض راہ قزاولانے کہ شب بر سر راہ برہان الملک سعادت خاں مامور شدہ بودند واردو خبر آوردند کہ سعادت خاں درنیم شب از بیراہہ خود را باردوے محمد شاہ رسانید و قزاولاں بعقب او رسیدہ بسیارے ازکسان و اسباب او را اسیر و غارت نمودہ اند پس آں حضرت نیز از محاذات معسکر محمد شاہ گزشتہ سمت شرقئ اردوے او را بفاصلۂ یک فرسخ کہ میدان مسطح بود برائے نزول اختیار و بروفق امر اقدس نصر اللہ میرزا با قول ہمایوں ملحق دوراں موضع نصب لوائے قرار کردند درا ثناے آں حال سعادت خان آگاہ میشود کہ پیش تازان جنود منصور بنۂ او را تاراج کردہ اند حوصلۂ غیرتش ایں معنی را برنتافتہ از راہ غرور آمادۂ جنگ گشتہ خان دوراں سپہ سالار ہندوستاں با واصلی خاں سردار قشوں خاص پادشاہی و جمعے از خوانین عمدہ باعانت او از جا بر آمدہ قشوں ہاے خود را دستہ کردہ با توپ خانہاے سنگین و اختشام رنگین آہنگ میدان جنگ نمودند ایں معنی محرک عرق حمیت محمد شاہ گشتہ او نیز با نظام الملک کہ صاحب ہفت صوبۂ ممالک دکن و از امراے اعظم آں دولت بود و قمر الدین خاں وزیر الممالک و بقیہ خوانین و صوبہ داران و جمعیت از حد افزوں و فیلان مست و بانس و توپخانہ و اسباب آتش خانہ بہ نیم فرسخے میدان جنگ بیروں آمدہ تا بقوریخانہ خود پشت بہ پشت تسویۂ صفوف و ترتیب ارباب سیوف کردند از دحام و جمعیت ایشاں بحدے بود کہ از نیم فرسخے کہ میدان جنگ بوز تا معسکر ایشاں پشت بہ پشت صف بستہ ہمچنیں طول سپاہ آں گروہ نیز نیم فرسخ بہ نظر مے آمد۔ خدیو کشور فیروزی کہ آنرا دو مندچنیں روزے بودند فی الفور جمیع رالبصیانت اردوے ہمایوں

مقرر و سر و بر آراستۂ درع و مغفر ساختہ بر اشہب گردون خرام سوار و فوج
ہمایون مستقر صولت نصر اللہ میرزا و جمعے از خوانین نامدار گشتہ توپہاے کوہ
توان را کہ میدان جنگ متحمل آن ثعابین برق آہنگ نمیشد۔ در تحت لواے
شاہزادۂ والا تبار گذاشتند۔ درایت آیت یَوْمَئِذٍ یَّفْرَحُ الْمُؤْمِنُوْنَ بِنَصْرِ اللّٰہِ
در عرصۂ رزمگاہ افراشتند و خود با افواج نصرت قرین و مبارزان عرصۂ کین
و توپخانۂ جلو متوجہ میدان نبرد و عازم معرکۂ رزم و آورد گشتند ؎

زبس تعداد لشکر بیکران بود — سر انگشت کواکب خونچکان بود
بروں رفت از ہجوم صف کشیدہ — مژہ برہم زدن از جنگ دیدہ
شد از آمد شد مرد سپاہی — غبار خرمن سہ گاو ماہی
فلک چندانکہ دامن بر کشیدے — سر انجم بنوک نیزہ دیدے

غریو خم رویین و ولولہ بر چرخ ہشتمین انداخت و پرچم رایات گلگون پرند ساحت
سپہر را شفق گون ساخت نخست چرخچیان طرفین مانند چرخ فتنہ جو بشور انگیزی
پرداختہ مبارزان جرار و بہادران خونخوار دست باستعمال آلات حرب کشودند
سرہاے دلیران مانند گوے در خم چوگان قوائم اسپان غلطان شد و رؤس سرکشان
مانند حباب در دریاے خون سرگردان ہر فتیلہ کہ سوار ماشۂ تفنگ میشد چابک
سوارے را از مرکب ہستی پیادہ مے ساخت و ہر اژدہاے توپکہ دہان آتش
فشان مے کشاد بزبانۂ شرر برق ہستی خشک و تر میگزید +

القصہ از ابتداے ظہر تا انقضاے چہار پنج ساعت نائرۂ حرب آتش
طعن و ضرب اشتعال و سیف و سنان دلیران بسر افشانی و خصم افگنی اشتغال

داشت وازربانهٔ نائرهٔ حامیةٌ وصف حال بیکردو زمین از گرد فوج سواره وپیاده تفسیر اِذَا زُلْزِلَتِ الْاَرْضُ زِلْزَالَهَا میگفت۔ صفیر تیر صدائے فَاَتْبَعَهُ شِهَابٌ ثَاقِبٌ درگوش جاں مے انداخت وبرق سنان جاں ستاں صورت یَکَادُ الْبَرْقُ یَخْطَفُ اَبْصَارَهُمْ در دیده ودل جلوه میداد وگلوله تفنگ مرگ آہنگ تفسیر وَجَعَلْنٰهَا رُجُوْمًا لِّلشَّیٰطِیْنِ بزبان حال ادا مے نمود وزبان تیغ مَسْحًا بِالسُّوْقِ وَالْاَعْنَاقِ برہان قاطع یاد میرسانید۔ لمراقمه

شد افروختہ آتش رزم وکیں — زخوں گشت گلگوں سرائے زمیں
گرفتہ زگرد سپہ مہر و ماہ — فضائے جہاں گشتہ چوں شب سیاہ
زنوک سناں ہائے خارا گذر — شدہ چشمہ چشمہ زرہ سربسر
زغلطیدن کشتگاں در مصاف — شدہ پشتہ بر پشتہ چوں کوہ قاف
زبسیار کشتہ و خستہا — دراں عرصہ خالی نہ بد جائے پا

تا اینکہ سعادت از لشکر ہندیاں روے برتافتہ یکباره بجانب انہزام شتافتند برہان الملک ونثار محمد خاں برادر زادهٔ او کہ در ہودج فیل قرار داشتند بہاں نحو باقربا واتباع خود زنده گرفتار وخان دوراں کہ سپہ سالار ومدار الیہ سلطنت ہندوستان بود زخم دار گشتہ پسر او با مظفر خاں برادرش مقتول ومیاں عاشور خاں ولد دیگرش بقید اسار درآمده خودش نیز روز دیگر بعلت آں زخم کہ کارگر افتاده بود درگذشت واصلی خاں سردار قشون خاص پادشاہی باشہداد خاں افغاں ویادگار خاں

و میر حسن خاں کوکہ و اشرف خاں و اعتبار خاں و عاقل بیگ خاں
و علی احمد خاں کہ از امراے معتبر بودند با قرب صد نفر از خوانین
و عظماے دیگر و سی ہزار تن از لشکریان ایشاں عرضۂ شمشیر زہر
آبگوں گشتند۔ و جمعے کثیر زندہ بسلسلۂ گرفتاری پیوستند و محمد شاہ
با نظام الملک و قمر الدین خاں وزیر اعظم چوں قریب باردوے خود
تسویۂ صفوف و اعلاے اعلام صولت نمودہ بودند بمعسکر خویش بازگشتہ دست
بر ذیل تحصن زدند و خزائن بیحد و مرد و فیلان کوہ پیکر و توپخانہاے پادشاہی
و امراے کہ بعرصۂ جنگ آمدہ بودند با غنائم بسیار و اسباب و اثاثۂ فزوں
از شمار بحیطۂ تصرف درآمدہ۔ و تا عصر تنگ عرصۂ میدان از وجود سپاہ ہند
خالی و با جساد کشتگاں مشحون گردید*

بعد از وقوع ایں فتح نمایاں چوں محمد شاہ اطراف غور خان خود را
بمورچل و خندق و توپخانہ استحکام دادہ بود خسرو گردوں شکوہ سپاہ
انجم گروہ را اذن یورش ندادہ از چہار طرف بمحاصرۂ اردوے او مامور
ساختہ بستدید راہ فرار ہمتہ بر پرداختند چوں کار محمد شاہ با ضطرار
انجامید نوشتہ کہ از لاہور بآں پادشاہ ذی جاہ نگارش یافتہ بود کہ چوں
فیمابین حضرتین نسبت ترکمانی اتحاد و سلسلۂ جنسیت تحقق دارد بعد
از جنگ و خود آزمائی ہرگاہ عفوے در بارۂ اعیان آں دولت بعمل آید
باز بالتماس آں جناب خواہد بود ہماں نوشتہ را وثیقۂ تشفع و وسیلۂ اعتذار
ساختہ روز سوم خلع سلطنت از خود کردہ و افسر سروری از سر برگرفتہ

باخوانین و امرا باستظہار تمام واردِ درگاہ سپہر احتشام گردید و درحینے که پادشاه ذی جاه عازم دار الامان حضور اقدس بود بمراعات نسبت ایلی که فیمابین حضرتین تحقق داشت از جانب ظل اللهی شاہزاده نصر اللہ میرزا تا خارج اردوے ہمایوں باستقبال آں پادشاه فرخنده خصال شتافته ہنگام ورود بپیشگاه مسعود آں حضرت نیز تا بیرون خیمۂ مبارک راه و رسم اعزاز پیموده ازانجا که دستگیری درچنیں مقامے شایسته آئین سروری است دست آں حضرت را ازروے تلطف گرفته در مسند ہمایوں ہمنشین خویش ساختند و درحقیقت کلید فتح کل ممالک ہندوستان بدست تصرف دولت نادریه درآمد و محمد شاه چاشت آں روز درخیمۂ مقدس مہمان آں حضرت بوده اکرامے که ازجانب چناں میزباں درخور چنیں مہماں بود بعمل آمده باز محمد شاه بعد از ظہر بعسکر خود مراجعت کرد اما افواج منصوره بہماں نہج دست از ضابطۂ محاصره باز نداشتند محمد شاه روز ثانی بامراے که داشت از اردوے خود کوچ کرده عازم اردوے ظفر شعار و بملاحظۂ پاسدارے حرمت آں خاندان والاتبار خیمه نشیں پادشاه والاجاه و سراپردۂ حرم محترم او در حوالئ معسکر نصرت اثر قرار یافته عبد الباقی خاں که از اعاظم امرا بود باجمعے مامور گردید که ہمه جا ہمراہئے رکاب آں پادشاه والا جاه نموده باشند و بلوازم مہمانداری و شرائط خدمتگذاری پردازند۔

دراں آنجا روز پنجشنبه غرۂ ذی الحجه رایت جہانگیری بجانب دہلی که بشاه جہاں آباد اشتہار دارد نہضت کرده روز چہارشنبه ہفتم ماه باغ

نعلہاہ مقر کوکبۂ عز و جاہ گشتہ روز دیگر در آنجا توقف و حضرت محمد شاہ برائے تدارک لوازم مہمانی مرخص شدہ پیشتر روانۂ شہر گردید۔ و روز جمعہ نہم از باغ مزبور سوارہ و غازیاں از ابتدائے باغ تا درب دولتسرائے خاص بادشاہی بیسال بستہ پا اندازہائے قیمتی از زربفتہائے گراں بہا و اقمشۂ نفیسہ از سرکار پادشاہی انداختند و قلعہ را کہ از مستحدثات طبع پادشاہ معدلت بنیاں شاہجہاں و دار الخلافۂ سلاطین ہندوستان بود مقر کوکبۂ دولت ساختہ محمد شاہ را نیز در میان ہماں قلعہ جائے دادہ و در روز ورود موکب اقدس جناب محمد شاہ سفرۂ افتادگی در بزم ضیافت گستردہ خدیو جہاندار بعد از انقضائے مجلس بدلجوئے آں حضرت پرداختہ فرمودند کہ موافق عہدیکہ روز اول قرار یافتہ سلطنت ہندوستاں باز بجناب پادشاہ تعلق دارد و آنچہ شرط امداد و رسم وداد است بہ مقتضائے ربط ترکمانی دربارۂ دولت گورگانی بعمل خواہد آمد محمد شاہ مراسم تکریم و تعظیم و تسلیم تقدیم رسانیدہ بشکرانۂ ایں عاطفت کہ تاج بخشی را عملاً و جاں بخشی یافت تمامی جواہر و خزائن و اثاثۂ پادشاہی و ذخائر سلاطین سلف را کہ در دستگاہ سلطنت موجود مفصل معرض در آوردہ برسم نیازشا و ایثار کرد ہر چند کہ ہمت کان خاصیت بحر نوال خدیو بیہمال نظر اعتنا بر آں گونہ خزاین کہ جمیع مخازن سلاطین روئے زمین باعشرے از اعشار آں برابری نیکرد نیفگندہ دامان نیازمندی از آنہا در چید۔ اما بنا بر مبالغۂ پادشاہ والا جاہ آئینۂ ایں مسئول نقش پذیر قبول گشتہ معتمدان امین بضبط خزائن دیوت تعیین فرمودند۔

در ذکر وقایع قوی ئیل مطابق سال فرخندہ فال ۱۱۵۱ ہجری

چوں افواج خنک روئے شتا وسپاہ سرد مہر زمستان کہ بادپیمایان عرصۂ
جہاتند و بہ ہواداری اسفندیار اسفند آر بہمن قدان ربا عین کہ در
دار الخلافۂ گلزار ہر طرف جوبہار بار تزلزل کشودہ بودند دست یافتہ شاخ
وشانۂ اشجار را بشانہ جعد درہم شکستند و درنورد اوباش بہمن از محلات خیابان
چمن دست تطاول افراختہ سینۂ گل را بہ زخمہاے کاری چاک چاک و
گلگوں قبایان چمن را از لباس بار و برگ عریان و ہلاک ساختہ از جیب
غنچہ ہمیان زر و رآوردند شب شنبہ دہم ذی الحجہ کہ عید نوروز و اضحے
مقارن افتادہ بود خسرو زریں افسر بقصد دفع فتنۂ شتا از خلوت
سراے حوت بسراے خاص حمل خرامیدہ نوخواستگان قوی بازوے قولے
ربیعی یغماگران صبا و شمال را بنہب آں شہر غارتگری یعنی دے ماہ فرمان
دادہ ثابت قدمان اشجار بہاری را از غنچہ و سہ برگہ عمود برگرفتند و صاحب
کلاہان لالہ و گل از تاب غیرت چہرہ برافروختہ از جاے جستند و تیغ بندان
درختاں از شاخہاے تیز نیزہ و سناں بر داشتہ میان ستیز چست ببستند۔
قوی دستان چنار بگوشمال فوج پرخاش جوے زمستاں ساز و برگ خویش
کردند۔ و یلان صاحب شوکت گلستان و دلاوران صنوبر لواے گلگوں پرند
در عرصۂ گلشن پرداختہ بچارسوے بازار فصول روے آوردند و خار و گیاہ
کہ جنود سلطان دے بودند از غلبہ و ہجوم لشکر بہار حیرت زدہ بر جاے خویش

خشک ماندند۔ حریفِ زمستان چنار آسا بآتشے کہ خود افروختہ در گرفت یعنی گلہائے
آتشیں دود از نہادِ سرد روے زمانہ در آوردہ و زسہ شنبہ طرفِ عصر خدیوِ
عصر منزلِ محمد شاہ را بقدومِ میمنت انتساب رشکِ بیت الشرف آفتاب
ساختند و شام آں روز و ہرِ دو رنگ فتنۂ عجب ریخت و نقشِ طرفہ برانگیخت +
تفصیلِ ایں اجمال آنکہ در شبِ یکشنبہ یازدہم بدون ایں کہ از جانبِ
محمد شاہ اشارۂ یا از طرفِ معارف تحریکے واقع شود ولولۂ فتنہ و غلغلۂ
آشوب بلند گشتہ جمعے از عوام و اوباش درمیانِ شہر با اہلِ اردو پرخاش
کردہ بہ بعضے از جندِ منصور کہ در اصلِ شہر نزول نمودہ بودند در آویختہ
در مراسمِ دست درازی کوتاہی نکردند۔ و چند نفر از لشکرِ ایرانی را بہ تیغِ
نافرہانی و خنجرِ نادانی ذبیحۂ قربانی ساختہ خونِ ایشاں را حناے شبِ عید
و خضابِ دستِ امید نمودہ سرپنجۂ دلبری را بمہمان کشی رنگیں کردند۔ و از آنجا
بپاے تہور بر سرِ فیل خانۂ شاہی رفتہ فیلاں را منصرف گشتند۔ حکم والا صادر
شد کہ جمعے از دلیراں در سر دروب محلات مانندِ خیلِ نجوم کہ پاسبانِ محلاتِ
مداراتِ فلکند تا صبح گاہاں دیدہ از خواب بستہ سیار و ثابت قدم باشند
و نگذارند کہ احدے از غازیاں پا از منہجِ خودداری بیروں گذارد و تا فردا
بدانچہ مقرر گردد عمل نمایند +
ہنگامِ طلوعِ آفتاب کہ قہرمانِ قہر آلودِ صبح مہر از دل بدر کردہ بقصدِ
انتقام تیغ از نیام برکشید و خدیوِ خورشید از سر کیں سر و بدن را بلباسِ سرخ
شفق آراستہ باچہرۂ برافروختہ و عارضِ تا بناک بر پشتِ خنگ برآمد۔ خسرو

بیہمال باہیاتِ خشمگیں و صورتِ سہمگیں سوار یکرانِ جہاں پیما و خنجر گذارانِ
نیزہ دار و بہرام صولتانِ کیواں آثار ہائے بدیہ رکابِ ہلال آسا گشتہ مسجدِ
میانِ بازار را بقدومِ اقدس مسجودِ خاص و عام ساختند۔ و در آں مکان
بعد از تحقیقِ اینکہ حرکات و شنیعہ از کدام محلہ و چہ جماعت صادر شدہ دلیران
را فوج فوج بہ تنبیہ آں گروہ تعین و امر بقتلِ عامِ آں محلات فرمودند شورِ
محشر و آشوبِ فزعِ اکبر در میانِ شہر پدیدار آمد فی الفور در و دیوارِ عماراتِ
رفیعہ نقش عالیہا سافلہا گرفت و مساکنِ اصحابِ شان صفتِ خانۂ زنبور
پذیرفت۔ بناہائے دلکش بزورِ نشاءٔ شرابِ نادانئ عوام مست خراب
افتاد و ذکور و اناث پیر و برنا مانند نر و مادہ زنجیرِ شیون در گرفتند۔ سرہائے
کہ طعنہ بر قصورِ جنت میزد بصدمۂ تیغ کاوے یلاں قصور یافت۔ حوضہائے
کہ از چشمہ سارِ لطافت کوثر آب میخورد فوارۂ جوشِ خون شد و بازارِ جواہریاں
و صرافاں و راستۂ بازار و دکاکینِ تجار و اربابِ مکنت و تمامی اسواقِ شہر
بحیطۂ یغما درآمد۔ عاقبت آں گروہِ باغی چنار آسا با آتشِ خود سوختند و
واز ایں دیوانگی مانندِ شاخِ بیدِ مجنوں آویختۂ دارِ سیاست گشتند و بشرارۂ
ایں شرارت دود از دودمانہا برآمد۔ و سوز و آہِ دلہائے افروختہ چوں
شعلۂ وجودِ خشک و تر سر بر فلک کشید الحاصل از دروازۂ اجمیری تا مسجدِ
جامع و چند محلۂ دیگر صغیراً و کبیراً عرضۂ شمشیر شدند۔ از ہنگامِ طلوعِ نیرِ
اعظم تا زمانِ غروب زبانۂ ایں شعلۂ پرشور و شر بزبانہ میرسید و در کشند
دکوب و رفت و روب و قتل و نہب و اسر و سبی تقصیرے نشد۔ ہنگامِ

شام بنصف آں مسموره لکدکوب جنود قہر و آتش جہل عوام برق خرمن زندگانئے سی ہزار تن از خورد و بزرگ شہر شده بود اہالئے آنجا در مقام استیمان و پادشاه والاجاه بوساطت نظام الملک و قمرالدین خاں در صدد شفاعت بر آمده التہاب آتش جہاں سوز غضب بادشاہی بزلال عفو و بخشش فرو نشست و فرمان وارائے فتوت راه بر یغمائے گراں لشکر شور و شر بست و اسیرانے که در تصرف لشکریاں بودند تمامی استرداد و ہاویائے ایشاں تسلیم شدند گویا زمانه بدفع گزند چشم بد از سرا و مساکن آں طائفه سپند سوخت و چوں در شب شورش سید نیاز خاں داماد قمرالدین خاں و شاه نواز خاں که از اعاظم ہند بودند بر سر فیلخانه رفته مرتکب قتل فیلباناں باشی و بردن فیلاں شده در خارج حصار شہر در جائے متحصن گشته بودند عظیم الله خاں و فولاد خاں که از اعیان دولت گورگانیه بودند بحکم والا مامور بگرفتن ایشاں گشته مومئے الیہما را باچہار صد و ہفتاد نفر گرفته بدربار دولت حاضر کردند که ہمگی عرضۂ تیغ یاسا شدند۔

واز وقائع بہجت افزا اینکه مخدورۂ سراپردۂ گورگانیه راجیت شاہزاده نصرالله میرزا خطبه کرده تہیۂ اسباب سور و آرائش بزم سرور پرداخته کنار رود جمن محاذئے ایوان دیوان خاص را ہر شب از چراغاں مطلع صد ہزار بدر و تا یک ہفته ایام و لیالئے عشرت را رشک روز نوروز و غیرت شب قدر ساخته ہر روز فیلان کوه پیکر و گاوہائے فیل منظر و شیران

اثرِ وجاہت وارنہ ہائے صاحب صلابت بجنگ انداختند و زیکشنبہ بیست وپنجم ماہ مزبور شاہزادہ بدیدنِ شاہِ والاجاہ رفتہ بعد از انقضائے مجلس موافقِ آداب وآئینِ آں سلسلۂ علیہ خفتانِ مروارید دوزمزین بجواہر شاہوار زیور قامت شاہزادۂ والانبار ساختہ چند قطعہ الماس نیز تکلف وسہ زنجیر فیل وپنج راس اسپ با ساخت مرصع برائے سواریئے شاہزادہ وپیشگاہ جلوہ کشیدند وشب دوشنبہ بیست وششم ماہ مزبور مفارنۂ سعدین واقع شد۔

الحاصل درعرض چند روز کہ ضابطان خزائن وبیوتات از انجام شغل مقرر فارغ شدند۔ حاصل بحر وکان وظرف زرین وسیمین و اوانی واسباب مرصع بجواہر ثمین واجناس نفیسہ چنداں بقلم ضبط درآمد کہ محاسبان اوہام ودفتر نویسان افہام از حصر واحصائے آں عاجز آمدند۔ ازانجملہ تخت طاؤسی بود کہ کنوزکیکاؤسی وخزانۂ دقیانوسی رونمائے جواہر شاہوار آں را مے شایست ودرایام سلاطین سابقۂ ہندوستان دو کروڑ جواہر کہ باصطلاح اہل ہند ہر کروڑے صد ہزار لک وہر لک عبارت از صد ہزار روپیہ است صرف ترصیع آں شدہ بود وہمچنیں لآلئے غلطاں والماسہائے رخشاں کہ نظیر آں درخزانۂ ہیچیک از ملوک سلف وسلاطین عہد وجود نداشتہ بخزن دولت نادریہ منتقل شد وامرا وخواتین دولت واعیان دار الخلافہ ورایان خود رائے وصوبہ داران ممالک آرائے نیز کرورہا ولکہا از نقود وجواہر ومرصع

آلات ونفائس اسباب برسم پیشکش ہدیۂ بارگاہ حضور ساختند +
بعد از فوت سعادت خاں محصل بصوبۂ اودھ ولکھنؤ فرستادہ یک کرور
زرکہ باصطلاح ایران پانصد ہزار تومان باشد بافیلان کوہ توان و
اسباب بیکراں از صوبۂ مزبورہ کہ متعلق بہ سعادت خاں بود بخزانۂ
عامرہ رسانیدہ و در ایام توقف از خزاین سلطنت و پیشکش امراء و
صوبہ داران دور ونزدیک مساوی پانزدہ کرور بسرکار ہمایوں انتقال
یافت واز جواہر وخزائن واسباب کارخانجات واثاثہ سلطنت
مقدارے خطیر کہ فزوں از حوصلۂ تحریر وشائستہ سرکار چناں بادشاہ
بے نظیر گردوں سریر باشد بسرکار بادشاہ والاجاہ گزاشتہ آں
وسیلہ ابواب منت برروے ہمونات عامرۂ گورگانیہ کشودند وبعظماء
وروساے لشکر کہ مصدر خدمت شدہ بودند انعامات شایاں عنایت
وبعموم غازیاں وملازمان ظفر قرین مساوی مواجب کہ از دیوان داشتند
وبجہ منگاراں اردوے ہمایوں نیز بقرار نفرے شصت روپیہ وصد
روپیہ برسم انعام مرحمت گردید از خواص وعوام اردوے سپہر احتشام
وخرد وبزرگ موکب نصرت فرجام ہرکس فراخور رتبہ وحال از خزینۂ
جود وگنجینۂ احسان خدیو بیہمال ادراک حظے جزیل ودریافت نصیبے
نمودہ جیب ودامان آمال را از حصول زروسیم مالا مال ساخت وارقام
مرحمت انجام ہمگی ولایات ایران عز صدور یافتہ ومال وجوہات سہ سالۂ
ایران عموماً بہ تخفیف مقرر گشت + ودر روز سہ شنبہ ماہ صفر ہمگی امراء و

و خزائن دولت گورگانیہ خلاع فاخرہ و شمشیر و کارد مرصع و اسپان تازی نژاد عنایت و
مجلس خسروانی آراستہ محمد شاہ را طلبیدہ بدست مبارک تارک او را بافسر سلطنت بلند و
بنقدات خاص بر ہمت ساختہ و شمشیر مرصع زیب میان او فرمودہ بعد دوش او را بجواہر
گراں بہا چنانچہ معتاد سلاطین ہند است زینت دادند و تاج و نگین پادشاہئے ہندستاں
را کما کان بحضرتش تشریف کردند محمد شاہ بعد از آنکہ سر بافسر سروری آراستہ استدعا کرد
کہ چوں بالطاف جناب نادری دوبارہ صاحب تاج و تخت و درمیان سلاطین جہاں فیروز
بخت شدہ ام ممالکی آں طرف آب اٹک از دریائے سندھ از تبت و کشمیر تا جائیکہ آب دریائے
مذکور بدریائے محیط اتصال مے یابد با دہ ولایت تتہ و بنادر و
قلعجات تابعہ برسم پیشکش ضبط و بممالک محروسۂ شاہی انضمام یابد۔
چوں اکثر ممالک سمت شمالی و غربیٔ آب اٹک از قبیل غزنین و
کابل ہمیشہ داخل ممالک خراساں شمردہ میشود آں حضرت نیز قبول و
ضمیمۂ قلمرو قدرت فرمودند و در ہماں مجلس ہمگی امراء و اعیان گورگانیہ را
بخدمتگذاری و رضا جوئے خاطر مقدس والاجاہ ترغیب و آں لئالیٔ شاہوار
نصائح مشفقانہ کہ بکار ملک و دولت آید و رسم سلطنت را شاید آویزۂ
گوش پند نیوش پادشاہ و اعیان آں دولت ساختہ مقرر داشتند کہ در سر
بوستان ہندوستان بتازگی گلہائے محمدی فرامین محمد شاہ را گل دستار
اطاعت نمودہ سکہ و خطبہ را کہ تا آں زماں در ممالک ہند بنام نامی شاہنشاہی
جاری بود باز باسم سامی محمد شاہ رائج سازند و احکام مطاعہ مشعر
بخدمت و انقیاد آں حضرت خطاب بصوبہ داران اطراف و راجہائے

اکناف از موقفِ اعلاعزّ صدور و ارسال یافته محمد شاه را براورنگ
دارائی تمکین داده و جمعے از هنروران و اربابِ صنعتِ هندوستان را
بملازمتِ رکابِ همایوں مقرر ساختند؛ و در روزِ سه شنبه هفتم ماهِ صفر
با فتح و ظفر از شاه جهان آباد رایتِ مراجعت افراخته باغِ شعلهٔ ماه را
مقرِّ قوائمِ سریرِ عزّ و جاه فرمودند۔ و بجهت پنجاه و هفت روز توقفِ
رایاتِ جهان کشا در شاهجهان آباد اتفاق افتاد و بعد از وصولِ کوکبهٔ
همایوں بسرهند راه را منحرف ساخته همه جا رودخانهاے پنجاب و اٹک
را جسر بسته از دامنهٔ کوهستان که نسبت بسایر امکنه بیلاقیت داشت
متوجهِ مقصد و در بیست و هفتم ماه صفر کنارِ رودخانهٔ چناب مشهور بوزیر آباد
مضربِ خیامِ سپهر پیما گشته بعد از آنکه نصفِ سپاه از آب گذشت چوں
موسمِ برسات و شدتِ طغیانِ آب بود حوصلهٔ جسر لطماتِ آں بحرِ ژرف
را برنتافته گسیخت۔ و بحکمِ والا کشتیها از اطراف جمع و افواجِ قاهره
با کشتی و کمی بمرور آغازِ عبور کرده چهل روز موکبِ فیروز دراں طرفِ آب
رود بانتظارِ گذشتنِ جنودِ مسعود لنگرِ توقف انداخته و در هفتم ماه
ربیع الثانی بنا خدائے لطفِ خدائی خود نیز بکشتی نشسته از آب گذشتند؛
با وصفِ اینکه همه جا عبورِ موکبِ انجم شکوه از دامنهٔ کوه واقع
مے شد باز گرمئے هوا بحدّے اشتداد داشت که از شدتِ آں مرغِ
نفس از طیراں باز میماند۔ و جوشنِ آهن در برِ دلیراں تنورِ تفسیده میشد
زکریا خاں صوبه دارِ لاهور و ملتان تا سرِ رودِ چناب در رکابِ فیروزی

انتساب بلوازمِ خدمت پرداختہ اند انجار خصتِ انصراف یافت +

وچوں پیشِ نہادِ خاطرِ اقدس آں بود کہ بعد از فتح وتسخیرِ ہندوستان بانجامِ کارِ ترکستان وخوارزم کہ منبعِ فتنہ وآشوبِ خراساں بود پردازند لہذا از شاہ جہان آباد سنجارہائے باہر وکشتی ساز ہائے صاحب وقوف روانۂ بلخ ومقرر فرمودند کہ کشتیہائے فلک منظر در ساحلِ رودِ آمویہ مرتب ومہیا سازند تا رایتِ جہاں کشا واردِ آں حدود شود+ ابوالفیض خاں پادشاہِ بخارا از شنیدنِ ایں خبر در بحرِ تحیر غوطۂ ورگشتہ بتقریبِ استخبارِ حالاتِ موکبِ ہمایوں حاجی بوقاشی نام معتمدِ خود را برسمِ سفارت با عریضۂ اخلاص نشان بدربارِ عزوشان روان ساخت و فرستادۂ او در بیستم جمادی الاخری واردِ پیشگاہِ سپہر شمول وفرمانِ ہمایوں درجوابِ او بنفاذ مقرون گشتہ احدے از ملازمانِ دربار را با ورفیق ساختہ نزدِ پادشاہِ مذبور روانہ واعلام فرمودند کہ چوں آں سلطنت مآب از خانوادۂ قاآنی ونقادۂ دودمانِ چنگیز خانی است تمکینِ او وخیریتِ مملکت منظورِ نظرِ اقدس وتوجہ جانب ترکستان مقصودِ ضمیرِ مقدس مے باشد ہرگاہ با اعاظمِ توران بقدمِ فرمان بری پیش آیند فبہا۔ والا آنچہ در مشیتِ الٰہی گزشتہ باشد از قوہ بفعل خواہد آمد+

وبعد از ورود بمنزلِ حسن ابدال من اعمال اٹک مکنونِ خاطرِ دریا ذخائر آں بود کہ برائے ایصالِ خبرِ فتحِ ہندوستان وانصرافِ مواکبِ گیتی ستان ایلچی روانۂ ممالکِ روم وروس نمودہ درعالمِ

قرب جوار از جواہر نفیسہ آں ولایت رصد بجہت پادشاہان ذی شان فرستند۔ سفارن آں جا پار و عریضۂ اخلاص آثار از جانب احمد پاشائے والئے بغداد (مشعر بر وفات علی مردان خاں فیلی ایلچئے روم در سیواس و توقف رفقائے او در صدور حکم مجدد) بنظر واقفان درگاہ فلک مماس رسید۔ لہذا حاجی خاں جمشکزک چرخچی باشی را بسفارت روم و سردار بیگ قرقلو توپچی باشی جلو نصرت پیشتر و را بممالک روس تعیین و مساوی دوازدہ ہزار تومان کہ بحساب ایں زمان دو الف وچہل ہزار نادری باشد۔ جواہر و مرصع آلات با چہاردہ زنجیر فیل برسم تحفہ وارمغاں بجہت اعلے حضرت پادشاہ سکندر جاہ روم و معادل آں برائے پادشاہ خورشید کلاہ روس ارسال و در بیستم رجب ایلچیاں عازم گشتند +

ونیز از اخبار بہجت آثار اینکہ در اواخر ہماں ماہ عریضۂ شاہزادہ رضاقلی میرزا بنظر انور پیوست کہ ایلبارس خاں والئے خوارزم از حرکت موکب والا بجانب ہندوستاں آگاہی یافتہ و میدان را خالی تصور کردہ جمعیت موفور از اوزبکیہ و ترکمانیہ خوارزم فراہم آوردہ بعزم تاخت سرحدات خراسان دار و طرش و در حینیکہ شاہزادہ از خدمت اقدس مرخص گشتہ عازم مشہد مقدس بود در ہرات ایں خبر را شنیدہ با فوجے از غازیاں بعزم مقابلۂ او وارد سرخس و ایلبارس نیز از طرش بہ پنج فرسخے سرخس آمدہ بود۔ قراولاں طرفین بیکدیگر بر خوردہ دو تن از

لشکریان این طرف دستگیر اوزبکیه شده - از قرار تقریر گرفتاران ورود
موکب شاهزاده بسرخس معلوم ایلبارس گشته دیگر پاے جرأت نگذاشته
بسمت ابیورد روانه و قلعهٔ موسومهٔ قاخلال را که مابین نسا و ابیورد واقع
است محصور و بطرح یورش و افگندن شورش اساس آن قلعهٔ محکم بنا را گرفتار
لجهٔ شر و شور ساخته اگرچه اهالی آنجا در قلعه داری میکوشیدند - اما همان
وقت داروغهٔ آن محل در شهر ابیورد بوده برای خبرگیرئی حال قلعه
گیان با جمعی عزیمت قلعه نموده از اتفاقات در اثنای گیر و دار از جمعیت
داروغه بنظر ایلبارس در آمده بتصور اینکه گرد موکب شاهزاده است که
بسر وقت او رسیده بر فرق دولتش غبار ادبار می افشاند - سراسیمه ترک
قلعه گیری کرده مانند بخت خود برگشته بخوارزم رفت - و جمعی کثیر از اوزبکیه
که بآن نواحی دست تطاول کشوده فرصت نیافته بودند که بجمعیت خود ملحق
شوند - در گوشه و کنار عرضهٔ شمشیر آبدار گشتند - پس رایات جهان کشا بجانب مقصد
اعلا یافته بحکم همایون رود اتک را نیز جسر بسته جنود مسعود ظفر نمود فوج فوج
آغاز عبور و مرور کردند - و چون کوهستانات آن ناحیه بسکنای افاغنهٔ یوسف
زئی اختصاص داشت و آن طائفه جمعیت موفور و عدت غیر محصور و در عهود
سابقه همیشه مصدر انواع فتن و شرور - و پادشاهان سلف از تنبیه ایشان
معترف بقصور بودند - راے جهان آرا بتادیب آن جمع دیو سرشت
وحشی خصال که در حوزهٔ ممالک محروسه مسکن داشتند یافته افواج قاهره را
گروه گروه بمساکن ایشان و جبال آسمان سان تعیین فرموده اکثر آن طائفه

پابست سلسلۂ پاداش عمل وگردن عمر آں سرکشاں ہم آغوش تیغ اجل گشتہ
بقیہ رؤسا وسرخیلان ایشاں پا براہ اتقیاد گذاشتند. و فوجے عظیم از آں
طائفہ بملازمت رکاب ظفر انتساب امتیاز یافتہ موکب ہمایوں از راہ پشاور
وخیبر وجلال آباد در غرۂ ماہ مبارک رمضان وارد دارالملک کابل و در انجا
تمامی سرکردگاں وسرخیلاں افاغنۂ آں ولایت شرف اندوز جبہہ سائے
آستاں ومورد عنایت بیکراں گشتند وبہمہ جہت از ولایات سمت غربئے
اٹک کہ بدولت علیۂ نادریہ اختصاص داشت چہل ہزار از طوائف افغان
پشاور وکابل وجماعت ہزارہ باقی ایلات کوہ نشیں در سلک ملازمت
انتظام دادہ روانۂ ہرات وکس تعین فرمودند کہ در آنجا مشغول سرانجام
ضروریات ومایحتاج واستعداد آں جماعت باشند تا رایات نصرت آیات
وارد ہرات شود وشش روز کابل مضرب سرادقات خلافت گشتہ بانتظام
امور آں نواحی پرداختند. وجواہر خانہ وخزائن زواید اسباب سرکار
خاصہ واحمال اردوے ہمایوں با فیلخانہ وتوپخانہائے بزرگ روانۂ ہرات
ساختند صوبہ داری کابل وپشاور کماکان دربارۂ ناصر خاں برقرار
دادہ با جمعے از خوانین نامدار وعساکر ظفر شعار مامور بانتظام وانتساق
مہام آں دیار ساختہ عازم سمت سند شدند +

سفرنامۂ حکیم ناصر خسرو علوی

صفتِ شہر مصر و ولایتش

آب نیل از جنوب و مغرب مے آید - و بہ مصر میگذرد - و بدریائے روم میرود و آب نیل چوں زیادت مے شود دو بار چنداں مے شود کہ جیحوں بہ ترمذ و ایں آب از ولایت نوبہ مے گذرد و بہ مصر مے آید - و ولایت نوبہ کوہستان است - و چوں بہ صحرا رسد ولایت مصر است - و سرحدش کہ اول آنجا رسد اسواں مے گویند - تا آنجا سی صد فرسنگ باشد و بہ لب آب ہمہ شہرہا و ولایتہا ست - و آں ولایت را صعید الاعلے مے گویند - و چوں کشتی بہ شہر اسواں رسد از آنجا بر نگذرد چہ آب اندر ہائے تنگ بیروں مے آید - و تیز مے رود - و ازاں بالاتر سوئے جنوب ولایت نوبہ است - و پادشاہ آں زمین دیگر است - و مردم آنجا سیاہ پوست باشند - و دین ایشاں ترسائی باشد - و بازرگاناں آنجا روند و مہرہ و شانہ و بسد برند - و از آنجا بردہ آورند - و بہ مصر بردہ یا نوبی باشد یا رومی - و دیدم کہ از نوبہ گندم و ارزن آوردہ بودند - ہر دو سیاہ بود +

و گویند نتوانسته اند که منبع آب نیل را بحقیقت بدانند - و شنیدم که سلطان مصر کس فرستاد تا یک ساله راه برکنار نیل رفته و تفحص کردند هیچ کس حقیقت آن ندانست - الا آنکه گفتند که از جنوب از کوہے مے آید که آں را جبل القمر مے گویند ❊

و چوں آفتاب به سرطان رود - آب نیل زیادت گیرد - از آنجا که بزمستاں قرار دارد بیست ارش بالا گیرد - چنانکه روز بروز مے افزاید و به شهر مصر مقیاسها و نشانها ساخته اند - عاملے باشد بهزار دینار معیشت که حافظ آں باشد - که چندے مے افزاید - و از آں روز که زیادت شدن گیرد منادیاں به شهر اندر فرستد - که ایزد سبحانه و تعالے امروز در نیل چندیں زیادت گردانید - و هر روز چندیں اصبع زیادت شد و چوں یک گز تمام مے شود - آں وقت بشارت مے زنند و شادی مے کنند - تا هجده ارش برآید - و آں هجده ارش معهود است یعنی هر وقت که ازیں کمتر بود نقصان گویند - و صدقات دهند - و نذرها کنند و اندوه و غم خورند ❊

چوں ایں مقدار بیش شود شادیها کنند و خرمیها نمایند - و تا هجده گز بالا نرود خراج سلطاں بر رعیت ننهند ❊

و از نیل جویهائے بسیار بریده اند - و باطراف رانده - و از آنجا جویهائے کوچک برگرفته اند - یعنی از آں انهار - و برآں دیهها و ولایتها است و دولابها ساخته اند - چندانکه حصر و قیاس آں دشوار باشد

ہمہ دیہائے ولایت مصر بر سر بلندیہا و تلہا باشد و بوقت زیادت نیل ہمۂ آں ولایت در زیر آب باشد - دیہا ازیں سبب بر بلندیہا ساختہ اند تا غرق نہ شود - و از ہر دیہے بدیہے دیگر بزورق روند و از سر ولایت تا آخرش سکرے ساختہ اند از خاک کہ مردم از سر آں سکرہ روند یعنی از جنب نیل - و ہر سال دہ ہزار دینار مغربی از خزانہ سلطان بدست عاملے معتمد فرستند تا آں عمارت تازہ کنند - و مردم آں ولایت ہمہ اشغال ضروریئے خود را ترتیب کردہ باشند +

آں چہار ماہ کہ زمین ایشاں در زیر آب باشد - و در سواد آنجا و روستا ہاش ہر کس چنداں نان پزد کہ چہار ماہ کفاف وے باشد - و خشک کنند تا زیان نشود - و قاعدۂ آب چناں است کہ از روز ابتدا چہل روز مے افزاید تا ہجدہ ارش بالا گیرد - و بعد از آں چہل روز دیگر بر قرار بماند ہیچ زیادہ و کم نشود - و بعد از آں بتدریج روے بہ نقصان نہد بچہل روز دیگر تا آں مقام رسد کہ زمستاں بودہ باشد + و چوں آب کم آمدن گیرد - مردم بر پئے آں میروند - و آنچہ خشک میشود زراعتے کہ خواہند مے کنند + و ہمۂ زرع ایشاں صیفی و شتوی بر آں کیش باشد - و ہیچ آب دیگر نخواہد +

و شہر مصر میان نیل و دریا است - و نیل از جنوب مے آید - و روے بہ شمال مے رود - و در دریا مے ریزد - و از مصر تا اسکندریہ سی فرسنگ مے گیرند - و اسکندریہ بر لب دریاے روم و کنار نیل است

واز آنجا میوہ بسیار بہ مصر آورند بکشتی - و آنجا منارہ ایست کہ من دیدم - آبادان بود باسکندریہ - و آنجا یعنی بر آں منارہ آئینۂ حراقہ ساختہ بودند کہ ہر کشتئ رومیاں کہ از استنبول مے آمدے - چوں بمقابلۂ آں رسیدے آتشے از آں آئینہ افتادے و بسوختے - و رومیاں بسیار جد و جہد کردند - و حیلہ ہا نمودند - و کس فرستادند - و آں آئینہ بشکستند +

بروزگار حاکم سلطان مصر مردے نزدیک او آمدہ بود - قبول کردہ کہ آں آئینہ را نیکو باز کند چنانکہ باول بود - حاکم گفتہ بود کہ حاجت نیست کہ ایں ساعت خود رومیاں زر و مال مے فرستند - و راضی اند کہ لشکر ما نزدیک ایشاں بر وو سر بسر بسندہ است +

و اسکندریہ را آب خوردنی از آب باراں باشد - و در ہمہ صحرائے اسکندریہ از آں عمود ہائے سنگین کہ صفت آں مقدم کردہ ایم افتادہ باشد - و آں دریا ہمچناں مے کشد تا قیرواں - و از مصر تا قیرواں صد و پنجاہ فرسنگ باشد +

و قیرواں ولایتے است - شہر مغلمس سلجماسہ است کہ بہ چہار فرسنگے دریا است - شہر بزرگ بر صحرا نہادہ و باروے محکم دارد - و در پہلوے آں مہدیہ است کہ مہدی از فرزندان امیر المومنین حسین بن علی رضی اللہ تعالےٰ عنہما ساختہ است - بعد از آنکہ مغرب و اندلس گرفتہ بود - و بدیں تاریخ بدست سلطان مصر بود - و آنجا برف بارد - و لیکن پائے نگیرد و دریا از اندلس بر دست راست سوئے شمال باز گردد - و میان مصر و

اندلس ہزار فرسنگ است۔ و ہمہ مسلمانے است ٭

واندلس ولایتے بزرگ است و کوہستان است۔ برف بارد۔ و یخ بندد۔ و مردمانش سفید پوست و سُرخ موے باشند۔ و بیشتر گربہ چشم باشند ہمچوں صقلابیان۔ و زیر دریاے روم است۔ چنانکہ دریا ایشاں را مشرقی باشد۔ و چوں از اندلس دست راست روند سوئے شمال ہمچناں لب لب دریا بروم پیوندد۔ و از اندلس بغزو بروم بسیار روند۔ و اگر خواہند بکشتی و دریا بقسطنطنیہ تواں شدن۔ ولیکن خلیجہاے بسیار بود ہر یک دویست و سی صد فرسنگ عرض کہ نتواں گذشتن اِلّا بکشتی ٭

و مکرّر از مردم ثقہ شنیدم کہ دور ایں دریا چہار ہزار فرسنگ است و شاخے از آں دریا بہ تاریکی در شدہ است۔ چنانکہ گویند سر آں شاخ ہمیشہ فسردہ باشد از آں سبب کہ آفتاب آنجا نمے رسد ٭

و یکے از آں جزائر کہ در آں دریا صقلیہ است کہ از مصر کشتی بہ بیست روز آنجا رسد۔ و دیگر جزائر بسیار است۔ و گفتند صقلیہ بہ ہشتاد فرسنگ در ہشتاد فرسنگ است۔ و ہم سلطان مصر را است۔ و ہر سال کشتی آید و مال آنجا بمصر آورد۔ و از آنجا کتان باریک آورند۔ و تفصیلہاے باعلم باشد کہ یکے از آں بمصر دہ دینار مغربی ارزد ٭

و از مصر چوں بجانب مشرق روند بدریاے قلزم رسند۔ و قلزم شہرے است بر کنارہ دریا کہ از مصر تا آنجا سی فرسنگ است۔ و ایں دریا شاخے است از دریاے محیط کہ از عدن شگافتہ سوے شمال رود

و چون به قلزم رسد طاقی شود و گسسته. و گویند عرض این خلیج دویست فرسنگ است ؛

میان خلیج و مصر کوه و بیابان است که در آن هیچ آب و نبات نیست و هر که از مصر بمکه خواهد شد سوے مشرق باید شدن. چوں به قلزم رسد دو راه باشد. یکے بہ خشکی یکے بہ آب. آنچہ براہِ خشک مے رود پانزده روز بمکه رود. و آں بیابانے است کہ سی صد فرسنگ باشد. و بیشتر قافلۂ مصر بداں راه رود. و اگر براہِ دریا روند بہ بیست روز روند بہ جار. و جار شہر کے است از زمینِ حجاز بر لبِ دریا کہ از جار تا مدینۂ رسول صلی اللہ علیہ وسلم سہ روزہ راہ است. و از مدینہ بمکہ صد فرسنگ است. و اگر کسے از جار بگذرد ہمچناں بدریا رود بساحلِ یمن رود. و از آنجا بہ سواحلِ عدن رسد و اگر بگذرد بہندوستان کشد. و ہمچناں تا چین برود. و اگر از عدن سوے جنوب رود کہ میل سوے مغرب شود بزنگبار و حبشہ رود. و شرحِ آں بجائے خود گفتہ شود. و اگر از مصر بجانبِ جنوب بروند و از ولایتِ نوبہ بگذرند بولایتِ مصامدہ رسند. و آں زمین است علف خوار عظیم. و چہار پاے بسیار و مردم سیاہ پوست درست استخوان غلیظ باشند و قوی ترکیب و از آں جنس در مصر لشکریان بسیار باشند زشت و ہیاکل عظیم. ایشان را مصامدہ گویند. پیادہ جنگ کنند بہ شمشیر و نیزہ. و دیگر آلات کار نتوانند فرمود ؛

صفت شہر قاہرہ

چون از جانبِ شام بہ مصر روند اوّل بہ شہرِ قاہرہ رسند چہ مصر جنوبیست وایں را قاہرۂ معزیہ گویند - وایں چنان بودہ است کہ یکے از فرزندانِ امیرالمومنین حسینؓ بن علیؓ صَلَوَاتُ اللہِ عَلَیْہِمْ اَجْمَعِیْنَ کہ او را المعز لدین اللہ گفتند اند ملکِ مغرب گرفتہ است تا اندلس - واز مغرب سوئے مصر لشکر فرستادہ است - از آب نیل مے بایست گذشتن و بر آبِ نیل گذرے نتواں کردن - یکے آنکہ آبے بزرگ است و دوم نہنگِ بسیار دراں باشد کہ ہر حیوانے کہ بآب افتاد در حال فرو مے برند ✝

و گویند بحوالئے شہرِ مصر دو راہ طلسمے کردہ اند کہ مردم را زحمت نرسانند وستور را - و ہیچ جاے دیگر کسے را زہرہ نباشد و در آب شدن بیک تیر پرتاب دور از شہر - وگفتند المعز لدین اللہ لشکرِ خود را بفرستاد - و بیامدند آنجا کہ امروز شہرِ قاہرہ است - و فرمود کہ چوں شما آنجا رسید سگے سیاہ پیش از شما در آب رود و بگذرد - شما بہ اثرِ سگ بروید و بگذرید بے اندیشہ گفتند کہ سی ہزار سوار بود کہ بدانجا رسیدند - ہمہ بندگانِ او بودند آں سگِ سیاہ ہمچناں پیش از لشکر در رفت - و ایشاں بر اثرِ او رفتند - و از آب

بگذشتند کہ ہیچ آفریدہ را خللے نرسید و ہرگز کس نشاں ندادہ بود کہ کسے سوارہ از رودِ نیل گذشتہ باشد۔ و ایں حال در تاریخ سن ثلث وستین وثلثمایۃ بودہ است ٭

وسلطان خود براہِ دریا بکشتی بیامدہ است۔ و آں کشتیہا کہ سلطان درو بمصر آمدہ است چوں نزدیکِ قاہرہ رسید تہی کردند۔ و از آب برآوروند۔ و در خشکی رہا کردند ہمچنانکہ چیزے آزاد کنند۔ و راویِ آں قصہ آں کشتیہا را دید۔ ہفت عدد کشتی است ہر یک بدرازی صد و پنجاہ ارش و در عرض ہفتاد ارش و ہشتاد سال بود تا آنجا نہادہ بودند۔ و در تاریخِ سن احدے واربعین واربعمایۃ بود کہ راویِ ایں حکایت آنجا رسید۔ و در وقتے کہ المعزلدین اللہ بیامد در مصر سپہ سالارے ازآنِ خلیفہ بغداد بود پیش معز بطاعت۔ و معز بالشکر بداں موضع کہ امروز قاہرہ است فرود آمد و آں لشکرگاہ را قاہرہ نام نہادند۔ آنچہ آں لشکر آں جا را قہر کرد۔ و فرمان داد تا ہیچکس از لشکرِ وے بشہر در نرود۔ و بخانہ کسے فرو نیاید۔ و برآں دشت مصرے بنا فرمود۔ و حاشیتِ خود را فرمود تاہرکس سرایے و بنائے بنیاد افگند۔ و آں شہرے شد کہ نظیر آں کم باشد۔ و تقدیر کردم کہ دریں شہر قاہرہ از بیست ہزار دکان کم نباشد ہمہ ملکِ سلطان۔ و بسیار دکانہاست کہ ہر یک را در ماہے دہ دینارِ مغربی اجرہ است و از دو دینار کم نباشد۔ و کاروانسرائے و گرمابہ و دیگر عقارات چنداں است کہ آنرا حد و قیاس نیست تمامت ملکِ سلطان

که هیچ آفریده را عقار و ملک نباشد مگر سراها و آنچه خود کرده باشد۔ و
شنیدم که در قاهره و مصر هشت هزار سرائے است از آنِ سلطان که آنرا
باجارت دهند و هر ماه کرایه ستانند۔ و همه بمراد مردم بایشاں دهند
و از ایشاں ستانند نه آنکه بر کسے بنوعے تکلیف کنند۔ و قصرِ سلطان
میانِ شهرِ قاهره است و همه حوالئے آں کشاده که هیچ عمارت بداں نه
پیوسته است۔ و مهندساں آں را مساحت کرده اند۔ برابرِ شهرستانِ
میافارقین است و گرد برگردِ آں کشوده است۔ و هر شب هزار مرد
پاسبانِ ایں قصر باشند۔ پانصد سوار و پانصد پیاده که از نمازِ شام بوق
و دُہل و کاسه مے زنند۔ و گردش مے گردند تا روز ۔

و چوں از بیرونِ شهر بنگرند۔ قصرِ سلطان چوں کوہے نماید از بسیاریٔ
عمارات و ارتفاعِ آں۔ اما از شهر هیچ نتواں دید که بارو ے آں
عالی است۔ و گفتند که دریں قصر دوازده هزار خادمِ اجری خواره است
و زناں و کنیزکاں خود که داند الا آنکه گفتند سی هزار آدمی دراں قصر است
و آں دوازده کوشک است۔ و ایں حرم را ده دروازه است بر روئے
زمیں هر یک را نامے بدیں تفصیل غیر از آنکه در زیرِ زمین است
باب الذهب۔ باب البحر۔ باب السریج۔ باب الزهومه۔ باب السلام
باب الزبرجد۔ باب العید۔ باب الفتوح باب الزلاقه۔ باب السریه
و در زیرِ زمیں درے است که سلطان سواره از آنجا بیروں رود۔ و
از شهر بیروں قصرے ساخته است که مخرجِ آں رہگذر دراں قصر است

وآں رہگذر را ہمہ سقف و علم زدہ اند وازحرم تا بکوشک دیوارِ کوشک از سنگِ تراشیدہ ساختہ اند کہ گوئی از یک پارۂ سنگ تراشیدہ اند۔ ومنظرہا وایوان ہائے عالی برآوردہ۔ از اندرونِ دہلیز دکانہا بستہ وہمہ ارکانِ دولت وخادمانِ سپاہاں ہندو رومیاں ۔

ووزیر شخصے باشد کہ بزہد وورع وامانت واخلاق وعلم وعقل از ہمہ مستثنیٰ باشد۔ وہرگز آنجا رسمِ شراب خوردن نبودہ بود۔ یعنی بروزگارِ آں حاکم ودرایامِ وے ہیچ زن از خانہ بیروں نیامدہ بود۔ وکسے مویز نساختے۔ وہیچ کس را زہرہ نبود کہ شراب خورد۔ وفقاع ہم نخورد کہ گفتندے مست کنندہ است ومستجیل شدہ ۔

شہرِ قاہرہ

پنج دروازہ دارد۔ باب النصر باب الفتوح۔ باب القنطرہ۔ باب الزویلہ۔ باب الخلیج۔ وشہر بارو ندارد۔ امّا بناہا چناں مرتفع است کہ از بارو قوی تر وعالی تر است۔ وہر سرائے وکوشکے حصارے است و بیشتر عمارات پنج اشکوب شش اشکوب باشد۔ وآبِ خوردنی از نیل باشد۔ سقایاں باشتر نقل کنند۔ وآبِ چاہ ہا ہرچہ بہ رودِ نیل نزدیکتر باشد خوش باشد۔ وہرچہ دور از نیل باشد شور باشد۔ ومصر وقاہرہ را گویند پنجاہ ہزار شتر راویہ کشی است کہ سقایاں آب کشند وسقایاں کہ آب بر پشت کشند خود جدا باشند۔ بسبو ہائے برنجیں وخیگہا در

کوچہاے تنگ کہ راہِ شتر نباشد و اندر شہر درمیانِ سراہا باغچہا و
اشجار باشد و آب از چاہ دہند۔ و در حرمِ سلطان حرمستانہا ست
کہ از آں نیکوتر نباشد۔ و دولابہا ساختہ اند کہ آں بساتین را آب دہد۔
و بر سرِ بامہا ہم درخت نشاندہ باشند۔ و تفرج گاہہا ساختہ +

و در آں تاریخ کہ من آنجا بودم خانۂ کہ زمینِ وے بیست گز در
دوازدہ گز بود۔ بپانزدہ دینارِ مغربی باجارت دادہ بود در یک ماہ۔ و چہار
اشکوب بود سہ از آں بکرا دادہ بودند۔ و طبقۂ بالائیں از خداوندش
میخواست کہ ہر ماہ پنج دینارِ مغربی بدہد و صاحب خانہ بوے نداد۔
گفت باشد کہ مرا باید کہ گاہے در آنجا باشم۔ و مدتِ یک سال کہ ما آنجا
بودیم ہمانا دوبار در آں خانہ نشد۔ و آں سراہا چناں بود کہ از پاکیزگی
و لطافت کہ گوئی از جواہر ساختہ اند نہ از گچ و آجر و سنگ +

و تمامتِ سراہاے قاہرہ جدا جدا نہادہ است۔ چنانکہ درخت
و عمارتِ ہیچ آفریدہ بر دیوارِ غیرے نباشد۔ و ہر کہ بایدش خانۂ خود
باز تواند شگافت۔ و عمارت کرد۔ کہ ہیچ مضرتے بدیگرے نرسد +

و چوں از شہر قاہرہ سوے مغرب بیروں شوی جوے بزرگیست
کہ آں را خلیج گویند۔ و آں خلیج را پدرِ سلطان کردہ است۔ و او را بر آں
آب سی صد دیہِ خالصہ است۔ و سرِ جوے از مصر بر گرفتہ است۔
و بقاہرہ آوردہ۔ و آنجا بگرداشیدہ۔ و پیشِ قصرِ سلطان مے گذرد۔ و
دو کوشک بر سرِ آں خلیج کردہ اند یکے را از آں لُولُو خوانند و دیگرے را جوہرہ +

وقاہرہ را چہار جامعست کہ روزِ آدینہ نماز کنند۔ یکے را
از آں ازہر گویند۔ و جامعِ نور۔ و جامعِ حاکم۔ و جامعِ معز۔ و ایں جامع
بیرونِ شہر است برلبِ رودِ نیل۔ و از مصر چوں روے بقبلہ
کنند بمطلع حمل باید کرد ✤

و از مصر تا قاہرہ کم از یک میل باشد۔ و مصر جنوبیست۔ و
قاہرہ شمالی۔ و نیل از مصر میگذرد و بقاہرہ رسد۔ و بساتین و
عمارات ہر دو شہر بہم پیوستہ است۔ و تابستان ہمہ دشت و
صحرا چوں دریائے باشد۔ و بیرون از باغ سلطان کہ بر سرِ بالائے
است کہ آں پر نشود دیگر ہمہ زیر آب است ✤

صفتِ فتحِ خلیج

بداں وقت کہ رودِ نیل و فا کند یعنی از دہم شہریور تا بیستم
آبان ماہِ قدیم کہ آب زاید باشد ہژدہ گز ارتفاع گیرد۔ از آنچہ
در زمستاں بودہ باشد۔ و سرِ ایں جوہا و نہرہا بستہ باشد بہمہ ولایت
پس ایں کہ خلیجے گویند و ابتدائے آں پیش شہرِ مصر است و
بقاہرہ برمے گذرد۔ و آں خاصِ سلطانست۔ سلطان برنشیند
و حاضر شود تا آں بکشایند۔ آں وقت دیگر خلیجہا و نہرہا و جویہا
بکشایند در ہمہ ولایت۔ و آں روز ہا بزرگترِ عیدہا باشد و آں را
رکوب فتح الخلیج گویند۔ چوں موسمِ آں نزدیک رسد برسرِ آں جوے

بارگاہے عظیم متکلف بجہتِ سلطان بزدہ‌اند و دیباے رومی ہمہ
بزر دوختہ و بجواہر مکلل کردہ با ہمہ آلات کہ درآنجا باشد چنانکہ
صد سوار در سایۂ آں بتوانند ایستاد۔ و در پیشِ ایں شراع خیمہ
بوقلموں و خرگاہِ عظیم زدہ باشند۔ و پیش از رکوب در اصطبل سہ روز
طبل و بوق و کوس زنند تا اسپان با آں آواز الفت گیرند۔ چوں
سلطان برنشیند دہ ہزار مرکب بزین زریں و طوق و سرافسار مرصع
ایستادہ باشند۔ ہمہ زینہاے دیباے رومی و بوقلموں چنانچہ قاصداً
بافتہ باشد۔ و نہ بریدہ و نہ دوختہ۔ و کتابہ حواشی نوشتہ بنامِ سلطان مصر
و بر ہر اسپے زرہے یا جوشنے افگندہ۔ و خودے بر کوہۂ زین نہادہ
و ہر گونہ سلاحے دیگر۔ و بسیار شتراں با کجاوہاے آراستہ و استراں
با عماریہاے آراستہ۔ ہمہ بزر و جواہر مرصع کردہ و بمروارید علیہاے
آں دوختہ آوردہ باشند۔ و درایں روزِ خلیج کہ صفتِ آں کنند
سخن بطویل انجامد۔ و آں روز لشکر سلطان ہمہ برنشیند گروہ گروہ
و فوج فوج۔ ہر قومے را نامے و کُنیتے باشد۔ گروہے را کتامیاں
گویند۔ ایشاں از قیروان در خدمتِ المعز لدین اللہ آمدہ بودند۔
و گفتند بیست ہزار سوار اند و گروہے را باطلیاں گویند۔ مردم
بودند کہ پیش از آمدنِ سلطان بمصر آمدہ بودند۔ گفتند پانزدہ ہزار
سوار اند گروہے را مصامدہ مے گفتند۔ ایشاں سیاہاں از زمینِ
مصمودیاں بودند۔ و گفتند بیست ہزار مرد اند و گروہے مشارقہ

می گفتند - و ایشان ترکان بودند و عجمیان سبب آنکه اصلِ ایشان
تازی نبوده است - اگرچه ایشان بیشتر همانجا در مصر زاده اند - امّا اسمِ
ایشان از اصل مشتق بود - گفتند ایشان ده هزار مرد بودند عظیم هیکل *
گروهے را عبید الشرا - ایشان بندگانِ درم خریده بودند - گفتند
ایشان سی هزار مرد اند * گروهے را بدویان می گفتند - مردمانِ حجاز
بودند همه نیزه وران - گفتند پنجاه هزار سوار اند * گروهے استادان
می گفتند همه خادمان بودند سفید و سیاه که بنامِ خدمت خریده بودند -
و ایشان سی هزار سوار اند * گروهے را سرایان می گفتند - و پیادگان
بودند - از هر ولایتے آمده بودند - و ایشان را سپاه سالارے باشد
جداگانه که تیمارِ ایشان دارد - و ایشان هر قومے بسلاحِ ولایتِ خویش
کار کنند - ده هزار مرد بودند * گروهے زنوج می گفتند - ایشان همه
بشمشیر جنگ کنند - گفتند ایشان سی هزار مرد اند * و این همه لشکر روزی
خوارِ سلطان بودند - و هر یک را بقدرِ مرتبه مرسوم و مشاهره معین بود
که هرگز براتے بیک دینار بر هیچ عامل و رعیت ننوشتندے - اِلّا
آنکه عمال آنچه مالِ ولایت بودے سال بسال تسلیم خزانه کردندے -
و از خزانه بوقتِ معین ارزاقِ آن لشکر بدادندے - چنانکه هیچ عملدار و
رعیت را از تقاضائے لشکری رنجے نرسیدے - و گروهے ملک زادگان
و پادشاه زادگانِ اطرافِ عالم بودند که آنجا رفته بودند - و ایشان را از
حسابِ لشکری و سپاهی نشمردندے - از مغرب و یمن و روم و صقلاب

ونوبہ وحبشہ وابنائے خسرو دہلی وما درِ ایشاں بآنجا رفتہ بودند۔ و فرزندانِ شاہانِ گرجی۔ وملک زادگانِ دیلمیاں۔ و پسرانِ خاقانِ ترکستان ودیگر طبقاتِ اصنافِ مردم چوں فضلا وادبا وشعرا وفقہا بسیار آنجا حاضر بودند۔ وہمہ را ارزاقِ معین بود۔ وہیچ بزرگ زادہ را کم از پانصد دینار ارزاق نبود۔ وبود کہ دو ہزار دینار مغربی بود۔ وہیچ کار ایشاں نبودے۔ الّا آنکہ چوں وزیر بر نشستے۔ رفتندے سلام کردندے وباز بجائے خود شدندے ؛

اکنوں باسرِ حدیثِ فتحِ خلیج رویم۔ آں روز کہ بامداد سلطان بہ فتحِ خلیج بیروں خواستے شد۔ دہ ہزار مرد بمزد گرفتندے کہ ہر یک ازآں جنیبتیاں کہ ذکر کردیم یکے را بدست گرفتہ بودے وصد صد مے کشیدندے۔ ودرپیش بوق ودُہل وسرنائے زدندے وفوجے از لشکر بر عقبِ ایشاں مے شدے از درِ حرمِ سلطاں ہمچنیں تا سرِ فتحِ خلیج بردندے۔ وباز آوردندے۔ ہر مزدورے کہ ازآں جنیبتے کشیدہ بود سہ درم بدادندے۔ وازپسِ اسپاں شتراں با مہدہا ومرقدہا بکشیدندے وازپسِ ایشاں استراں با عماریہا آں وقت سلطان از ہمہ لشکرہا وجنیبتہا دورے آمد۔ مردے جوان تمام ہیکل پاک صورت از فرزندانِ امیر المومنین حسین بن علی بن ابی طالب صلوات اللہ علیہما۔ وموئے سر ستردہ بودے۔ بر استرے نشستہ بود زین ولگام بے تکلف۔ چنانکہ زر وسیم برآں نبود۔ وخویشتن پیراہنے

پوشیدہ سفید۔ با فوطہ و فراخ بزرگ۔ چنانکہ در بلادِ عرب رسم است۔
و بعجم دراعہ مے گویند۔ و گفتند آں پیراہن را دبیقی مے گویند۔ و قیمتِ
آں دہ ہزار دینار باشد۔ و عمامہ ہم از آں رنگ بر سر بستہ۔ و
ہمچنیں تازیانہ عظیم قیمتے در دست گرفتہ۔ و در پیشِ او سیصد مردِ دیلم
مے رفت ہمہ پیادہ و جامہ ہائے زربفت رومی پوشیدہ و میاں بستہ
آستینہائے فراخ برسمِ مردم مصر ہمہ بازوبینہا و تیرہا و پاتابہا پیچیدہ
و مظلہ دارے با سلطان مے رود بر اسپے نشستہ و دستارے زریں
مرصع بر سرِ او۔ و دستے جامہ پوشیدہ کہ قیمتِ آں دہ ہزار دینارِ مغربی
باشد۔ و آں چتر کہ بدست دارد بتکلفے عظیم ہمہ مرصع و مکلل۔ و ہیچ
سوارِ دیگر با سلطان نباشد و در پیشِ او ایں دیلمیاں بودند۔ و بر دست
راست و چپ او چندیں مجمرہ دارہ مے روند از خادماں۔ و عنبر و عود
مے سوزند۔ و رسمِ ایشاں آں بود کہ ہر کجا سلطان بمردم رسیدے
او را سجدہ کردندے و صلوات دادندے۔ از پسِ او وزیر مے
آمدے با قاضی القضاۃ و فوجے انبوہ از اہلِ علم و ارکانِ دولت۔
و سلطان برفتے تا آنجا کہ شراع زدہ بودند بر سرِ بند خلیج یعنی
فم النہر۔ و سوارہ در زیرِ آں بایستادے۔ ساعتے بعد از آں خشتِ
ژوپینی بدست سلطان دادندے۔ تا بر ایں بند زدے و مردم
بتعجیل بکلنگ و بیل و مخرفہ آں بند را بردریدندے۔ آب خود کہ
بالا گرفتہ باشد قوت کند۔ و بہ یک بار فرود و در خلیج اندر افتد +

این روز ہمہ خلق مصر و قاہرہ بنظارۂ آں فتح خلیج آمدہ باشند۔
و انواع بازیہائے عجیب بیروں آورند۔ و اول کشتی کہ در خلیج
افگندہ باشند جماعتے اخرساں کہ بپارسی گنگ و لال مے گویند
در آں کشتی نشاندہ باشند۔ مگر آں را بفال داشتہ بودہ اند۔
و آں روز سلطان ایشاں را صدقات فرماید۔ و بیست و یک کشتی
بود از آں سلطان کہ آبگیرے نزدیک قصر سلطان ساختہ بودند
چندانکہ دو سہ میدان۔ و آں کشتیہا ہر یک را مقدار پنجاہ گز طول
و بیست گز عرض بود۔ ہمہ بتکلف بازر و سیم و جواہر و دیباہا آراستہ
کہ اگر صفت آں کنند اوراق بسیار نوشتہ شود۔ و بیشتر اوقات آں
کشتیہا در آں آبگیر چنانکہ اشتر در استرخانہ بستہ بودندے ۔
و باغے بود سلطان را بدو فرسنگی شہر کہ آنرا عین الشمس
مے گفتند۔ و چشمۂ آب نیکو در آنجا۔ و باغ را خود بچشمہ باز مے خوانند
و مے گویند کہ آں باغ فرعون بودہ است۔ و بنزدیک آں عمارتے
کہنہ دیدم۔ چار پارہ سنگ بزرگ ہر یک چوں منارہ و سی گز
قائم ایستادہ۔ و از سرہائے آں قطرات آب چکاں۔ و ہیچکس نمے
دانست کہ آں چیست۔ و در باغ درخت بلساں بودے گفتند
پدران آں سلطان از مغرب آں تخم بیاوردند۔ و آنجا بکشتند۔
و در ہمہ آفاق جائے دیگر نیست۔ و بہ مغرب نیز نشان نمے دہند
و آنرا ہر چند تخم ہست اما ہر کجا مے کارند نمے روید۔ و اگر مے روید

روغن حاصل نمے شود - و درخت آں چوں درخت مورد است
کہ چوں بالغ مے شود - شاخہائے آں را بہ تیغ خستہ مے کنند -
و شیشہ بر ہر موضع مے بندند تا ایں دہونہ ہمچنانکہ صمغ از آنجا
بیروں مے آید - چوں دہن تمام بیروں آید - درخت خشک
مے شود - و چوب آنرا باغباناں بشہر آورند - و بفروشند - پوستے
سطبر باشد کہ چوں از آنجا باز مے کنند و مے خورند طعم لوز دارد
و از بیخ آں درخت سالِ دیگر شاخہا بر مے آید - و ہماں عمل با آں
مے کنند *

شہرِ قاہرہ را دہ محلت است و ایشاں محلت را حارہ مے
گویند - و اسامئے آں ایں است - اوّل حارۃ برجوان - حارۃ زویلہ
حارۃ الجودریہ - حارۃ الامرا - حارۃ الدیالمہ - حارۃ الروم - حارۃ الباطلیہ
قصر الشوک - عبید الشرطے - حارۃ المصامدہ *

نزہۃ القلوب حمد اللہ مستوفی

در ذکرِ ولایتِ عراق عجم

وآن نه تومان است و در او چهل پاره شهر۔ واکثر بلادش هوای معتدل دارد۔ و بعضے بگرمی و بعضے به سردی مایل است۔ حدودش با ولایاتِ آذربائیجان و کردستان و خوزستان و فارس و مفازه و قومس و جیلانات پیوست است۔ وطولش از سفیدرود تا یزد صد و شصت فرسنگ۔ در عرض از جیلانات تا خوزستان صد فرسنگ۔ و در ما قبل از بلادِ عراق چهار شهرِ معتبر بوده است۔ و درین معنی گفته اند ؎

چار شهر است عراق از رهِ تخمین که بینی	طول و عرضش صد در صد بود و کم نبود
اصفهان کاهلِ جهان جمله مقر ندیدو	در اقالیم چنان شهرِ معظّم نبود
همدان جای شهان کز قبلِ آب و هوا	در جهان خوشتر از آن بقعهٔ خرم نبود
قم به نسبت کم ازینها است ولیکن آن نیز	نیکِ نیک ار چه نباشد بد بدهم نبود
معدنِ مردمی و کانِ کرم شیخ بلاد	ری بود ری که چو ری در همه عالم نبود

حقوقِ دیوانیِ ولایتِ عراق در سنهٔ خمس و ثلاثینِ غانی سی و پنج تومان به جامع الحساب در آمد۔ و نسخهٔ دیدم به خطِ پدرِ جدم

مرحوم امین الدین نصیر مستوفی که در عهدِ سلاجقه مستوفئ دیوان سلاطینِ عراق بوده و عراقِ عجم را دو هزار و پانصد و شصت و هشت تومان و کسرے ایں زمان حاصل بوده است۔ واکنوں جهتِ تخریبِ ولایات بایں قدر آمده +

تومانینِ اصفهان ۔ دروسه شهر است۔ اصفهان و فیروزان وفارفان + **اصفهان** ۔ از اقلیمِ چهارم شمرده اند۔ امّا بحسبِ طول و عرض حکماء از اقلیم سوم گرفته اند۔ طولش از جزائرِ خالدات عوم و عرض از خطِ استوا لب که دراصل چهار ده بوده است ۔ کران وکوشک و جوباره و در دشتِ آں را با چند مزرعه بعضے گویند طهمورثِ پیشدادی و چندے جمشید و ذوالقرنین ساخته بودند۔ و چوں کیقبادِ اولِ کیانیاں آں را دارالملک ساخته کثرتِ مردم آنجا حاصل شد۔ بر بیرونِ دیهها عمارت مے کردند۔ به تدریج باہم پیوست و شهرِ بزرگ شد۔ رکن الدوله حسن بن بویه اورا بارو کشید و دورِ باروش بیست و یک هزار گام باشد۔ طالعِ عمارتش برجِ قوس ۔ چهل و چهار محله و دروازه دارد۔ و هوائے آں معتدل است ۔ در تابستان و زمستان گرما و سرما چناں نبود که کسے را از کار باز دارد۔ و زلزله و بارندگی و صاعقه که موجبِ خرابی باشد در و کمتر اتفاق افتد۔ خاکش مرده را دیر ریزاند۔ و هر چه برآں بسازند از انبارِ غله و غیرآں نیکو نگاه دارد۔ و تا چند سال تباه نکند۔ و درو

بیمار یئے مزمن و وبا کمتر بود + آب زندہ رود بر جانب قبلہ بر ظاہر
شہرے گذرد۔ و از و نہرہا در شہر جاری باشد۔ و آب چاہش در پنج
شش گز می بود۔ و در گوارندگی و خوشی بآب رود نزدیک بود۔ و
ہر تخم کہ از جائے دیگر آنجا برند و زرع کنند اکثر بہتر از مقامِ اوّل
بود۔ و در ریع نیز کمتر نباشد۔ الّا انار کہ آنجا نیکو نباید۔ و آن نیز
از نیکوئیئے آب و ہوا است کہ انار در ہوائے متعفّن نیک آید۔
و تسعیرِ غلّہ و دیگر ارزاق پیوستہ وسط باشد۔ امّا نرخ غلّہ در غایت
ارزانی باشد۔ و غلہ و صیفی نیکو آید۔ و میوہ ہائے او بغایتِ خوب
و نازک بود + بہ تخصیص سیب و بہ و امرود بلخی و عثمانی و زرد آلو و
ہرمش و ترغش نیکو مے باشد۔ و خربزہ اش تمام شیرین است و
و ازیں میوہ ہا از شیرینی کہ دارد۔ بے آنکہ شکم آب خورد نتواں خورد
و کثرتِ خوردنِ آں مضر نیست۔ و میوہ ہائے او تا ہمدورم برند +
و علف زار ہائے نیکو دارد + و ہر چہار پائے کہ آنجا فربہ شود۔ و چندان
توانائی داشتہ باشد کہ بجائے دیگر فربہ شود + و دراں ولایت مرغزار ہائے
است۔ بزرگترینِ مرغزار شاں بلاشان۔ و شکار گاہ ہائے فراوان نیکو
دارد۔ چوں گادخانی و ہر شکارے دراں باشد + دراں شہر مدارس و
خانقاہات و ابواب خیر بسیار است۔ از جملہ مدرسۂ کہ خوابگاہ سلطان
محمد سلجوقی است بہ محلۂ جلبارہ۔ بتے سنگین بوزن کما بیش دہ ہزار
من کہ مہترِ بتانِ ہند بودہ و از سلطان آں را برابرِ مروارید عشری باز

مے خریدند - تفروخت وبداد و بیاورد - وناموسِ دین را در آستانہ آں مدرسہ بر در افگند + ومردمانِ آنجا سفید چہرہ ومردانہ باشند واکثر سنی وشافعی مذہب اند - وور طاعت درجۂ تمام دارند - امّا بیشتر اوقات باہم در محاربہ ونزاع باشند - وہمہ دو ہوائی ہرگز از آنجا بر نیفتد - وہمہ خوشی ہائے آں شہر در ہنگامِ اظہارِ دو ہوائی با ناخوشیِ آں فتنہ مقابل نے تواں کرد - وبدیں سبب گفتہ اند ؎

اصفہاں شہر کیست پُر نعمت	جز جوانی درو نمے باید
ہمہ چیزش نکوست اِلّا آنکہ	اصفہانی درو نمے باید

وکمال الدین اسمٰعیل اصفہانی گفت ؎

تا درِ دشت ہست وجو بارہ	نیست از کشتن وکشش چارہ
اے خداوندِ آسمان و زمین	بادشاہے فرست خونخوارہ
تا درِ دشت را چو دشت کند	جوے خوں راند او زجو بارہ
عددِ ہر دو شاں ہیفزاید	ہر کسے را کند دو صد پارہ

از رسول صلعم مروی است بروایت عبداللہ ابن عباس رضی اللہ عنہما

یَخرُجُ الدَّجَّالُ مِن یَھُودِیَّۃِ الاِصفَھَانِ حَتّٰی یَاتِی الکُوفَۃَ فَیَلحِقُہ قَومٌ مِنَ المَدِینَۃِ وَقَومٌ مِنَ الطُّورِ وَقَومٌ مِن ذِی یَمَن وَقَومٌ مِن قَزوِینَ۔ سُئِلَ "یَا رَسُولَ اللہِ مَا قَزوِینُ" قَالَ قَومٌ یَکُونُونَ بِاٰخِرَۃٍ یَخرُجُونَ مِنَ الدُّنیَا زُھدًا فِیھَا یَرُدُّ اللہُ بِھِم قَومًا مِنَ الکُفرِ اِلَی الاِیمَانِ" +

وحقوقِ دیوانیٔ اصفہان بتمغا مقرر است۔ و در سنہ خمس وثلاثین خانی سی و پنج تومان حاصل داشت۔ و ولایتش ہشت ناحیہ است و چہار صد پانزدہ دیہ بیرونِ مزارع کہ داخلِ دیہ ہا باشد۔

اوّل ناحیتِ جے کہ در نواحیٔ شہر باشد۔ ہفتاد و پنج پارہ دیہ و طہران و ماربانان و جاوداں و شہرستان ذکہ آں را شہرِ نو اصفہان خواندہ اند۔ و اسکندرِ رومی ساخت و فیروز ساسانی تجدیدِ عمارتش کردہ) معظّمِ قرائے آن است۔ دوم ناحیتِ ماربین۔ پنجاہ و ہشت پارہ دیہ است۔ خوزان و قرطان و رنان و اندوان معظمِ قرائے آں و بہ حقیقت ایں ناحیت ہمچوں باغ است از پیوستگیٔ باغستانِ دیہ ہا باہم متصل۔ و دریں معنی گفتہ اند۔

مار بینے کہ نسخۂ ارم است		آفتاب اندر و درم درم است

و دریں ناحیت قلعہ بودہ است کہ طہمورث دیوبند ساختہ است آنرا آتشگاہ گفتہ اند۔ و در او بہمن بن اسفندیار آتش خانہ ساختہ بود۔ سوم ناحیتِ کرارج ۔ سی و سہ پارہ دیہ است۔ دشتہ و اشکاوند و فیرادان از معظمِ قرائے ایں ناحیہ است۔ و نیز ہمچو باغے است از پیوستگیٔ اشجارِ دیہ ہا باہم۔ چہارم ناحیتِ قہاب چہل پارہ دیہ است۔ و ہفشوبہ و قہجارستان معظمِ قرائے ایں ناحیت است۔ و آبِ کاریز مے خورند بداں سبب قہاب مے خوانند۔ پنجم ناحیتِ برخوار است سی و دو پارہ دیہ است۔ دیہ جز معظمِ قرائے آں۔

واین ناحیت را نیز آب از کاریز است۔ و دیگر نواحی را آب از زنده رود۔ و درین ناحیت در دیہ جز بہمن بن اسفندیار آتش خانہ ساختہ بود + ششم ناحیت لنجان بیست پارہ دیہ است۔ گونان قہدریجان و گلینا و معظمِ قرائے آں + ہفتم ناحیۂ برآن ہشتاد پارہ دیہ است۔ واسکشان و برسیان و رنین و سمنارت۔ و جوزدان و فساران و کومان و کارج و دادمان معظمِ قرائے آں + ہشتم ناحیتِ رودشت۔ شصت پارہ دیہ است۔ فارفاآن قصبۂ آں و قومطان و ورزنہ۔ واسکران و کمندان معظمِ قرائے آں +

واین دیہ ہا را کہ معظمِ قرائے مے خوانند از آنہا است کہ در دیگر ولایت شہر خوانند۔ زیرا کہ در ہر یک ازآں دیہ ہا کما بیش ہزار خانہ باشد۔ و بازار و مساجد و مدارس و خانقاہ ہست و حمامات دارد +

وحقوقِ دیوانئے آں ولایتِ اصفہان پنجاہ تومان است +

و از اکابر شیخ علی سہلِ اصفہانی را تربت آنجا است + واز اصفہان تا دیگر ولایاتِ عراق عجم مسافت بریں موجب است + اردستان سی و چہار فرسنگ۔ ایدج لر بزرگ چہل و پنج فرسنگ۔ و بروجرد لر کوچک شصت و شش فرسنگ۔ جربادقان سی و یک فرسنگ و نیم دلیجان سی و پنج فرسنگ۔ رے ہشتاد و شش فرسنگ۔ شہر فیروزان شش فرسنگ۔ ساوہ شصت و چہار فرسنگ۔ سلطانیہ صد و شش فرسنگ و نیم۔ قزوین نود و دو فرسنگ۔ قم پنجاہ و دو فرسنگ

کرج چهل و پنج فرسنگ - کاشان سی و دو فرسنگ - لور دکان بزرگ سی و پنج فرسنگ - نطنز بیست و یک فرسنگ - نائین بیست و شش فرسنگ - نهاوند هشتاد و چهار فرسنگ - همدان شصت و دو فرسنگ - یزد شصت و دو فرسنگ ۰۰

فیروزان شهرے است یا دو قسم بر کنار زنده رود بالاے اصفهان از اقلیم سیم - طولش از جزائر خالدات فو یح و عرض از خط استواء لب کد - اکنون داخل اصفهان است - کیومرث ساخت - و آب و هوا و غله و میوه و پنبه و غیر آن و طبع و خوے و مذهب اهل آنجا مانند اصفهان - حقوق دیوانئے آں سیزده تومان و چهار هزار و پانصد دینار است ۰۰

تومان رے

ایں تومان را شهرے سواے رے نه بوده است - اکنون که رے خراب است و رامین شهر آنجا است - و مواضع یک دیگر که درپیش متعاقب مے آید هر یک قصبه شده + و حقوق دیوانئے آنجا صد تومان بوده + و ملک رے به عظمے بوده که حکومتش در اوائل عهد عمر سعد باعث قتل امیر المومنین حسین بن علی رضی‌ الله عنهما شد - و آں حکایت مشهور است ۰۰

رے از اقلیم چهارم است - و ام البلاد ایران و بجهت

قدامت آں را شیخ البلاد خوانند۔ طولش از جزائر خالدات غوک و عرضش از خطِ استوا لدل شہرِ گرم سیر است۔ و شمالش بستہ و ہوایش متعفّن و آبش ناگوار نده۔ و درو وبا بسیار بود۔ و دریں معنی گفتہ اند

دیدم سحر گہے ملک الموت را بخواب	بے کفش مے گریخت زدستِ وبائے رے
گفتم تو نیز گفت چو رے دست بر کشد	بو سیچئے ضعیف چہ سنجد بپائے رے

و در مضحکات آمدہ کہ اصفہانی و رازی را در بابِ خوشئے شہر باہم مناظرہ شد۔ ہر یک ہنرِ شہرِ خود عرض مے کرد۔ اصفہانی گفت۔ خاکِ اصفہان مردہ را تا سی چہل سال نریزاند+ رازی گفت۔ خاکِ رے مردۂ سی چہل سالہ را بر دکان بہ داد و ستد دارد و نمیراند۔ بدیں مضحکہ اصفہانی را ملزم گردانید+

شہرِ رے را شیث بن آدم عم ساخت۔ ہوشنگِ پیشدادی عمارتِ آں افزود۔ و شہرے بزرگ شد۔ بعد از خرابی منوچہر بن ایرج بن فریدوں تجدید عمارتش کرد۔ باز خراب یافت+ امیر المومنین المہدی باللہ محمد بن ابو دوانیقی عباسی احیاء عمارت آں کرد۔ و شہرِ عظیم شد۔ چنانکہ گویند۔ سی ہزار مسجد و دو ہزار و ہفت صد و پنجاہ منارہ دراں بود۔ دورِ بارُوش دوازدہ ہزار گام است+ طالعِ عمارتش برجِ عقرب+ اہلِ شہر را بر سرِ سنگے باہم مخاصمت اُفتاد۔ زیادت از صد ہزار آدمی بہ قتل آمدند۔ و خرابے تمام بحالِ شہر راہ یافت و در فترتِ مغول بکلی خراب شد۔ و در عہدِ غازان ملک فخر الدین رئی

بحکم یرلیغ در او اندک عمارتے افزود۔ و جمعے را ساکن گردانید۔

و قلعۂ طبرک بجانبِ شمال در پاے کوہ اُفتادہ است و ولایتِ قصران در پسِ آں کوہ اُفتادہ است + و دیگر نواحی چوں مرجی و قہا کہ در صحرا است۔ و عامت ولایت سی صد و شصت پارہ دیہ است و دیہ دولاب و قوسین و قصران و زرنین و فیروزرام (کہ فیروزِ ساسانی ساخت و اکنوں فیروزبراں مے خوانند) و رائین و خاوہ قہاے بہنام و سیور قرج است۔ و قوہہ و شندرہ و طہران و فیروزان از معظمِ ناحیتِ غار است +

ایں ولایت بہ چہار قسم است۔ اوّل بہنام و در او شصت پارہ دیہ است و رائین و خاوہ از معظمِ قراے ایں ناحیہ است + دوم ناحیتِ سیوا فرج و در او نوَد پارہ دیہ است۔ قوہہ و شندرہ و الوان کیف از معظمِ قراے آنجا است + سوم ناحیتِ فشا پویہ است و در او سی پارہ دیہ است کوشک و علیا آباد و کیلین و جرم و قوچ آغاز معظمِ قراے آنجا است + چہارم ناحیتِ غار است و سببِ تسمیۂ غار آں است کہ امام زادۂ از فرزندانِ امام موسیٰ کاظم علیہ السلام را در پے قصدِ کشتن کردند۔ و او ازاں ظالمان فرار نمودہ در نواحیِ جبال کولی غارے پدید آمد۔ امام زادہ پناہ بداں غار بردہ غائب شد۔ و الحال آں ناحیت جہتِ غائب شدنِ آں بزرگوار بناحیتِ غار نامیدہ شد + و در او چہل پانہ دیہ است۔ طہران و مشہدِ امام زادہ

حسن بن الحسین علیہ السلام کہ بہ چیان مشہور است و فیروز بہرام و وولت آباد از معظمِ قرائے آں ناحیت است۔ و غلہ و پنبہ آنجا سخت نیکو آید۔ و بسیار بود۔ اکثر آنجا فراخی و ارزانی باشد۔ و قحط غلّہ از روے ندرت اتفاق اُفتد۔ و ازاں ولایت غلہ و دیگر ارزاق بہ بسیار ولایات برند۔ و از میوہ ہاش انار و امرود و عباسی و شفتالو و انگور نیکو است۔ امّا خوردنِ میوہ ہاے آنجا بر مسافراں از تپ ایمن نبود+ و اہلِ شہر و اکثرِ ولایات شیعۂ اثنا عشری اند الّا دیہ قوہہ و چند موضعِ دیگر کہ حنفی باشند۔ و اہلِ ولایت آں موضع را بدیں سبب قوہۂ خراں مے خوانند۔ و درا و اہلِ بیت بسیار مدفون اند۔ و از اکابر و اولیا آسودہ اند۔ چوں ابراہیم خواص و کسائی سابع قراء السبعہ و محمد بن الحسن الفقیہہ و ہشام و شیخ جمال الدین ابوالفتوح و جوانمردِ قصاب+
وحقوقِ دیوانیِ آں ولایت با آنچہ داخلِ آں تومان است پانزدہ تومان و یک ہزار و پانصد دینار است+

طہران۔ قصبۂ معتبر است و آب و ہوایش خوشتر از رے است و در حاصل مانندِ آں۔ و در ماقبل اہلِ آنجا کثرتے عظیم داشتہ اند+

ورامین۔ در ماقبل دیہے بودہ است۔ و اکنوں قصبہ شدہ و دار الملکِ آں تومان گشتہ۔ طولش از جزائر خالدات عزاکہ و عرض از خط استوا لہ کط۔ در آب و ہوا خوشتر از رے است۔ و در محصولِ پنبہ و غلہ و میوہ ہا مانندِ آں۔ اہلِ آنجا شیعۂ اثنا عشری اند۔ و تکبّر بر طبع شاں غالب بود+

تومانِ سُلطانیہ و قزوین

اگرچہ در اول این تومان بہ قزوین منسوب بود اما چوں دریں چند سال شہرِ سلطانیہ را انشاء فرمودند۔ و دار الملکِ ایران شد آنرا مقدم داشتن اولے بود۔ و دریں تومان نہ پارہ شہر است ⁂

سلطانیہ از اقلیم چہارم است شہرِ اسلامی۔ طول از جزائر خالدات فند وعرض از خطِ استواء لط۔ ارغون خاں بن اباقا خاں بن ہلاکو خاں مغول بنیاد فرمود پسرش اولجایتو سلطان تغمدہ اللہ بغفرانہ با تمام رسانید۔ و بنامِ خود منسوب کرد۔ طالعِ عمارتش برجِ اسد۔ و دور باروش کہ ارغون بنیاد کردہ بود۔ دوازدہ ہزار گام و آنکہ اولجایتو سلطان مے ساخت و بہ سبب وفات او تمام ناکردہ ماند سی ہزار گام۔ و در او قلعہ ایست از سنگ تراشیدہ کہ خوابگاہِ اولجایتو سلطان است۔ و دیگر عمارات در آنجا و دور آں قلعہ دو ہزار گام بود۔ ہوایش بہ سردی مائل است۔ و آبش از چاہ و قنوات است و نیک ہاضم۔ و چاہ آنجا از دو سہ گز بیش است تا بدہ گز۔ و دیوانِ گرم سیر و سرد سیر در حوالیش بیک روزہ راہ است۔ و ہرچہ مردم را بکار آید دراں ولایت موجود و بسیار است و علف زارہائے بغایت خوب و فراواں دارد و شکار گاہہائے نیکو۔ و اکنوں چنداں عماراتِ عالی کہ دراں شہر است بعد از تبریز در ہیچ شہرے دیگر نباشد۔ مردم آنجا از ہر ولایات آمدہ اند۔ و آنجا ساکن شدہ اند۔ از ہمہ ملک و مذاہب ہستند۔ و زبان شاں ہنوز یک رویہ

نشده - امّا به فارسئے ممزوج مائلتر است +

وحقوق دیوانئے آنجا بتمغا مقرر است - ودریں سالہا اگرادوہا

درآنجامے بودے سی تومان والّا بیست تومان حاصل داشت +

وازسلطانیہ تادیگر بلادعراق عجم مسافت بریں موجب است - ابہر

نہ فرسنگ - درطارم دہ فرسنگ - اصفہان صد وشش فرسنگ -

اسد آباد سی وہفت فرسنگ - رَے پنجاہ فرسنگ - زنجان

پنج فرسنگ - ساوہ چہل ودو فرسنگ - سجاس پنج فرسنگ

قزوین نوزدہ فرسنگ - قم پنجاہ وچہار فرسنگ - کاشان ہفتاد

وچہار فرسنگ - ہمدان سی فرسنگ - یزد صد وچہل وپنج فرسنگ

تا دیگر بلاد مشہورۂ ایران زمین بر ایں صورت - بغداد صد و

ہجدہ فرسنگ - گواشیر بکرمان دویست وسہ فرسنگ نیشاپور

بخراسان صد وہفتاد وہشت فرسنگ - ہرے بخراسان دویست

وپنجاہ ویک فرسنگ - بلخ بخراساں سی صد وچہار فرسنگ -

مرو بخراساں دویست وپنجاہ وشش فرسنگ - جرجان مازندران

صد وچہل وپنج فرسنگ - دامغان بہ قومس صد ودہ فرسنگ -

لاہجان بجیلاں چہل وچہار فرسنگ - تبریز آذربائیجان چہل و

شش فرسنگ - قراباغ واران ہفتاد ودو فرسنگ - شیراز صد وہفتاد وشش فرسنگ +

قزوین از اقلیم چہارم - طولش از جزائر خالدت

فہ ع وعرض از خط استوا لو ع از حساب ثغور است -

جهت آنکه پیوسته با دیالمه و ملاحده در محاربه بوده اند۔ احادیث بسیار که در فضیلت آن بقعه وارد است و مشهور است و در تدوین رافعی مسطور۔ منهما عن جابر بن عبد الله الانصاری رَضِیَ الله تعالی عنه قال النبی صلی الله عَلَیْهِ وسلّمْ اغزوا قزوین فانه من اعلی ابواب الجنة" و بدین سبب او را باب الجنّت خوانند۔ و احوالِ آن اگرچه در کتاب گزیده مشروح گفته ام۔ اینجا نیز مجملاً ربط سخن را یاد کنم + در کتاب البیان آمده که شاپور بن اردشیر بابکان ساخته است۔ و شاد شاپور نام نهاده۔ و همانا آن شهرے بوده که درمیان رودخانهاے خررود و ابهر رود مے ساخته اند۔ و آنجا اطلال بارو پیدا است۔ و مردم آنجا در وجه سرچه که باردشیر بابکان منسوب باشد مسکون ماند۔ و مشهور است و در کتاب تدوین مسطور است که حصار شهرستان قزوین که اکنون محلتے است درمیان شهر شاپور ذوالاکتاف ساسانی ساخته۔ تاریخ عمارت آن ماه ایار سنه ثلاث وستّین و اربعمایه اسکندری۔ طالع عمارتش برج جوزا و اطلال آن بارو هنوز باقی است۔ بزمان امیر المومنین عثمان رض برادر مادریش ولید بن عقبة الاموی سعید بن العاصی الاموی را بایالت آن ثغر فرستاد۔ او حصار را بمردم مسکون گردانید و شهرے شد + و امیر المومنین الهادی بالله موسے بن مهدی در آن حوالی شهرستانے دیگر کرد و مدینهٔ موسے خواند

و تغلامش مبارک ترکی شہرستانی دیگر ساخت و مبارک آباد خواند۔ چون خلافت بہارون الرشید رسید ساکنان مداین مذکورہ از تغلب دیالمہ و از تعارج در پریشانئے خود بدو شکایت کردند اوباروئے کہ محیط مداین ثلاثہ و دیگر محلات بود بنیاد فرمود و جہت فوت او با تمام نرسید تا در عہد معتز خلیفہ موسے ابن بوقا در سنہ اربع و خمسین و مائتین عمارت آں بارو با تمام رسانید۔ و مردم مسکون گردانید۔ و شہرے عظیم شد۔

و بعد ازاں صاحب جلیل اسمعیل بن عباد رازی وزیر فخر الدولہ دیلمی در سنہ ثلاثہ و سبعین و ثلاث مائۃ جہت آنکہ خرابی بحال بارو راہ یافتہ بود۔ و او در کتب احادیث دیدہ بود "فانہ یکون فی اٰخر الزمان بلدۃ بقرب الدیلم یقال لہا قزوین ھی باب من ابواب الجنۃ من عمل فی عمارۃ سورہا و لو بقدر کف من الطین غفر اللہ لہ ذنوبہ صغیرہا و کبیرہا" تجدید عمارت کرد۔ و جہت آنکہ ہم در کتب احادیث خواندہ بروایتِ عمرو بن عبد العزیز مروانی رض "ستفتح علی امتی مدینتان احدہما من ارض الدیلم یقال لہا قزوین و الاٰخر من الروم یقال لہا الاسکندریۃ من رابط فی احدہما یوماً او قال یوماً و لیلۃ وجبت لہ الجنۃ"۔ و قال عمرو بن عبد العزیز "اللّٰہم لا تمتنی حتی تجعل لی فی احدہما داراً و منزلاً"۔

و جہت خود در آنجا عمارت عالی ساخت در محلہ جوسق و اکنوں آں زمین را صاحب آباد خوانند۔ و در سنہ احدے عشر و اربع مائۃ جہت نزاعے کہ میان سالار ابراہیم بن مرزبان دیلمی خال مجد الدولہ

بن فخر الدولہ با اہل قزوین بود - خرابی بہ حال بارو راہ یافت + امیر ابو علی جعفری مرمت آں خرابی ہا کرد - و در سنہ اثنا وسبعین خمس مائۃ وزیر صدر الدین محمد بن عبد اللہ لک مراغی بتجدید عمارت باروش کرد - و اکثر روے بارو با جر بر آورد - و شرفہاے آں از آجر ساخت - و معمار در آں عمارت امام جمال الدین بابویہ رافعی بود لشکر مغول آں بارو را خراب کردند - و دور باروش دہ ہزار و سی صد گام بود +

بخلاف ادوار بروج ہوایش معتدل است - و آبش از قنوات است - و در و باغستان بسیار است - و در ہر سال یک نوبت بہ وقت آب خیز سقے کنند - انگور و بادام و فستق بسیار از و حاصل شود - بعد از سقے سیل خربزہ و ہندوانہ بکارند - بے آنکہ آب دیگر یابد - بر نیکو دہد - و اکثر اوقات آنجا ارزانیٔ غلّہ و انگور باشد نانش نیکو است - و از میوہ ہاش انگور و آلو بزرج خوب است - شکار گاہ ہا و علف زار ہا نیکو دارد بتخصیص علف اشتر بہتر از دیگر ولایات بود و شتر قزوینی بہ قیمت تر از شتران دیگر +

بر سہ فرسنگے آنجا چشمۂ ایست او را انکول خوانند - و در روز ہاے گرم تابستان آب آں چشمہ یخ بندد - و اگر روز خنک باشد یخ کمتر باشد - چوں یخ شہر تمام شود - یخ از آنجا آرند +

و مردم آنجا بیشتر شافعی مذہب اند و در کار دین بغایت صلب

و ترک۔ اند کے حنفی و شیعی نیز باشند۔ و با وجود قرب وجوار ہر گنہ ماسور ملاحدہ نشدند۔ و در آنجا مشہد امام زادہ حسین پسر امام علی بن موسٰی الرضا عم و قبر یکے از اصحابہ و مزار اولیاء کبار بسیار است مثل خواجہ احمد غزالی و رضی الدین طالقانی و ابوبکر شادانی و ابراہیم ہروی و خیر النساج سامری و ابن ماجہ محدث و علک و فلک قزوینی۔ و نور الدین و جمال الدین جیلی و امام الدین رافعی وغیرہم +

وحقوق دیوانے آنجا بتمغا مقرر است و بمبلغ پنج تومان و نیم بدفتر در آمدہ۔ و ولایتش کمابیش سی صد پارہ دیہ و مزرعہ است بہشت ناحیہ۔ و دراں دیہ ہائے معتبر است چوں فارسجین۔ و ضیارج و قرستن و شال و سگز آباد و سیاہ دہان و سومیقان و شہر سیاہک و شرفاباد و فراک و مارین و امثال آں ولایات را نیز پنج تومان و نیم حقوق دیوانی است +